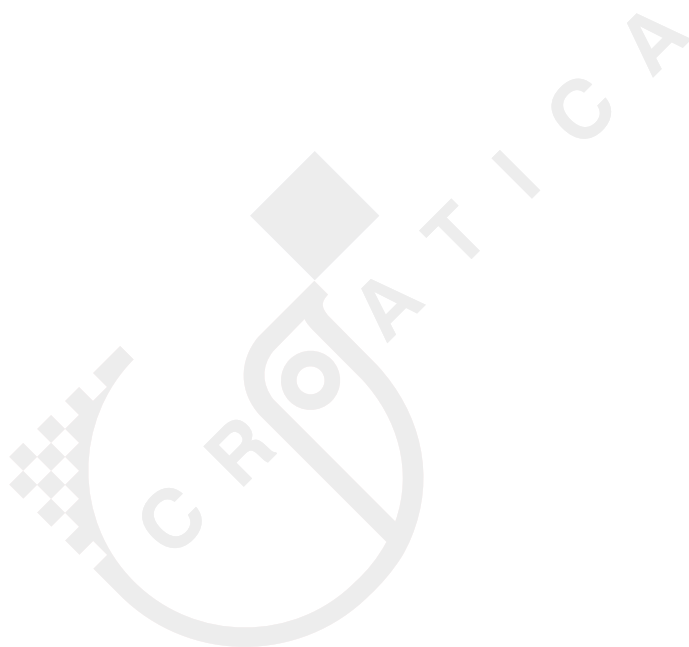

MATUS LÁSZLÓ

A tudós könyvmoly, a bakonyi vadkan
és a maláriás vasutas

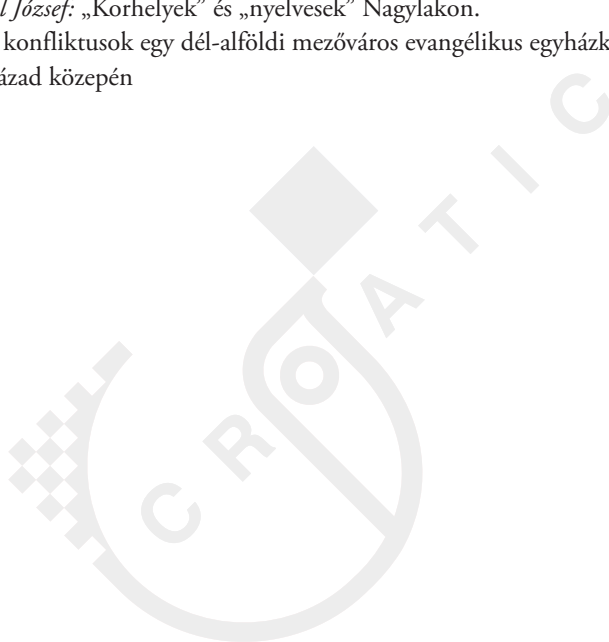

BIBLIOTHECA LUDOVICI HAAN

Ludovít Jaroslav Hrdlička: Spoved' a úctovanie exulanta. Ed.: Kristína Estera Szudová

*Matus László: A tudós könyvmoly, a bakonyi vadkan és a maláriás vasutas.
Tanulmányok Magyarország szlovák történelméről*

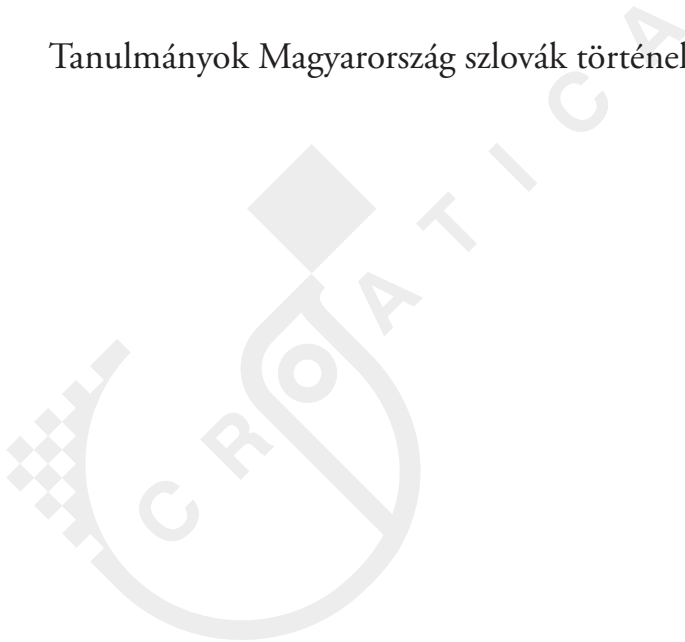
*Demmel József: „Korhelyek” és „nyelvesek” Nagylakon.
Családi konfliktusok egy dél-alföldi mezőváros evangélikus egyházközségében
a 19. század közepén*

MATUS LÁSZLÓ

A tudós könyvmoly,
a bakonyi vadkan
és a maláriás vasutas

Tanulmányok Magyarország szlovák történelméről

Békéscsaba
Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete
2020

Felelős kiadó: Tuska Tünde

Lektorálta: Kiss Szemán Róbert és Demmel József

Sorozatszerkesztő: Demmel József

A borító Kollár János fotójának [Lelkészi levelezés, iktatott iratok (1940–1945.)
EOL Pesti Szlovák Egyház 7. doboz 4. tétel] felhasználásával készült.

Borítóterv: Kraszlán Martin

Nyomdai előkészítés és kivitelezés: Croatica Nonprofit Kft.

ISBN 978–615–6014–00–9

ISSN 2732–1428

Tartalom

I. Egyszervolt szlovák Mađarország	7
II. Cseh-szláv önképzőkörből szlovák ipartanoda? A szlovák nemzeti identitáspolitika és az állami szakoktatás összefüggései	13
III. Fogságban élő gyülekezet vagy egyenjogú honfitársak? Ján Kollár 1848-as egyházi beszéde a közérdekről	45
IV. A szláv katedrális hozott anyagból. Kommentár a szláv kölcönösség-értekezés majdani magyar fordításához	61
V. Pánszlávok Aszódon? Egy tanítómenesztés történetének alternatív kontextusai	97
VI. „Barom öméltósága” esete a „pánszlávok zászlaját lobogtató iparlovagokkal.” Pesti szlovákok irracionális küzdelme a protestáns pátensért	113
VII. <i>„Bennetek más szellem lakozik!”</i> A zsolnai nyilatkozat – identitáspolitikai mozgósítás az 1913-1916-os evangélikus zsinat ellen	139
VIII. Az irredenta magyar püspök és az apolitikus szlovák lelkész. Morhács Márton mártíriuma	155
IX. Hazafias vasutasok hazafiatlan kijelentései. Etnikailag jelölt ügyek a fegyelmi bíróság előtt	185
Bibliográfia	201
Resumé	222
Összefoglalás	227
Névmutató	233

I. Egyszervolt szlovák Mad'arország¹

„Én, a tipikus magyar lutheránus ember, úgy vagyok a magyar lutheri világ csillagos egével, mint a hortobágyi pásztoember, mikor a hamvadóban lévő pásztoúz mellett hanyatt fekve, gyönyörködik a csillagokban. Megszámolni nem is próbálom azokat. Tudom, hogy úgy is hiába próbálnám – de megtelik a lelkem a végtelenség magasztos érzésével. És boldog vagyok abban a tudatban, hogy ezek a csillagok mind énéreám hintik rezgő sugaraik aranyesőjét.”²

Ha azt a kérdést kellene megválaszolnom, miért kezdtem el szlovák történelemmel foglalkozni, nem tudnék határozott választ adni. Először bonyolult fejtegetésbe kezdenék a hivatás- és a küldetésstudatról. Elterelő hadműveletként valószínűleg szót ejtenék a szlovák történelem definíciójának problémájáról, terminológiai kérdésekről, s nyilván beszélnek emlékezetpolitikáról, nacionalizmusról, narratív fordulatról, a posztmodern történetírásról. Személyes vonatkozásként bevallanám nógrádi „tót” származásomat apai ágról, hozzátéve, hogy ez viszont semmilyen szerepet nem játszott a szakválasztásban. Végül azonban csak kimondanám egy nagy lélegzetvétellel, hogy egyszerűen így alakult – annak idején teljesen véletlenül kerültem a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szlovák szakára.

Ha mindenképpen szlovák szimpátia után kutatok a múltamban, talán egy kis szemlélődő ellenzékiiséget és szemérmes kíváncsiságot tudok felmutatni; nyugalmasabb, apolitikus időszakokban ez az elnyomott életformák, csoportok, eszmék és kisemberek iránti vonzódásban nyilvánult meg. Őszinte válaszomban tehát valamilyen kishitűséggel párosított fatalizmusra hivatkoznék, s csak azért nem szemléltetem szakmai pályafutásomat az árral való sodródásként, mert a magyarországi szlovák hagyomány egy éppen csak folydogáló ér, nem a főáram. Az is elképzelhető, hogy ihletett

¹ „Nuž takúto slobodu požívajú naši úbohí Slováci v Madarorságu.” („Nos, ilyen szabadságot élveznek szlovákjaink Magyarországon”) Gustáv Jurányi tanítótól. In Národná jednota 1922. 39. sz.

² SZIGETHY 1928. 7.

hangulatomban ezt az ellenzékiiséget és a titkolt kalandvágyat megpróbálnám ideológiai keretbe foglalni. Ennek fő motívuma a bűvárkodás lenne a holt- vagy mellékágakban, képletesen a magyar történelmi metanarratíva burka alatt csörgedező nem szabványos történetírás bűvópatakocskáiban. Fogékonyságom az alternativitás iránt így már történelemfilozófiai szempontból is megközelíthető; a pragmatikusok objektivizmusával, a tekintélytiszteletre épülő és a közösségi eszmék nevében konstruált történetírással csak nehezen tudok közösséget vállalni. És ehhez az outsider szerephez ugyancsak jól illik a státuszom, hiszen intézményes keretek között sohasem történészkedtem. Ez a hontalanság nyilván adott egyfajta kutatói és alkotói szabadságot, máskor viszont az ihletett munkát visszafogta a műhelyközösség és az elköteleződés hiánya. Nem véletlen, hogy publikációs aktivitásom a kollégák kapacitálásának, máskor inspirációjának függvényében hullámozott – köszönet nekik ezért.

Történetírói habitusomnak van persze érzelmi oldala is. Nagyon élesen emlékszem arra a délutánra, amikor a felfedezés izgalmát, valami régen elfelejtett titokhoz való hozzáférés lehetőségét ígérte az a biblikus cseh nyelvű szöveg, amelyet „pán profesor” Käfer, a PPKE BTK Szlavisztika Intézetének vezetője adott a kezembe. Ebben a huszonvalahány oldalas nyomtatványban a „Bible Svata” archaikus, szlovakizált cseh nyelven olvastam a magyar, de öregkorára mégiscsak szlovák gyökereihez visszataláló pesti gabona- és borkereskedő meggazdagodásáról, s az egyetlen gyermeket gyászoló özvegyről, akinek vagyonáért a pesti szlovák és német evangélikusok versengtek egymással. Olvastam a magyarországi parasztok egyenjogúságáról értekező agglegény szatócs kálváriájáról, melyet a konkurens német kereskedők ármánykodása miatt járt meg, s ízlelgettem a pest-budai lutheránus eklézsia ezen három jótévőjének lelki üdvéért gyászbeszédet tartó szlovák lelkész súlyos szavait. A beavatottság érzése, amit ezeknek és még sok egyéb régi szövegnek az ízlelgetése és értelmezése adott, máig megmaradt. Idővel persze kikíváncozott belőlem a sok elfelejtett történet, mert bármennyire bensőséges is, valójában önmagáért való és haszontalan a céltalan olvasás, s ebből a kelepceből csak azzal az illúzióval lehet kikecmeregni, mely szerint az értelmezett elbeszéléssel valamit átadunk vagy közvetítünk másoknak. Igazából ezért kezdtem közzétenni a történeteket, s ezeket jobban biztosan bárki, de így, ahogyan például ebben a kötetben olvashatók, senki más nem írhatta volna meg. Ezek tehát a mi történelmünk régen elfelejtett szlovák történetei az én narrációmban közreadva.

Úgy képezem, a többértelműség, a reflexivitás és a viszonylagosság megmutatkozik a kötet egyes tanulmányaiban. Kis fények villóznak fel több tudományterületről, egy kis kulturális antropológia, némi intézménytörténet, biográfiai töréspontok, esettanulmány és forráselemzés vagy éppen kezdemény egy kritikai szövegkiadáshoz – ilyen témák váltják egymást. A kötet vezérfonala, a többségében szlovák vagy annak tartott szereplők mellett, nem több, mint az érdeklődés a kis léptékű, különös és idegenszerű, s általában non-konform dolgok iránt. Társul ehhez egyfajta kritikai szemlélet, melynek erőltetése a minden áron újat mondás ábrándos vágyából fakad. Utóbbit, reményeim szerint, valamelyest tompítja a tudományos módszertan tisztelete, s némi szarkazmus, amiből talán kiérezhető, hogy ezek a történetek csak abban a tekintetben fontosak és igazak, amit én akarok üzeni velük. Ennyiben röviden össze is foglalható hitvallásom: alapvetően azt gondolom, hogy a történetírás általában – és így a „jó” történetírás is – egy identitásformálás céljával létrehozott, erősen kor- és közegfüggő tényirodalmi, s mégiscsak szubjektív műfaj az objektivitás illúziójának kulisszáival.

A némileg szokatlan bevezető második részeként a nem kevésbé különös címlapkép-választásom indokait szeretném kifejteni. A tanulmányok kivétel nélkül szlovák, s inkább többé, mint kevésbé egyháztörténeti vonatkozásúak. Kézenfekvőnek látszott, hogy illusztrációként egy szlovák evangélikus pap ábrázolását használjam fel. Kutatásaim egyik folytonosan visszatérő alakja Ján Kollár lelkész. Őszintén megvallom, sohasem éreztem szimpatikusnak ezt az alacsony növésű, magas homlokú, hegyes orrú és erősen kopaszodó férfit, akinek ráadásul kispolgári pedantériáját csak fukarsága és becsvágya múlta felül. S mégis, volt valami nagyon erős elhivatottság és megkapó eltökéltség benne, ami fenntartja érdeklődésemet, nem is elsősorban iránta, hanem a közeg, környezete, hívei, valamint utóélete és hatástörténete iránt. Ezek tehát az okok, melyek miatt a tanulmánykötet borítójára az ő képét szántam, mégpedig az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött 1838-as metszetet, mint a legautentikusabb ábrázolást róla. Aztán mégis másképp döntöttem. Ennek története a következő.

1942. február 10-én levél érkezett a budapesti szlovák evangélikus gyülekezet Rákóczi úti lelkészi hivatalába. Egy üdvözlőkártyát tartalmazott, Dr. Oravec Pálét (1895–1962), a pécsi egyetemi fogászati klinika igazgató professzorát, aki huszonöt évig a Deák téri gyülekezet tagja, s

egy időben presbitere volt.³ A fogorvos egyetemi tanár gratulált az elhunyt Morhács Márton helyére megválasztott szlovák lelkésznek, Szilády Jenőnek, s a jeles alkalomból egy fotót küldött ajándékba. A képen egy idősödő férfi látható lelkészi öltözetben, felhajtott gallérral, ami a papi viseletekről alapos tanulmányt közlő Payr szerint Ján Kollár-ra volt jellemző.⁴ Arcberendezkedése megfelelt a korabeli leírásoknak, s a hajviseletéről is elmondhatjuk ugyanezt attól eltekintve, hogy a korábbi metszeten és festményeken bodorított frizurával látható. Kollár 1849-ben elhagyta gyülekezetét, és a haláláig hátralévő három évet Bécsben, először minisztériumi szakértőként, majd egyetemi tanárként töltötte. Mivel a fotó papi ornátusban ábrázolja, 1850 előtt kellett készülnie, s erre egy elég bizonytalan adat létezik is. Kollár 1849. október legelején visszatért Pestre, hogy elrendezze függő ügyeit. Részt vett a pesti szlovák presbiterek ülésén, ahol bejelentette végleges lemondását a lelkészi hivatásról. A búcsú emlékért Blaskovics Sándor/Alexander Blaškovič ügyvéd javaslatára egy arcképpel szándékoztak megörökíteni, s ehhez rögtön aláírásokat is gyűjtöttek. Nem tudom, a kép elkészült-e, s feltehetően nem fotóról, hanem inkább egy festményről vagy metszetről lehetett szó, melyet a lelkészi hivatalban szerettek volna elhelyezni. Mindenesetre nem zárom ki egy akkor már létező, bár kétségtelenül még kezdetleges technikával készített fénykép lehetőségét. Az mindenesetre bizonyos, hogy Oravec Pál meg volt győződve a fotó jelentőségéről és az azon látható alak személyazonosságáról: *„Nagyszüleim hagyatékában találtam meg mellékelt fényképet, tessék azt ajándékuul elfogadni, nem hinném, hogy Magyarországon volna még egy is belőle.”*⁵ A vizitkártya típusú fénykép keretének alsó sávjában ceruzával írva, de nem Oravec kézírásával Ján Kollár neve olvasható, a hátoldalon pedig életrajzi adatai szerepelnek. Hozzátehetjük ezekhez a bizonyítékokhoz, Kollár volt annyira hiú és tartotta annyira fontosnak az önreprezentációt, hogy megörökítesse magát a „képírásnak” ezzel az új módszerével is.

³ Evangélikus Élet 1962. (27. évfolyam, 1-53. szám)/ 1962-09-23 / 39. szám https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangelikusElet_1962/?pg=157&layout=s&query=oravec

⁴ PAYR 1935. 37. és 45. Egyéb jellemzője is volt Kollár papi öltözetének, a magasra vart ráncok a mellrészen, az alba és a papi sapka, amellyel a meghülés ellen védekezett. Rossznyelvek szerint inkább gyérülő haját rejtegette. Payr Kollár öltözetének leírásához ZSILINSZKY 1907. 659. oldalon látható illusztrációját használta. Egyébként Wimmer Ágostról is fennmaradt ábrázolás, melyen fel van hajtva a gallérja. MAGYAR 1910.

⁵ E Evangélikus Országos Levéltár (továbbiakban EOL) Pesti Szlovák Egyház (továbbiakban PSZE) Szilády Jenő lelkész iratai.

Oravec meggyőződése, valamint a korábbi festmény és metszet ábrázolásokkal nyilvánvaló hasonlóság ellenére sajnos mégis azt kell mondanom, erősebb a kétség, mint a bizonyosság. A fénykép készítésének dátuma, úgy tűnik, nem kérdőjelezhető meg, s erre utal Szilády eljárása is, mert kallódnia hagyta ezt a látszólag nagyon fontos dokumentumot. A hátoldalon olvasható „Strelisky-logó” egyértelműen az 1860–71 közötti időszakra datálja a felvételt, a családi műterem ugyanis ebben az időszakban működött a Dorottya utca 11-ben. Amennyiben önmagában, Oravec kísérő szövege és a ceruzás kézírás nélkül látná egy szakértő ezt a képet, bizonyára kategorikusan kizárná a Kollár 1852. januári halála előtti készítés lehetőségét. Habár kénytelen vagyok meghajolni a makacs tények előtt, mégis kitartok a döntésem mellett: ez a minden bizonnyal nem Ján Kollár-t ábrázoló kép kerül a címlapra, s nem csupán abból a szubjektív okból, hogy nehezen engedek el egy szenzációsnak remélt leletet. S nem is csupán azért, mert az eset tulajdonképpen jól szemlélteti a kutatási dilemmákat és a források értelmezési folyamatának összetettségét. Ha már így alakult, igyekszem általános jelentést belelátni ebbe a fotóba. Legyen belőle „gyártási hiba” miatt eredeti rendeltetési céljának meg nem felelő kvázi „emlékezeti hely.”⁶ Az ebben az emléktárgyban megtestesülő spontán személyes, családi emlékezet (ne feledjük, Oravec nagyszülei személyesen találkozhattak Kollár-ral) így nem kerülhetett át a mesterségesen alakított magyarországi kollektív emlékezetbe. A „szlovák Magyarország”, mely tehát még önazonos emléket sem tudott felmutatni, ily módon a „más” csoportok kulturális idegenségével példálózó nacionalisták szabad vadászterülete lett a politikai valóság diszkurzív megalkotásáért vívott hatalmi küzdelmek során. Így lesz az emlékezeti helyek konfliktusaival és az ellentmondó emlékezetekkel terhelt hagyományos történetírás egy problematikus és hiányos rekonstrukció, az elveszített múlt merő manipulációja. És ez a kép jelképezi, mint „majdnem emlékezeti hely”, sziszifuszi törekvésem mementóját: olyan módon próbáltam meg rekonstruálni az elmúlt történeteket, ahogyan azokat az emberek maguk felfoghatták és interpretálhatták. Ezek a szereplők így nem hősök, s nem egy emlékezetpolitika példatárának objektumai, hanem kulturálisan autonóm személyek lesznek.⁷ A posztmodern történetírás – s ez az

⁶ Az emlékezeti hely elméletnek nevezett, uralkodó ideológiai diskurzusokhoz kötött emlékezetformálás annak formatív összetevőinek (esemény, hely, személy) kultivációja révén. HLAVAČKA 2011.

⁷ I. m. 16–18.

egyik legfontosabb eredménye – megtölti emberekkel és történeteikkel a történelmet,⁸ és reményeim szerint valami ilyesmivel járulok hozzá Magyarország szlovák múltjához. Ha mégsem, legalább annak esélyét megteremttem, hogy a címlapot látva valaki beazonosítsa az ál-Kollár lelkészét...

Végezetül következzen néhány mondat a kötet összeállításáról; alapelvem volt, hogy csak magyar nyelven ez idáig nem olvasható szövegek kerüljenek bele. A II., III., V. és VII. szöveget szlovákul publikáltam az utóbbi években, itteni formájukban azokkal megegyeznek, eltekintve egy-két stiláris és a jelentést pontosító változtatástól, valamint néhány szakirodalmi hivatkozás betoldásáról. A többi négy dolgozatot (IV., VI., VIII., IX.) ebbe a kötetbe írtam, s szövegükből mindössze a vasutasokról szóló munka néhány részlete olvasható az interneten.⁹ A felhasznált szakirodalmi munkákat és a nyomtatott források könyvészeti adatait a kötet végén, mellékletben adom meg. Az idézett folyóiratokat, valamint a levéltári forrásokat ugyanitt csupán felsorolom, a pontos hivatkozásokat a vonatkozó lábjegyzetben közlöm. Valószínűleg értetlenséget fog kiváltani, hogy az akármilyen szláv identitáspolitikai mozgalomhoz köthető történelmi szereplők nevéhez a helyesírási szabályokat önkényesen alkalmazva a magyar toldalékot minden esetben kötőjellel illesztettem. Ezáltal egyrészt igyekszem elkerülni a gyakori utalást a hovatartozásra, másrészt, s talán ez a fontosabb indok, ily módon demonstrálom, hogy igazából szabadságharcos lennék, de csak egy félszeg szobaforradalmár harciasságára futja.

Zárómondatommal a kötetet szüleim emlékének ajánlom...

⁸ TOLMÁR 2010. 157.

⁹ https://www.mavcsoport.hu/sites/default/files/upload/page/mindennapi_eticitas_i.pdf és https://www.mavcsoport.hu/sites/default/files/upload/page/mindennapi_eticitas_ii.pdf

II. Cseh-szláv önképzőkörből szlovák ipartanoda? A szlovák nemzeti identitáspolitiká és az állami szakoktatás összefüggései¹⁰

„Egy törzsnek, amely élni akar, és életben akar maradni, nem szabad, nem lehet más nemzetre vagy törzsre hagyatkoznia, és tőle várnia feltámadását és élete fenntartását, neki magának kell munkához látnia és talpra állnia, mert különben csupán mások után tekingetve és másokra támaszkodva, sosem ébred valódi életre, és nem is méltó rá, hogy éljen!”¹¹

A szlovák irodalmi nyelv megszületésének történetét az 1840-es években az evangélikus egyházi norma, a biblikus cseh (bibličtina) és a Ľudovít Štúr kodifikálta közép-szlovák (štúrovčina) híveinek küzdelme jellemezte. Ennek az ellentétnek egyik gyakran idézett példája, amikor 1846 májusában Ján Kollár lelkész megkísérelte bezáratni a pesti szlovák evangélikusok vasárnapi iskoláját, mert a foglalkozásokat az új irodalmi nyelven tartották.¹² Az evangélikus nyelvviszály két vezéralakja mellett az eset harmadik kulcsszereplője Ján Kadavý, a szlovák elemi iskola tanítója és a vasárnapi iskola vezetője volt, akinek életrajzát Boris Banáry írta meg.¹³ Banáry bemutatta Kollár és Kadavý ellentmondásos viszonyát, a vasárnapi iskola kapcsán kialakult viszályt, és ismertette annak egyes kontextusait is. Az elsősorban Kadavý levelezéséből válogatott források egy valóban elmérgesedett ellentét képét közvetítik, amely a szlovák gyülekezetet és a Pestvárosi Evangélikus Egyházmegyét (továbbiakban: pesti egyház) is megosztotta,¹⁴ állásfoglalásra készítette a bányakerületi szuperintendenst,

¹⁰ A tanulmány eredetileg szlovák nyelven jelent meg, lásd MATUS 2014.

¹¹ ŠTÚR 2012. 166–167.

¹² A viszályt ismereteim szerint elsőként Pavel Blaho ismertette a Kollár születésének 100. évfordulójára kiadott emlékkötetben. BLAHO 1893. 46. Lásd még KOVÁCS – MATUS 2012. 90–93. és BÖRÖCZ – MATUS – ZÁSZKALICZKY 2011. 128–129.

¹³ BANÁRY 1984.

¹⁴ A pesti egyház egy 1834-es szerződés alapján háromnyelvű gyülekezet volt, 1843-tól esperesi városi gyülekezet.

valamint része lett a Hlasowé-polémiának.¹⁵ A Kadavý–Kollár-ügynek, illetve tágabb értelemben a szlovák evangélikusok nyelvharcának az értelmezéséhez az egyik kulcs lehet a vasárnapi iskola története. Jelen tanulmány ennek az intézménynek a kialakulását, működését és megszűnését vizsgálva a következő kérdésekre keres választ: hogyan illeszkedett az országos és az evangélikus oktatási rendszerbe a pesti szlovák vasárnapi iskola és milyen kapcsolatban állt Štúr-ék önszerveződési és közoktatási törekvéseivel?

Szlovák nemzeti egyletek?

A reformkori szlovák nemzeti mozgalmat ismertető kézikönyvek és monográfiák bővelkednek a Štúr-kör programját bemutató és elemző fejezetekben, ugyanakkor jóval kevesebb figyelmet szentelnek a program működésének. Ez a hiátus leginkább a mozgalom egyesületszervezési törekvéseinek vizsgálatát jellemzi. Nem szokás például feltenni azt a tulajdonképpen evidens kérdést, hogy autentikus-e a mértékletességi és a gazdasági egyleteket, valamint a vasárnapi iskolákat úgy vizsgálni, mint ha azok egy virtuális szlovák társadalom megteremtésére irányuló mozgalom integráns elemei lennének, csak azért, mert identitáspolitikai stratégiájukban Štúr-ék összekapcsolták és propagálták a három társulási típust. Számos történetfilozófiai és szaktörténeti megfontolás szól egy ilyen nemzeti, tehát szelektív és önkényes látószög ellen. Két magyar történész, Gaucsik István és Vári András is kritikát fogalmaz meg ebben az összefüggésben: szerintük a szlovák szövetkezettörténet-írás sokszor nem veszi figyelembe a történelmi Magyarország kontextusát, a regionális interakciókat, glorifikálja az alapító személyeket, kritikátlanul veszi át a propagandairódalom megállapításait és már kialakulása előtt feltételezi a nemzetegységet.¹⁶ Ráadásul kétségek merülnek fel a tudományos kom-

¹⁵ „De kérdezem én, ki akadályozta meg a szószékről Kadavý-t, hogy vasárnapi iskolát tartson Pesten?” HURBAN 1846. valamint HLASOWE 1846. 236. „1846-ban, Prágában jelent meg a «Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky» című kiadvány, melyben szlovák és cseh értelmiségiek érveltek Štúr nyelvreformja ellen. A kötet szerkesztője Ján Kollár, a bibliikus cseh nyelv híve volt. A kötet élénk polémiát váltott ki a sajtóban és a magánlevelezésben is.” MATUS 2016. 82. 34. láb.

¹⁶ GAUCSIK 2012. 42–43. Lásd még ehhez ZAKAR 2015., mint példát arra, hogyan dolgozza fel egy magyar történész ezt a témát.

petenciát illetően is, mert társadalomtörténészek helyett a szövetkezeteket rendszerint nacionalizmus-kutatók vizsgálják, túlértékelve nacionalizáló szerepüket a nemzetté válás „elkerülhetetlen” folyamatában.¹⁷ Mindezen hiányosságok példaként elemzi Gaucsik István az ószombati hitelegylet történetét és historiográfiáját, s fogalmazza meg szemléleti alapállását, melynek kiterjesztése egyéb önszerveződési típusokra megfontolandó:

„Az [ószombati] egyesület szerintem nem szövetkezet volt, hanem a szövetkezés gondolatának egyik korai képviselője, melynek tevékenységi köre az ószombati szlovák közösség határaival esett egybe. Ez a típus nem hordozta magán az etnikai specifikusság jegyeit. Egyszerűen szélesebb körben elterjedt, a szlovák társadalomban is szokványossá vált együttműködési formáról volt szó, ami ugyanakkor mit sem von le történeti jelentőségéből.”¹⁸

Nem mond ellent a fent idézett megközelítésnek, de véleményem szerint továbbgondolásra érdemes tény, hogy az 1845-ben alapított ószombati egyesület alapszabálya szerint a tagok tartózkodtak a részegségtől, az erkölcs-telen életmódtól és látogatták a vasárnapi iskolát. Ez pedig akkor is egybecseng Štúr-ék hálózatszervező törekvéseivel, ha ez a gazda egyesület-típus nem volt per definitionem szövetkezet, és nem „hordozta magán az etnikai specifikusság jegyeit”. Az önszerveződés-történet és a nemzetépítés kutatásának összekapcsolása viszont valóban igényli a módszertani és szemléleti fogalmi elhatárolást. Az egyes egyesületek társadalomtudományi elemzése során jogosan éri kritika a nacionalistákat, mert – evidenciaként feltételezve az egyének „nemzethez” tartozását – nemzeti identitást, pontosabban szolidaritás-érzést feltételeznek az önszerveződő csoportok között, aminek ellentmondanak a legújabb közösségi elméletek. Ugyanakkor a szlovák önszerveződési mozgalmak egyfajta ideáltipikus vizsgálata a nemzeti mozgalom keretében mégis indokolt, amennyiben nem a csoportokat alkotó tagok identitására, hanem egy szlovák identitáspolitika realizálásának feltárására irányul. A fenti dilemma érzékeltetésére idézem fel a valószínűleg soha meg

¹⁷ Megjegyzem, a megalapozott felvetés ellenére Vári tanulmányának bevezetésében nem érzem elég élesnek a nacionalizmust kutató történészek elhatárolását a nacionalista történészekről. VÁRI 2007. 80–81.

¹⁸ GAUCSIK 2012. 48.

nem alakult Spolok všeobecnej vzdelanosti v Banskej Bystrici-t (Besztercebányai Általános Kultúregylet), mely Karol Kuzmány 1847 őszén előadott tervezete szerint regionális mintaintézményként működött volna, ha alapszabályát engedélyezik a hatóságok. Ez az interkonfeszzióális csúcsegyesület integrálta volna a város vasárnapi iskoláját, mértékletességi egyleteit és gazdaköreit, előadásokat, vitaesteket, bálakat szervezett volna, s szó volt tornaiskola és fürdő működtetéséről is.¹⁹ Egy városi polgári kulturális gyűjtőszervezet ideáltípusaként képzelhetjük el, amely nem a szlovák nemzeti szolidaritást képviselte, de az alapító szándéka szerint alkalmas lehetett volna egy szlovák szolidaritás-érzés terjesztésére.

Elemzésem során tehát abból indulok ki, hogy létezett a különféle egyesületi-önszerveződési előzményeket integráló Štúr-program, mégpedig éppen ebben a legfontosabb időszakban, amikor a nemzetalkotó koncepció kialakult.²⁰ Ez azonban csak annyit jelent, hogy a Štúr-generáció egy értelmiségi csoportja kulturális intézmény-hálózat kialakítására törekedett, szervezettségének és céltudatosságának képét viszont a szlovák nemzeti emlékezetkultúra és történettudomány teremtette meg. Noha a szlovák történészek nyilvánvalóan régen meghaladták már ezt az 1960-as, 1970-es évekre jellemző álláspontot, mely szerint pl. *„...az alkoholizmus elleni mozgalom volt nálunk az első valóban tömeges mozgalom, amelyet széles demokratikus talapzaton alapítottak meg...”*,²¹ ez azonban sajnos még csak ritkán realizálódott tanulmányokban és monográfiákban. A két legújabb egyesülettörténeti és népművelés-történeti összefoglaló munka sem tükröz szemléletváltást, s ezt nehezen is tehetné volna, mivel nem támaszkodhatott esettanulmányokra, az egyes egyletek történetét feldolgozó kutatásokra.²²

Konkréten az egyik ilyen szlovák társulási forma, a Pest városi vasárnapi iskolának nevezett szervezet tárgykörében sem fogalmazott meg senki releváns megállapításokat és kérdéseket. Amikor azt írom, hogy *„a Pest*

¹⁹ PASIAR 1975. 134–135. KUZMÁNY 1848.

²⁰ Štúr politikai gondolkodásában három szakaszt különít el a szakirodalom: 1. A forradalom előtti, realisztikus irányultságú, a szlovák nemzetszerveződést Magyarország keretei között „elképzelt” publicisztika elsősorban a Slovenské národné noviny (1845–1848) hasábjain, 2. forradalmi romantikus kurzus a szabadságharc éveiben, 3. forradalom utáni ruszofil szláv ideológia. PICHLER 1998.b 33.

²¹ BUTVIN 1965. 350. Hasonló: *„...ezek az egyesületek valóban jelentős összekötő elemek voltak a nemzeti értelmiség és a néptömegek között.”* PASIAR 126.

²² FRANKOVÁ 2007. DUDEKOVÁ 1998.

városi vasárnapi iskolának nevezett szervezet”, bizonytalanságot jelzem definíciós és tipológiai téren. Kardinális kérdés ugyanis, vajon miért sorolja a szlovák szakirodalom a nemzeti önszerveződési vagy önkéntes társulási mozgalom körébe a vasárnapi iskolát.²³ Valamilyen speciálisan „szlovák” intézményről lenne szó, vagy csupán egy vallási hitoktató tanodáról, esetleg a közoktatási rendszer egyik ritkán kutatott és tárgyalt eleméről? Milyen intézmény volt egyáltalán a szlovák nemzeti mozgalom részeként számon tartott vasárnapi iskola? Vajon hasonló értelmezési problémával állunk szemben, mint amelyet Gaucsik és Vári a szövetkezetek esetében kifogásolt?

Pesten az evangélikus szlovákok mértékletességi egyesületet, valamint gazdasági együletet is alakítottak,²⁴ a három társulási típus így első olvasatban valóban összekapcsolódott. Tekinthejtük-e azonban mindhárom egyesületnek? Ami az egyesület általános definícióját illeti, vannak szigorúbb és megengedőbb változatok. Az egyesületi lét kritériumrendszerének rétegződése, melynek főbb állomásai a jogi személyiség megjelenése, a gazdasági társaság leválása, majd a társadalmi szervezetek fogalmának kialakulása voltak, új és újabb, egyre megszorítóbb jellegű definíciókat ösztönöztek.²⁵ Szladits Károly differenciálatlan meghatározása minden önkéntesség elvén alapított testületet egyesületnek tekint, ha nem tartozik más jogi minősítés alá.²⁶ Ez a definíció jól használható vizsgált korszakunkban, amikor rendszerint az alapszabályokat nem kellett felterjeszteni jóváhagyásra.²⁷ Mégis óvatosan kell bánnunk vele, mivel a mértékadó szakirodalom a meghatározott céllal alakult önkéntes társulások számát és elterjedtségét az adott társadalom polgári szintjének mérésére használja fel, vagyis Szladits megszorítások nélkül alkalmazott definíciója alapján a mértékletességi, stb. egyleteket alapító szlovák közösségek magas polgárosultságát mutathatjuk ki. Ezért elvi jelentőségű a felvetés, hogy pl. a mértékle-

²³ Lásd DUDEKOVÁ 1998., valamint MANNOVÁ 2006. 74. Libuša Franková már nem a szlovák egyletek, hanem a nemzeti identitást elterjesztő népnevelő intézetek körébe sorolja a vasárnapi iskolát. FRANKOVÁ 2007. 163.

²⁴ BANÁRY 1984. 121.

²⁵ DOMANICZKY 2008. 17. DUDEKOVÁ 1998. munkájában olvashatunk egy kritériumrendszert, melyet akár definícióként is felfoghatunk, azonban maga a szerző jegyzi meg, hogy ez nem alkalmazható teljes mértékben az önkéntes, nonprofit társulási szervezetek keletkezése, előzményei és átmeneti formái történeti hátterének feltárása során.

²⁶ Idézi DOMANICZKY 2008. 18. o.

²⁷ PAJKOSSY 1993. 6.

tességi egyesületek megfelelnek-e az egyesület, mint önszerveződő jogi személyiség szigorúbb definícióinak. Tóth Árpád, a reformkori pest-budai egyesületi élet monográfiája átfogó egyesületi forrásanyag kutatásán alapuló definíciót alkotott: az egyesület közhasznú célra alakult, magánszemélyek önkéntes szövetkezése és anyagi áldozatvállalása alapján működik. Intézményesültségének jellegét alapszabálya biztosítja, maga nem hatósági intézmény, s felette a hatóság csak felügyeletet gyakorol.²⁸ Tóth Árpád ezen definíció alapján sorolta pl. a pesti segélyegyleteket az egyesületek sorába, noha azokat sem a korabeli nyilvánosság, sem a későbbi tudományos szakirodalom nem tekintette annak.

Első olvasatban a reformkori mértékletességi egyesületek esetében sem egyértelmű, hogy valóban egyesületekről van-e szó. Amíg a szlovák történettudomány a mértékletességi egyesületek hálózatát egy olyan tömegmozgalmaként interpretálja, amely 1848-ban ötszáz településen mintegy 40 000 főt fogott össze,²⁹ a magyar egyesülettörténeti összefoglalások gyakorlatilag nem is említik a pálinkafogyasztás és a részegség visszaszorítására alakult társaságokat. Annak ellenére sem, hogy az alkoholizmus problémája vezető reformpolitikuskok figyelmét is felkeltette, vagyis politikai vonatkozásai is voltak.³⁰

Az egyes mértékletességi egyesületek működéséről nagyon kevés információval rendelkezünk, azt viszont tudjuk, hogyan kellett volna működniük. Jozef Miloslav Hurban 1846-ban egy könyvecskét jelentetett meg, melyet az alcímben a szlovák mértékletességi egyesületeknek és a vasárnapi iskoláknak, illetve azok alapítóinak és támogatóinak ajánlott. Ennek a kis kötetnek a mellékleteként közzétette a hlubokai mértékletességi egyesület alapszabályait, melyek rögzítették a működés feltételeit, a tagsági státusz kritériumait, a tisztségviselők feladatait és beszámolási kötelezettségét.³¹ Ezzel el is dőlt a kérdés, miszerint funkcionális értelemben egyesületnek tekinthetjük-e a mértékletességi egyesületet, mint társulási formáció-típust. Az alapszabály szerinti működés, illetve az alapszabály tartalma kielégíti

²⁸ TÓTH 2001. 57.

²⁹ DUDEKOVÁ 1998. Más forrás, Duka Zólyomi Norbert már 100 000 főt említ 1847-ben, idézi DEMMEL 2009.b 70. és DEMMEL 2011. 215. Máshol azt olvashatjuk, hogy 60 000 aláírást gyűjtött Štefan Závodník divinai katolikus pásztor. DOHNÁNY 1988. 163–164.

³⁰ Széchenyi Istvántól, Kossuth Lajostól és Wesselényi Miklóstól egyaránt olvashatunk javaslatokat erről a kérdéssel kapcsolatban a korabeli sajtóban, amint ezt megörökítette KÁRPÁTI 1960. 146–147.

³¹ HURBAN 1846.

Tóth Árpád definícióját. Arról azonban egyelőre nincsenek adataink, melyik egyletek működtek Hurban alapszabálya, illetve egyáltalán alapszabály szerint. Hasonlóan kérdéses a mértékletességi egyletek „nemzeti” szlovák jellege, tehát hogy megalakulásukban volt-e szerepe bármilyen szlovák identitásnak. Úgy tűnik, ezt a jelleget mindösszesen az az aktus biztosította, amikor a hálózatot Štúr-ék integrálták a identitáspolitikai programjukba. Eredetileg ugyanis a mértékletességi mozgalom politikai kezdeményezésektől függetlenül, egyházi vonalon indult meg. Evangélikus és katolikus papok külföldi példa alapján szerveztek egyleteket, ezek tagjai mértékletességi fogadalmat tettek a templomban. Magyarországon egy 1837-es kiadvány (*Pálinkakórság – Levéltöredék a mértékletességi egyesületekről. Kolosvár, 1838.*) vetette fel elsőként „társaságok” szervezését.³² A mozgalom Erdélyben a székelyek és a szászok körében és főleg a szlovákok lakta megyékben gyökerezett meg. Az egyletek száma egy 1845. évi beszámoló szerint mindössze harmincöt volt,³³ vagyis a szlovák történészek által hangsúlyozott robbanásszerű alapítási láz csak ezután következhetett be, talán Štúr programadó írásától is ösztönözve.³⁴ Az bizonyos, hogy magyar vagy német kulturális környezetben marginális jelenség maradt, de ez nem lehetett mindössze az alkoholfogyasztási szokások függvénye. A szlovák felülreprezentáltságnak más, fontosabb oka is volt, mégpedig maga a törekvés, hogy a mértékletességi mozgalom a nemzeti program részévé váljon, illeszkedve ahhoz a törekvéshez, amely az egyelőre csak egyoldalúan deklarált köteléket igyekezett megteremteni a nép és a mozgalom értelmisége között.³⁵

Demmel József árnyaltan érzékelteti a mozgalom nemzeti jellegének dilemmáját, amikor a mértékletességi egyesületekről ír. A mozgalomnak valóban fontos fejleménye volt a Magyarországi Központ Mértékletességi Egyesület (Ústredný spolok striezlivosti v Uhorsku) veszelei konferenciája, amelyre tizenkét felső-magyarországi megyéből érkeztek résztvevők. Az itt elfogadott programot később egyes katolikus főpapok, reformpolitikuskok és megyegyűlések is támogatták, ami egy nemzetiséghez elvileg nem kötődő, osztársadalmi mozgalom képét idézi fel. Ezt támasztja alá az is, hogy a gyűlés hivatalos nyelve a latin volt, ugyanakkor árulkodó, hogy a Tatrín,

³² KÁRPÁTI 1960. 148.

³³ Uo.

³⁴ ŠTÚR 1845.

³⁵ PICHLER 2011. 204.

egy demonstratív szlovák kulturális egyesület és a Központi Mértékletességi Egyesület vezérkara gyakorlatilag egybeesett.³⁶ Egyéb források is utalnak arra, hogy az egyesületi kezdemények Tatrínba integrálása a nemzeti program része volt.³⁷

A mértékletességi egyletek és a vasárnapi iskolák, mint kulturális ikerintézmények³⁸ mellett a szlovák nemzeti mozgalom, azaz a „Štúr-projekt” hangsúlyt fektetett a gazdasági jellegű szerveződésre is. Már a mértékletességi egylet normalizált, Hurban-féle alapszabálya is ezt a törekvést tükrözi. Az alapszabály IV. szakaszának bevezető sorai indokolják meg, miért van szüksége a mértékletességi egyletnek pénztárra: a hlubokai nép legnagyobb gondja a pálinka mellett a zsidó uzsorakamat, ezért pénztárat kell alapítani, ami országos kamatra kölcsönt ad a tagoknak.³⁹ Az alaptőkét a beiratkozási díj és adományok teremtik meg, majd a pénztár a hitelkamatok révén önfenntartóvá válik. Az alapítók célja szerint a mértékletességi egyletekben egy hitelező egyesület csírái is benne rejlettek.

Az ipartanulók iskolája

A Štúr-projekt nem íróasztalnál született meg. Összefogta a különböző, sokszor egészen más céllal indított kezdeményezéseket, amit nagyon jól dokumentál a program közoktatási eleme. Ludovít Štúr 1845 augusztusában a Slovenské národne noviny-ben cikksorozatot közölt közoktatási elképzeléseiről. A közoktatást, mint témát nem Štúr dobta fel, hiszen ebben az évben tárgyalták az oktatási törvényjavaslatot. Első, sorozatindító írásában a poroszos állami oktatási rendszer bevezetését javasolta, és bár az egyéni kezdeményezéseket, kiváló férfiak dicséretes törekvéseit értékelte, a közoktatás szempontjából súlytalannak tartotta. A közoktatás szerinte állami feladat, melyet kényszerrel kell megvalósítani.⁴⁰ A további két cikkben meghirdette a vasárnapi iskola programot, amely ismétlő oktatással

³⁶ DEMMEL 2011. 215.

³⁷ BANÁRY 1984. 121. és Štúr cikke a mértékletességi egyletekről. ŠTÚR 2012. 142–149.

³⁸ A mértékletességi egyletek és a vasárnapi iskolák szoros kapcsolatára számos példát idézhetünk, pl. HURBAN 1846. 37. „*A vasárnapi iskolák hálózata vagy a virága és gyümölcse a mértékletességi egyleteknek, vagy az alapja, forrása és kezdete azoknak.*”

³⁹ I. m. 55.

⁴⁰ Köznépünk. A nép oktatása. ŠTÚR 2012. 132–141.

igyekezett pótolni a tudást, amit a közoktatásban sokan nem szereztek meg.⁴¹ A vasárnapi iskola alapfunkciójában tehát oktatási intézmény volt, és nem egyének önkéntes társulása révén alakult meg. Štúr javaslata azonban egy szokatlan, inkább önképző vagy olvasókörokre jellemző elemet is tartalmazott: felnöttek is látogathatták, s a fiatalokat és az idősebbeket tudásuk alapján két csoportra (kezdők és haladók) akarta osztani. Felsorolta a tantárgyköröket, az oktatáshoz ajánlott könyveket, szorgalmazta könyvtárak felállítását, és hogy a vasárnapi iskolát látogatókat csatornázzák be a mértékletességi mozgalomba. Utóbbi, szintén újító ötlet révén született meg az ikeregyesületek koncepciójának csírája.⁴² A két társulási típus összekötésével Štúr egy tömeges mozgalmat vizionált, még ha ehhez egyelőre hiányzott is maga a tömeg. Írásában még megemlítette, hogy javaslatát cseh és osztrák vasárnapi iskolák mintájára fogalmazta meg, bár lényegesen eltért az alaptípustól. Azt azonban nem említette, hogy a vasárnapi iskolának magyarországi előzményei is voltak.

A felnőttoktatásról monográfiát író Štefan Pasiar, Štúr vasárnapi iskolai programját elemezve, idéz fel egy 1845-ös királyi tanácsi rendeletet, amely kötelezte a vasárnapi iskolákat, hogy gondoskodjanak az iparosok beiskolázásáról és általános képzéséről. Szerinte Štúr-ékat ez nem elégítette ki, ezért programjukba belevitték a nemzeti összetartozás fogalmát, s állítólag e miatt osztották az iskolát két osztályra, vagyis az elemi ismereteket tanuló kezdőkre és a szlovák kulturális reáliákat elsajátító haladókra. Pasiar Štúr-éknak tulajdonítja a vasárnapi iskolák azon küldetését is, miszerint kiegészíti a tudást, amit az emberek fiatalon nem, vagy nem rendszeren tanultak meg.⁴³ A történész a szlovák nemzeti narratíva egyik emlékezhelyét, azaz az identitást folyamatosan aktualizáló, újraértelmező kollektív emlékezet egyik kulturális színterét konstruálta meg. A vasárnapi iskola mozgalom a szlovák emlékezhagyomány jelképes intézménye lett, habár emlékezetmegőrző rítus nem kapcsolódik hozzá.

A magyar nyelvi kultúrában a vasárnapi iskolának nincs emlékezhelye, az a típusa, melyről Štúr értekezett, nem közismert. A fogalom inkább egy másik intézményre használatos. A protestáns egyháztörténet a gyermek-istentiszteletet, a belmissziós ifjúsági hitoktatást nevezi vasárnapi is-

⁴¹ ŠTÚR 1845.

⁴² Štúr és a lehetőségek politikájáról: PICHLER 1998.b 33.

⁴³ PASIAR 1975. 130.

kolának.⁴⁴ Ritkán idézett szakmunkákban esik csak szó olyan vasárnapi tanodákról, melyek hálózatával az állam igyekezett megteremteni az iparoktatás intézményrendszerét.⁴⁵ Ennek az intézményrendszernek az egyik alapeleme a vasárnapi rajziskola volt, ahol az iparostanulók bizonyítványt szerezhettek. Látogatói között nemcsak iparossegédek, hanem mérnökök, ügyvédek és a rajzművészetekért rajongó nemesek is megfordultak.⁴⁶ Az előképzettséget megkívánó, középfokú szakképző rajziskola mellett fokozatosan kialakult – részben helyi kezdeményezésként is – egy elemi szintű oktatást biztosító másik vasárnapi iskolatípus, ahol az iparos- és kereskedőtanoncok elsősorban elemi ismereteket tanultak. Ennek kötelező látogatását az írástudatlanok számára már 1795 júliusában elrendelték, majd a Helytartótanács ezt többször megismételte, és a mesterré válás feltételévé tette. A szakoktatás azonban továbbra is többnyire a céhes mesterek műhelyeiben, vagyis nem iskolai keretek között zajlott.⁴⁷ Az állami szakoktatás ismétlő és képző vasárnapi iskolái nem terjedtek el, látogatásuk szórványos volt, szemben a Monarchia osztrák és cseh területeivel.⁴⁸

Az osztrák császárság oktatási rendszere háromszintű volt: 1. köznép iskolái, 2. mesterségek és kereskedelem iskolái, 3. tudósok iskolái és az államigazgatási iskolák (ide tartoztak ekkor a gimnáziumok is). A középfokú

⁴⁴ Az első vasárnapi iskolát 1781-ben alapították Gloucesterben. Népszerű lett Walesben, Skóciában, Írországbán, s különösen Amerikában. Németországba az 1830-as években került, a magyar evangélikus közemlékezet szerint skót hittérítők hozták el Magyarországra. Az eredeti elképzelés szerint vasárnap délelőtt és délután összegyűjtötték az utcagyerekeket, a megváltóról meséltek nekik, Szentírást olvastak és énekeltek. Később, a 19. század második felére az intézmény specializálódott. A vasárnapi iskolákat a templomban tartották, ima és ének keretében magyarázva és kérdezve tanítottak, mint az iskolában (Sonntagschule). Ettől eltért a speciális gyermek- vagy ifjúsági istentisztelet (Kinder-gottendienst), melyen a magyarázás és kérdés helyére beszéd, egy Szentírásszakasz magyarázata lépett. A kettőt ti. a katechesis és beszédet a még nem confirmált ifjúságnál felváltva tartották. FRENYÓ Lajos. A középiskolai ifjúság istentiszteletei és lelki gondozása I–IV. In *Evangélikus Egyház és Iskola* 1899. 45–47 sz. és SCHWALM. A gyermek-istentisztelet. 126. In *Evangélikus Egyház és Iskola* 1884. 16. sz. 125–128.

⁴⁵ A vasárnapi oktatást eredetileg kényszer szülte. A nyári munkák idején a falvakban csak vasárnap tanítottak, s rendszerint a télen tanultakat ismételték. KOSÁRY 1980. 458.

⁴⁶ MAROSVÁRI 1991/1992. 180.

⁴⁷ MAROSVÁRI 1991/1992. 181. és 184.; A mesterséget tanuló fiatal három évig inas volt, ezután mesterlegényként szabadult, majd három évig „vándorolt”, és mesterré vált, ha sikeres mestervizsgát tett. HALKOVICS 1999. 260.

⁴⁸ Mindenesre voltak ilyen iskolák, vagyis nem megalapozott, amit olykor olvasni a szakirodalomban: az első vasárnapi iskolát 1834-ben alapította meg Felsőszúcson Michal Resetka. FERENČUHOVÁ 2000.

szakoktatást a felsőbb mesterségbeli képzőintézetek (Instituta technica), a felsőbb polgári vagy felsőbb elemi iskolák (Schola capitalis vagy Haupt Schule), valamint a több mesterséget oktató politechnikumok (Instituta polytechnica) biztosították. A felsőbb elemi iskola mellett két iskolatípus, az ipari iskola és a vasárnapi iskola működött, amennyiben megalapították, ezeket azonban létrehozhatták a felsőbb elemitől függetlenül is. Előbbi, mint „munkásságra szoktató iskola”, cseh eredetű volt, de elterjedt az osztrák tartományokban is. Falun és városokban egyaránt működtek, jellemző volt a műhely-, illetve gyakorlati oktatás. Magyarországon ezt a típust képviselte Tessedik szarvasi iskolája.⁴⁹ Utóbbiban, a vasárnapi iskolában a kézművesek képezték tovább magukat, vagy tanulták újra az elemi ismereteket. Emellett a vasárnapi iskola célja volt az is, hogy visszatartsa az ifjúságot a vasárnapi csavargástól. Elterjedtségére jellemző, hogy 1819-ben az osztrák császárság területén 7176-ot számoltak össze.⁵⁰ Magyarországon is voltak vasárnapi iskolák, pl. Budán, ezek működtetését többnyire olyan felsőbb elemik mellett rendelte el a kormányzat, ahol kettőnél több tanító volt. Ugyanakkor helyi kezdeményezésből is alakultak ilyen felzárkóztató-képző intézmények.⁵¹

Magyarországon azonban a szakoktatási program sikerét egyrészt a céhek ellenállása, másrészt a protestáns egyházak oktatási autonómiája gátolta. A szlovák többségű evangélikusoknál a gyülekezetek választották a lelkészt és a tanítót, döntöttek a tananyagról és az oktatási módszerről is (földesúri patronátus esetén természetesen a patrónussal egyeztetni kellett). Az evangélikus iskolák a Ratio Educationist sem alkalmazták kötelező érvénnyel, csak azt vették át, amit hasznosnak tartottak, bár több elemét már korábban megvalósították.⁵² Az 1802-es reformtervezet, az új Ratio Educationis, melyet csak 1805-ben hirdettek ki, szintén csak a katolikus és az izraelita iskolák számára volt kötelező rendelkezés. 1806-ban Schedius Lajos pesti egyetemi tanár, a pest-budai evangélikusok iskolai felügyelője átfogó tanügyi reformtervezetet készített, amelybe integrálta a kormányzati

⁴⁹ Elterjesztését Váradi Szabó János, Pestalozzi pedagógiai elveinek egyik magyarországi képviselője propagálta. Már ebben a munkában igény mutatkozik a praktikus ismeretek tanítására, gyakorlati képzésre, az anyanyelvi és a mértékletességi nevelésre. SZABÓ 13–14., 19., 30. és 56–57. Lásd még KOSÁRY 1980. 470–476.

⁵⁰ 1811-ben Csehországban 2011, Morvaországban és Sziléziában 1548 működött. LASSÚ 1833. 116–117.

⁵¹ Pl. 1823-ban Versecen. SZTERÉNYI 1897. 61.

⁵² DETRE 1996. 31–33.

rendelkezéseket, köztük a vasárnapi iskolát is⁵³, ez azonban akkor és későbbi átdolgozásai során sem lett kötelező az evangélikus iskolákban. Az 1842-es Zay-ugróci tanügyi tervezetet sem sikerült általánosan bevezetni, hiába ajánlotta ezt az egyetemes gyűlés. Az első, minden evangélikus iskolára kiterjedő népiskolai szabályzatot csak 1863-ban alkották meg.⁵⁴ Így még az is előfordulhatott, hogy egy evangélikus iskolában, a Pest megyei Csövéron nem a megszábot tizenkét év volt a tankötelezettség korhatára, hanem tizenhárom,⁵⁵ Koren István (Petőfi tanára) pedig Aszódon nem adott félévi bizonyítványt, mert az nála nem volt divat.⁵⁶ A vasárnapi iskolák egyöntetű rendszerét így sem a kormányzat, sem az egyetemes egyház nem tudta az evangélikus gyülekezetek körében elterjeszteni.

Az 1840-es években az államszervezet újabb kísérletet tett a közoktatási rendszer egységesítésére, és az elemi, valamint az iparoktatás a reformpolitikusok programjában is hangsúlyos szerepet kapott. A Mednyánszky-bizottság 1842-es tervezetét⁵⁷ is felhasználta a kormányzat, amikor 1844-ben osztrák és cseh-morva minta alapján átszervezte az elemi iskolákat. Létrehozta a kétosztályos alsó („*alsóbb elemi tanoda*”) és az arra épülő szintén kétosztályos felső („*felsőbb elemi tanoda*”), együtt tehát négyosztályos elemi iskolát. Utóbbit a nagyobb mezővárosokban és a királyi városokban kellett megalapítani. A harmadik osztály abszolválása után vagy a gimnáziumokban vagy a felső elemi iskola negyedik osztályában lehetett tovább tanulni. Ezt a negyedik osztályt szánták iparoktatás céljára és két év alatt kellett elvégezni. A tanügyi reform a vasárnapi iskolák esetében is támaszkodott a Mednyánszky-bizottság javaslatára. 1846 februárjában a Helytartótanács körrendeletben szólította fel a városi tanácsokat „*közoktatási pótló intézetek*”, azaz vasárnapi tanodák létrehozására,⁵⁸ melyekben tizenkét éves kor-

⁵³ Eszerint „[a vasárnapi iskoláknak] hivatása, hogy az érettebb ifjúság, a tanító vagy a lelkész vezetése mellett az iskolában tanultakat ismételve, tökéletesebben felfogja és azoknak a mindennapi életben való felhasználását megtanulja.” SZELÉNYI 1917. 92.

⁵⁴ DETRE 1996. 46–47.

⁵⁵ I. m. 56.

⁵⁶ ASZTALOS 1996. 210.

⁵⁷ VÍG 1937. 143–147. 1832-36-os országgyűlés létrehozott egy közoktatási bizottságot, melyet Mednyánszky Alajos báró vezetett. A bizottság 1842-ben elaborátumot terjesztett be az iparoktatásról. Egyik fejezete a vasárnapi iskolákat igyekezett reformálni. MAROSVÁRI 1991/1992. 189.

⁵⁸ 1846. 4545. sz. rendelet. SZTERÉNYI 1897. 77–78. és MAROSVÁRI 1991/1992. 189. A rendelet szerint a vasárnapi tanodák „közoktatási pótló intézetek.” FERICSÁN 1999. közli a rendelet szövegét.

tól oktatták a kézműves inasokat és legényeket. Az iskolatípus kötelező bevezetésére azonban csak 1854 márciusában került sor.⁵⁹

Štúr-ék közoktatási és vasárnapi iskolai programja tehát valójában az állami reformtervektől kapott ösztönzést. Ahogyan korábban, az 1840-es évek közepén is a kormányzat szorgalmazta a cseh és osztrák tartományokban elterjedt és jól működő vasárnapi iskolák magyarországi megalapítását, azzal a céllal, hogy a közoktatásból kimaradt inasokat és mesterlegényeket felzárkóztassa. Az iparűzést ezért a felső elemi iskola negyedik osztályának vagy a vasárnapi ismétlő iskolának az elvégzéséhez kötötték.

A pesti szlovákok vasárnapi iskolája

A pesti szlovák evangélikus vasárnapi iskola eredetileg nem volt vasárnapi iskola. Megalakulhatott volna úgy is, hiszen Ján Kollár már 1840 végén a magyarországi szláv művelődés fontos intézményei között (Matica, mértékletességi egyesületek) említette meg, amikor gondolatokat fogalmazott meg egy petícióhoz.⁶⁰ Az intézménytől később sem határolódott el, sőt 1846-ban a könyvtárak és olvasókörök mellett a vasárnapi iskolák alapítását is propagálta. Természetesen nem a Štúr-ék által elképzelt szellemben. Kollár a vasárnapi iskolát nemzeti cseh-szláv iskolának szánta, melynek nyelve nem cseh, nem szlovák, hanem a biblikus cseh nyelvnek egy szlovakizált változata.⁶¹ A csehek és szlovákok közötti kötelékek megerősítésének reményében bízta 1839 augusztusában a cseh származású Ján Kadavý-t, hogy pályázzon a pesti szlovák egyház megüresedett iskolatanítói hivatalára. Azt is kilátásba helyezte, hogy olvasókört alapítanak, ha Kadavý-t megválasztják.⁶²

Kollár-nak ez az elképzelése 1843 novemberében realizálódott, amikor a lipótszentmihályi és berezói vasárnapi iskolák, valamint pesti kulturális egyesületek mintájára a szlovák gyülekezet néhány tagja önképző vagy társaskört alapított. Az intézmény jellegében mutatkozó bizonytalanságot a vezetőül felkért, és az alapszabályokat lejegyző iskolatanító, Kadavý is érezte, hiszen a következő címet adta az alapszabályt tartalmazó dokumen-

⁵⁹ MAROSVÁRI 1987. 291–292.

⁶⁰ RAPANT 1943. 96.

⁶¹ HLASOWÉ 1846. 113.

⁶² Ján Kadavý-nak, 167. levél, 1839.08.13. AMBRUŠ 1991. 203.

tumnak: „*A pesti vasárnapi iskola vagy vasárnapi társaskör alapszabályai.*”⁶³ Az alapszabály és az összejövetelek programja számos olyan elemet tartalmazott, melyek idegenek voltak egy iparoktatási ismétlő tanintézménytől. A társaskört gyakorlatilag bárki, így a női nem is látogathatta. A tagok döntötték el, hogy tavasszal meddig tartják a vasárnap és ünnepnap délutáni foglalkozásokat. Az ismeretterjesztő könyvek mellett szórakoztató irodalmat és színdarabokat, folyóiratokat is olvastak és különböző tárgyakból feltett kérdésekre dolgoztak ki válaszokat – ez utóbbi a diákkörökre volt jellemző.⁶⁴ Számos tag és támogató adományozott könyveket, gyertyatartót és gyertyákat vagy éppen ásványköveket, a könyvtár gyarapítására pedig tagdíjat szedtek. Habár az alapszabály megemlítette az inasokat és a tanoncokat, valójában egy vasárnapi iskolai egyesületről volt szó, ezért működésének első szakaszában autentikusabbnak gondolom a társaskör megnevezést.

Az összejövetelek szellemiségéről az egylet emlékkönyvének 1844. január 1-jei leírása ad képet. Ez az egyetlen gyűlés, melynek lefolyását az emlékkönyvet vezető Kadavý részletesen megörökítette. Az ünnepélyességet Kollár és családja, a cseh-szláv kölcsönösséget két budai cseh hölgy jelenléte biztosította. Először felolvasták és jóváhagyták az alapszabályokat, azután néhány rövid cikket olvastak. Kadavý következett egy előadással a mértékletességi egyletek hasznosságáról, és felvetette, jó lenne Pesten is alapítani egyet. A javaslatot Kollár támogatta, kifejtve:

*„... hogy nekünk, szlovákoknak nagyobb okunk van mértékletességi egyesületek alapítására, mint más magyarországi nemzeteknek, mert a mi szlovák nemzetünk valóban nagyon mélyen lezüllött a pálinkafogyasztás miatt, és minket, pestieket valóban leginkább el kell, hogy szomorítson, amikor aratás és szüret idején beszívott szlovákokat látunk az utcán hemperegni, s ezért valóban nekünk kell a leginkább dolgoznunk ennek a bűnnek a kiirtásán.”*⁶⁵

⁶³ A vasárnapi iskola emlékkönyve örökítette meg az intézmény történetét. Az emlékkönyvet a Pesti Szlovák Evangélikus Gyülekezet irattára őrzi, egy fénymásolt példánya megtalálható az EOL PSZE anyagában. Továbbiakban külön lábjegyzetben még idézet esetén sem hivatkozom rá, az utalás a tanulmány szövegéből minden esetben nyilvánvaló.

⁶⁴ A válaszokat megvitatták, s a sikerültebb fogalmazásokat bejegyezték az emlékkönyvbe. 1844. január 21-én Ján Menich olvasta fel dolgozatát, melyben a pesti szlovák elemi iskolai oktatást elemezte. Arra a kérdésre keresett választ, hogy a szlovák iskolát elvégzők miért hagyják el vallásukat és nemzetiségüket. 1844. február 18-án pedig Viskidenski előadását hallgatták meg a mértékletességről, amely lényegében propagandaszöveg volt a mértékletességi egylet alapítása mellett.

⁶⁵ Pavel Blaho irodalmi szlovák nyelven, a tartalmat elferdítve adta vissza ezt az idézetet. BLAHO 1893. 45.

Ezután két férfitag verseket olvasott, majd a férfikar „*egy dalt (szlovák nemzetit)*” énekelt, végül a cseh hölgyek adtak elő cseh és szlovák énekeket és áriákat zongorakísérettel. Legnagyobb sikere a „*Nitra, milá Nitra*” című himnikus dalnak volt. Kollár zárszavában örömét fejezte ki, hogy ezen a gyűlésen több volt a nő, mint a férfi.

Az ünnepi program szimbolikus elemein túlmutató jelentősége volt annak, hogy szóba került a mértékletességi egyesület megalapítása. Nem tájékoztatnak a források, hogy pontosan mikor, de ez meg is történt, mégpedig az 1844. január közepe és április eleje közötti időszakban, vagyis megelőzve a szlovák történeti irodalomban sokáig elsőnek tartott Závodník-féle együletet.⁶⁶ Habár a pesti szlovák mértékletességi egyesületről nincs több forrásunk, bizonyos, hogy amíg működött, szorosan kapcsolódott a vasárnapi társaskörhöz. Utóbbi 1844. április közepétől november közepéig nyári szünetet tartott, viszont akik igényelték az összejöveleteket, csatlakozhattak a foglalkozásaikat továbbra is megtartó mértékletességi tagokhoz. Ezeken a foglalkozásokon ugyancsak olvastak újságokat és hasznos könyveket.

1845 őszén új szakasz kezdődött a vasárnapi iskola történetében. Kadavý azzal is kiemelte ennek a jelentőségét, hogy az emlékkönyvbe utólag betoldott egy megjegyzést az alapszabály után: az 1845/46-os iskolai év kezdetétől hangsúlyt fektettek az „*országos nyelvekre*”, köztük kifejezetten a szlovák nyelvtanra, és a tudományos tárgyakra.⁶⁷ Ekkortól az iskola csak a férfi nem („*polgárok, mesterek, iparossegédek és -tanoncok*”) számára maradt nyitva. Ahogy Kadavý fogalmazott: társaskörük egészen vasárnapi iskolává vált. Az olvasmányok közé a cseh könyvek és folyóiratok⁶⁸ mellé bekerült a Slovenské národné noviny és Hurban Unia-jából egy fejezet. A következő átszervezést Kadavý kezdeményezte az 1846. április 24-i összejövetelen. Azt javasolta, hogy gyűjtsenek további tagokat, és ne tartsanak nyári szünetet. Nem mondta ki, de indokai arra utaltak, hogy a változtatásokat a Štúr–Hurban-mozgalomhoz való csatlakozás szándéka

⁶⁶ Ehhez lásd pl.: MARTIŠ 1973. 18., 20., 34. Máshol az „elsőség” Peter Árvay nagybóbróci katolikus papé, 1840-ben. PASIAR 1975. 127.

⁶⁷ „...és a tagok kérésére a szlovák nyelv nyelvtana is előadatott. Szintén kimondatott, hogy a jövőben hazánk más nyelveire is nagy figyelmet kell fordítani.”

⁶⁸ Pl. Průmyslní posel Amerling-től, Zábavy nedělní, čili prostonárodní poučování v silospytu [fysika] dr. F. S. Kodym-tól, Nedobytedlný hrad jméno Hospodinovo Komenský-től, hírek Květy folyóiratból.

motiválta.⁶⁹ A tagság ugyanekkor azt a javaslatot is támogatta, hogy korcsoportok szerint alapítsanak két osztályt, egyet a kezdők és egyet a felnőttek számára. Előbbiek írni, olvasni és számolni tanulnak, utóbbiak számára Kadavý oktatja „*a szlovák nyelvtant, összekapcsolva a magyar és a német nyelvvel*”, mely utóbbiak ismerete Pesten az ügyek intézéséhez elengedhetetlen. A haladók emellett írást, számtant, természet- és földrajzot, valamint egyéb hasznos dolgokat is tanulnak, a cseh könyvek mellett Štúr noviny-ját, Hurban Pohľady-ját és Lichard kalendáriumát is olvasni fogják. A vasárnapi iskolává átalakított társaskör így lényegében megfelelt annak az intézménynek, amelyet a kormányzat igyekezett elterjeszteni az inasok és mesterlegények ismétlődő oktatására. Ezen a célon azonban túlmutatott, hogy nem csak serdülők, hanem felnőttek is látogathatták (az idősebb tagokkal szemben az inasok térítést nem fizettek), ami Štúr és Hurban programjának volt a része. Ráadásul egy jelképes aktus is arra utalt, hogy az iskola csatlakozni szándékozott ahhoz a mozgalomhoz, amelyet Ľudovít Štúr hirdetett meg. A tagok úgy döntöttek, hogy saját költségükön kiadják Hurban-nak a mértékletességi és a vasárnapi iskolai mozgalmat népszerűsítő könyvét, olcsón árulják, s minden vasárnapi iskolának küldenek egy példányt. A terjesztésre Kadavý-t kérték fel, valamint arra is, hogy az adományozott kéziratért a tagok nevében mondjon köszönetet Hurban-nak.⁷⁰

A fenti formában, a Štúr és Hurban szervezte hálózat részeként a vasárnapi iskola csak nagyon rövid ideig működött. Valószínűleg népszerű volt, mert Kadavý május 10-én helyhiányra hivatkozott, amikor a tagok nevében a szlovák gyülekezet konventjén kérelmet fogalmazott meg. Azt szerette volna, ha a pesti egyház engedélyezi, hogy a Szén téri (a mai Deák tér) iskolaépületben tartsák a vasárnapi iskolát. Ezt a kérelmet hi-

⁶⁹ „Ej, örvendeznie kell már a szép szlovák léleknek, amikor hallja, hogyan lépnek be ezek és ezek a mértékletességi egyletekbe, hogyan özönlenek a műveltség és az oktatás után vágyakozó idősök és fiatalok a vasárnapi iskolába, s hogyan töltik azt meg télen-nyáron. Másból, mint pl. Csehországban csak a serdülők járnak vasárnapi iskolába, Szlovákiában viszont, a fiatalok és az idősök is, és pedig csak azért, hogy ott művelődjenek. Gyönyörű és fenséges kép az iskolában, amikor látjuk a fiatalokat az ezüstös hajú öregek mellett ülni. S nekünk, pesti szlovákoknak vajon hátra kéne maradnunk? S vajon nem tudánk versenyre kelni al- és felföldi szlovák testvéreinkkel, hogy vasárnapi iskolát ne csak télen, hanem ahogyan ők is, nyáron is tartsunk? Nem lennénk vajon olyan erős akaratúak, hogy hetente legalább egy órát áldozzunk és szenteljünk a művelődésnek, már csak amiatt is, hogy olyan kedvező adottságú erre a városunk?”

⁷⁰ A könyv végül Besztercebányán jött ki. Ha nem zárják be a vasárnapi iskolát, valószínűleg Pesten jelent volna meg.

vatalos úton a szlovák gyülekezetnek kellett felterjesztenie, erre azonban nem került sor. Ekkor ugyanis Kollár szót kért és megkísérelte betiltani a vasárnapi iskolát, majd még aznap délután ugyanezt megtette a templomban is.⁷¹

A kirobbant Kollár–Kadavý-viszály háttérében sérelmek és elvi ellentétek egész sora állt. Utóbbiak közül elsősorban azok érdemelnek figyelmet, melyek alkalmat kínálnak következtetések levonására a Štúr-program gyakorlati adaptációs lehetőségeiről. A szlovák gyülekezet Štúr új szlovák irodalmi nyelvkezdeményezését többségében elutasította. Ennek okai összetettek, bemutatásuk pedig túlnyúlik ennek a tanulmány-nak a keretein. Az mindenestre egyértelműen igazolható, hogy az elutasításban a személyes és ideológiai motívumok mellett felekezeti ellentétek is szerepet játszottak, hiszen a Kadavý ellen összegyűjtött vádak között nem a szlovák, hanem a „*katolikus, Bernolák alkotta szlovák nyelv*” használata szerepelt. Feszültséget okozott azonban az is, hogy Štúr kodifikációs kísérletét sokan a magyarok felé tett gesztusként értékelték. Szlovák evangélikus egyházi értelmiségi körökben elterjedt vélemény volt, hogy Štúr az új nyelvvel és a csehtől való elszakadással – amit kifejezetten hangsúlyozott a szlovák nyelvjárás című írásában – a pánszlávizmus vádját akarta elhárítani. Egyesek ezt a szlovák nyelvkodifikáció fő okaként nevezték meg, s Daniel Lichard például éppen ezért lett a „štúrovcsina” híve.⁷² Az új szlovák nyelvi normát támogató cikkek jelentek meg a Pesti Hírlapban és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban (PEIL) is, utóbbiban szlovák lelkészek tollából.⁷³ A közeledési szándék a štúristák egyes megnyilvánulásaiából is kiolvasható. Terveztek, s részben igyekeztek is megvalósítani egy a korábbinál kevésbé illuzórikus, nem csupán a status quo-t védelmező, hanem kezdeményező, modern társadalmat szervező politikát, amikor a szláv-szlovákság evolúcióját Magyarországra pozí-

⁷¹ Nem volt előzmény nélküli, lásd KRAUS 1974. 195. Štefan Marko Daxner levele 1846. február 14-én, melyben arról tudósít, hogy Kollár biztatására Wrchovský a szlovák gyűlésen Kadavý-ra támadt.

⁷² Daniel Lichard a Časnik-ban 1867-ben Štúrról életrajzot írt. Ebben elmondja az egyik okot, amiért a 40-es években a slovenčina híve lett. A magyarok a csehekkkel való irodalmi egyesülésben hazaárulást láttak. „*Rendben, a mi nyelvünkön fogunk írni, hogy műveljük népünket, csak hogy legalább ne tartsanak minket hazaárulóknak.*” Idézi: HODŽA – ŠKULTÉTY 2008. 361. Lásd még ehhez az elméletet a nemességgel kötött kompromisszumról: DEMMEL 2011. 155–157.

⁷³ FRIED 1992.

cionálták.⁷⁴ Ráadásul kitapinthatók voltak helyi, pesti érintkezési pontok is, hiszen a német és magyar gyülekezetek tagjait nem kötötték a štúri nyelvvel szembeni averziók.

A pesti egyház magyar gyülekezetének befolyásos lelkésze és a PEIL társszerkesztője, Székács József, bizonyosan támogatta az új vasárnapi iskola szlovák nyelvhasználatát. Kollár-ral ugyan nyíltan csak ritkán konfrontálódott, de többek között a szlovák nyelvkérdésben nyilvánosan sem értett egyet vele. Székács szlovák témájú írásainak értelmezésekor tekintetbe kell vennünk ambivalens viszonyát a szlovákokhoz.⁷⁵ Ez alól kivétel az 1846 nyarán, a PEIL-ben közölt Merengések című négyrészes cikksorozat, amelyben az evangélikus egyház aktuális ügyeiről nyilatkozott. Ritkán tapasztalható őszinteség és érzelmi túlfűtöttség jellemzi ezeket az írásokat, ami valószínűleg annak tulajdonítható, hogy Székácsot megviselte súlyos vitája az evangélikus egyház egyetemes felügyelőjével, Zay Károllyal.⁷⁶

⁷⁴ Ehhez: „Tisztában vagyunk balsorsunkkal, ezért merészkedtünk már egyszer új életre ébreszteni és megkeresztelni törzsünket, hogy a magunk szemében legyünk valakik. Szlovák néptörzsünk nem a cseh, hanem az 'uhor' koronáért ontotta vérért, s egészen más régióba tartozik, mint a cseh, ezért máshol kell védelmét találnia, nem az ábrándos cseh-szláv nagyságban, vagyis a cseh irodalmiságban; sikert akkor arathatunk, ha nem az egyetlen nagy csehszlovák nemzet hamis eszméjének talaján, hanem az őszinte igazság pártján és a történelmi alapokon állunk. Néptörzsünk és nyelvünk otthona a magyar haza, és az ország politikai rendszerének igazságosságában bízva követelhetjük jogainkat, s úgy gondoljuk, a hazánkban terjedő előítéleteket a szlovákokról nem a csehvel, tehát az 'uhor' állam számára mindig idegen irodalommal háríthatjuk el, hanem csak a szlovákkal, a hazaival, országossal. S ezen az úton, mióta szlovákuul írunk, előrébb járunk, mint azt rosszakaróink gondolnák. Eppen ezért hisszük, hogy bár az egyénnek közvetlenül nem könnyű igazságot szolgáltatni, az 'uhor' állam, a rendek, sőt maguk a magyarok is elismerik néptörzsünk méltányos követeléseit és nem gátolják jogunkat a művelődésre hazai és országos anyanyelvünkön.” HURBAN 1846. Valamint: Štúr válogatott írásainak könyvében, A szlovák nyelvjárás, avagy az e nyelven történő írás szükségessége című cikkben egyértelmű az elhatárolódás a csehektől. „Eleddig törzsünk egyre csak a csehek felé nézegetett, és amibe nem fogott bele, azt a csehektől várta...” ŠTÚR 2012. 167. „A cseh tőlünk eltérő törzs, történelmük nem érint minket, mert semmi részünk nem volt benne.” uo. 169.

⁷⁵ Habár gyakran hangsúlyozta toleranciáját, emlékiratai arról tanúskodnak, hogy nem válogatott az eszközökben, ha a magyar gyülekezet tagjainak gyarapításáról volt szó. Az 1850-es évek elején, a szlovák, német és magyar gyülekezet szétválása tárgyában folytatott viták során például azzal is igyekezett meggyengíteni a közös iskolai épületben helyet követelő szlovákokat, hogy magyar-német elemi iskolát szervezett a József- és Terézváros külvárosi részén. Ehhez több szlovák egyháztagot is megnyert. Tanulságos az a fejezet is, melyet visszaemlékezésében arról írt, hogyan hódította el Kollártól a szlovákokat. BÖRÖCZ – MATUS – ZÁSZKALICZKY 2011. 155.

⁷⁶ Zay Károly a Budapesti Híradó és a PEIL hasábjain lelkészekkel vitázott (pl. PEIL 1946. május 10. Még egy válasz a magyarhoni néhány ev. lelkész panaszaira, gróf Zay Károlytól.) Ehhez szólt hozzá szerkesztőként Székács (PEIL 1846. június 14. 570–572. hasáb), s ez viszonzválaszok sorozatát indította el.

Expresszíven fogalmazott többek között a szlovákok irodalmi nyelvéről is, amikor kifejezte értetlenségét, hogy miért ragaszkodnak olyan eltökélten a kommunikációs szerepét már régen elvesztő biblikus csehhez. Azonban nem csak ezt vetette a szlovák evangélikusok szemére. Hosszasan elemezte a szláv és a tót népnév közötti különbséget, s azt javasolta, hogy a szláv helyett használják inkább a szlovák vagy tót elnevezést, mert akkor nem mondhatják rájuk, hogy pánszlávok. A csehellenes fellépéshez a maga részéről még azt is felajánlotta, hogy ha megkapja a Szentírás szlovák fordításának kéziratát, annak kiadásához megszerezné az eszközöket.⁷⁷

A magyar lelkész együttműködésre is nyitott álláspontja meghatározó volt a vasárnapi iskola-viszály történetében. Kollár betiltási kísérlete egyelőre elbukott, amiben szerepet játszott a pesti egyház – bizonyára Székács által kezdeményezett – állásfoglalása. Az egyházi jegyzőkönyvek részletesen dokumentálják a Kadavý és a vasárnapi iskola elleni eljárást, s kiegészítik a kortárs levelezésekből kirajzolódó képet.⁷⁸ Nyáron, mivel ekkor a vasárnapi iskola szünetelt, nem tárgyalták az ügyet, erre 1846 őszén került sor, amikor közeledett a tanévnyitó. A szlovák gyülekezet vezetése minden áron el akarta távolítani az engedetlen iskolatanítót. Ehhez nemcsak aláírásokat gyűjtöttek, szám szerint 68-at, hanem a szlovák iskola felügyelője, Ján Menich, korábban a vasárnapi társaskör aktív tagja, iskolavizsgálatot tartott, s a tapasztalt hiányosságokat 13 pontban foglalta össze. Az általában az iskolai oktatás egésze elleni támadásnak az volt az oka, hogy Kollár és a gyülekezet hivatalosan nem zárhatott be egy önképzőkör jellegű intézetet. Azt viszont megtehették és meg is tették, hogy betiltották megtartását a szlovák iskola bérelt épületében, és úgy gondolták, tanítójuknak is megtilthatják a részvételt. Amikor azonban hatásköri kétségek merültek fel, kénytelenek voltak a szuperintendenshez fordulni tanácsért.

Általában elmondhatjuk, hogy a kompetencia-problémák a pesti háromnyelvű evangélikus gyülekezet működésében kódolva voltak. 1844-től a pesti evangélikus egyház esperességi gyülekezetté alakult. Ez mindössze annyit jelentett, hogy nem tartozott a pest megyei esperesség alá, és három (magyar, német és szlovák) lelkésze közül az, aki az adott évben az anyakönyvet vezette, esperes volt. Egyéb dolgokban az egyház az 1834-es, paritásos és alternatívitásos alapuló egyezség szerint működött. A Pesti ágostai hitvallású evangélikus egyházat három, nyelvhasználati alapon megkülön-

⁷⁷ Merengések IV. *PEIL* 1846. július 12. 704–705. hasáb.

⁷⁸ KRAUS 1974. 195–196. BANÁRY 1984. 120–121.

böztetett részgyülekezet alkotta: a német, a szlovák és a magyar gyülekezet. A pesti egyház közgyűlése, melyen minden tag részt vehetett, választotta meg a vezető tisztségviselőket, a felügyelőt, a gondnokot és az iskola felügyelőjét. A 19. századtól a kisebb ügyeket presbitérium tárgyalta a választmányi gyűlésen. Ennek tagjai a vezető tisztségviselők és lelkészek mellett a három részgyülekezet képviselői voltak. Ez a szervezeti felépítés a pesti evangélikus egyház esetében megnégyszereződött. A részgyülekezeteknek is voltak választott vezetőik (viceinspector, algondnok, stb.), képviselőik és saját köz-, illetve partikuláris (választmányi) gyűléseik. A lelkészeket és az iskolatanítókat az egész gyülekezet, vagyis a pesti evangélikus egyház tagjai választották meg, a részgyülekezetek állította jelöltek közül. A tanító eszerint nem egy-egy részgyülekezet, hanem a pesti egyház alkalmazottja volt. Fizetést sem a részgyülekezet, hanem a pesti egyház pénztárából kapott, amit kiegészíthettek különböző alapítványi javadalmak. Hasonló volt a helyzet a szlovák elemi iskola esetében is. Szlovák alapítványok támogatták működését, azonban a pesti egyház iskolaszervezetébe tartozott és a közös pénztárból finanszírozták. Szemlélteti ezt például a *„Tanárokróli tudósítás a pesti prot. ev. esper. gymnasiumtól és jegyzetek az elemi tanodákról és szakintézetekről az 1845/6 év 2. felétől”* című dokumentum:⁷⁹ a gimnáziumhoz kapcsolt intézmények között volt a szlovák iskola és egy rajziskola is. A szlovák elemi iskola diákjai, akárcsak a többiek, szabadon látogathatták a rajziskolát, az ének- és a *„testgyakorlati iskolát”*.

A szlovák gyülekezet ennek ellenére több alkalommal is megkísérelte demonstrálni elemi iskolája különállását. 1838 novemberétől például az évnnyitókat külön, a szlovák iskola bérelt épületében tartotta meg.⁸⁰ A szlovákok tanodája ettől függetlenül filiális iskola maradt, s a tanítók a viták során mindig támaszkodhattak a pesti egyházra. Ez többször elő is fordult, mert nem Kadavý volt az első tanító, aki összeveszett Kollár-ral. Az iskolában megalapításától hosszú ideig tanító Samuel Matejkovský távozásának pontos időpontját nem ismerjük, okára viszont Kollár egyik életrajzírója utalt. Állítólag megsértette a lelkészt, majd nyom nélkül távozott. Utódjának Jeszenszky Lászlót hívták meg, aki 1837 áprilisáig, kuntapolcai lelkészi

⁷⁹ EOL AGE IIe/17, 14. 1. Magyar–német elemi fiútanoda (első elemi kétéves, második elemi szintén kétéves). 2. Koedukált szlovák elemi tanoda, tanító: Kadavý János, aki egyben orgonista és kántor a tótistentiszeleteknél. 3. Magyar–német leánytanoda (első elemi 3 év, második elemi 3 év). 4. Rajziskola. 5. Énekiskola. 6. Testgyakorlati iskola. 7. Négyéves grammatikai osztályokban reáltudományi kurzus. 8. Angol nyelvoktatás. 9. Francia nyelvoktatás.

⁸⁰ EOL PSZE Jegyzőkönyvek 1838. november 1.

alkalmazásáig maradt. Valószínűleg jó viszonyban volt Kollár-ral, konfliktusokról legalábbis nincs feljegyzés. Pető János következett a sorban, ő a fiúosztály tanítója volt, s mindössze fél éve tanított Pesten, amikor távoznia kellett, mert állítólag koszos nemzetnek nevezte a szlovákokat, ráadásul ezt magyarul tette. Vele kapcsolatban a vizsály egy másik verziója is ismert. Štefan Marko Daxner tudomása szerint Kollár addig gyötörte, amíg a Dunába nem ugrott.⁸¹ Ugyancsak távozott Ján Masztiš, a lányok tanítója, akinek szintén volt konfliktusa Kollár-ral.⁸² 1839 őszén a közgyűlésen is szóba került, hogy a szlovák gyülekezet gyakran cserélgeti a tanítókat, aminek Thaisz András magyar választmányi tag szerint Kollár gyűlölködése volt az oka.⁸³

1846 júniusában, tehát közvetlenül az után, hogy Kollár fellépett a vasárnapi iskola ellen, a pesti egyház választmányi ülésén megint napirendi pont volt a lelkész és a tanító vizsálya, annak ellenére, hogy szlovák partikuláris konventek – amint már szó volt róla – őszig nem foglalkoztak az ügyel. Többen is felszólaltak Kollár ellen a betiltási kísérlet miatt és azért, mert az egyház és a szuperintendens tájékoztatását mellőzve vádolta meg a tanítót. Ezt az egyéb forrásokból is kiolvasható tény, miszerint a vasárnapi iskolát és Kadavý-t a pesti egyház közös választmánya védte Kollár-tól és a szlovák gyülekezet presbitériumától, nem szokták kiemelni a szakirodalomban. Kadavý ezt a védettséget maga mögött érezve egészen 1847 elejéig nem tört meg. Tovább működtette a vasárnapi iskolát, még akkor is, amikor Szeberinyi szuperintendens a szlovák gyülekezet pártján beavatkozott, és 1846. december 1-jei levelében válaszába elállította őt: vagy huszonnégy órán belül írásban engedelmességet fogad a szlovák gyülekezetnek, vagy önként távozik hivatalából. Ha viszont továbbra is ellenszegül – fenyegette meg –, hivatalos eljárást indít ellene.⁸⁴

Kadavý ezután is a pesti egyházhoz fordult védelemért. Erről több szempontból is figyelemre méltó, német nyelvű panaszlevele tanúskodik. Előadta, hogy az 1846. november 1-jei szlovák gyűlésen Ludovit Haeckl

⁸¹ KRAUS 1974. 195.

⁸² BÖRÖCZ – MATUS – ZÁSZKALICZKY 2011. 127–128. Masztiš-ról lásd e könyv V. fejezetét.

⁸³ EOL PSZE Jegyzőkönyvek 1839. október 29. Négy hónapig nem volt szlovák tanító, két hónapig a pesti egyháztól kért káplán tanította a szlovák gyerekeket. EOL PSZE Jegyzőkönyvek 1839. december 3.

⁸⁴ 1846. december 1. Selmecebánya, Jan Szeberinyi EOL Pesti Egyház Levéltára (továbbiakban PEL) Ib6 5. doboz.

(Häckl)⁸⁵ rátámadt, mert nem volt hajlandó visszalépni az új vasárnapi iskolától. A heves vita során Haeckl bottal fenyegette, sátánnak és árulónak nevezte, majd ki akarta dobni a konventről. Kadavý felháborodva idézte Haeckl egy mondatát: „*Ön engedelmességgel tartozik nekünk, és ott fogja hagyni a vasárnapi iskolát, mert a szláv gyülekezet nevezte ki és tűri meg önt, s így joga van önt utasítani, én tehát utasítom önt, ön az én szolgám.*”⁸⁶ Kadavý azzal védekezett, hogy híványát és javadalmát a pesti egyháztól kapta, s a pesti egyház választmánya által jóváhagyott, nemes ügyet támogatott. Végül arra kérte a pesti egyház közgyűlését, hogy védje meg a szlovák támadásoktól.

A tanító elleni támadásokkal újabb szakasz kezdődött a szlovák gyülekezet által támogatott, de nem általa működtetett vasárnapi iskola történetében. 1846 nyaratól Kollár és a szlovák gyülekezet vezetése minden kapcsolatot megszakított az iskolával, s mivel be nem tilthatta, vezetőjét és tagjait háttérbe szorította. A pesti egyház azonban a további működés biztosítását magára vállalta, így 1846 őszén az iskola története mégsem ért véget. Erről az emlékkönyvben Kadavý is említést tett: a foglalkozások a pesti egyház patronátusa alatt újraindultak. Az újraalapítást tekintélyes szlovák egyháztagek kezdeményezték. Beadvánnyal fordultak a pesti egyház „Oberinspektorához”, akitől azt kérték, hogy a szlovák gyülekezet választmánya által betiltott vasárnapi oktatást a pesti egyház iskolaépületének valamelyik termében folytathassák. Kérésük indokaként hozták fel, hogy: 1. a szlovák gyülekezet tagjai többnyire betelepültek, s szülőhelyükön nem szerezhették meg azokat az ismereteket, melyek „a haza központjában”, egy olyan kereskedővárosban, mint Pest, szükségesek; 2. Pesten sok fiatal szláv kézműves van, aki még a nélkülözhetetlen dolgokban – írás, számolás terén – sem rendelkezik jártassággal; 3. ilyen intézmény sok evangélikus gyülekezetben van, és maga a magas királyi tanács javasolja; 4. a lélek tudományos táplálása az ember veleszületett joga. Egyben bejelentették, hogy felkérésükre Kadavý tanító a vezetését, akárcsak korábban, ezúttal is elvállalta. Ez a beadvány egy új és fontos nézőpontot jelenít meg az iskola történetének vizsgálatában. Bizonyára a címzettnek való megfelelés

⁸⁵ Haeckl lipótvárosi szabómester volt, aki több alkalommal is betöltötte a szlovák viceinspektor és az iskolai felügyelő tisztségét, és az ő házában működött ekkor a szlovák elemi iskola. EOL PSZE Jegyzőkönyvek 1846. február 15.

⁸⁶ „*Sie müssen uns gehorchen und von der Sonntagschule abtreten, denn die slawische Gemeinde hat Sie berufen, sie tolerirt Sie, und hat also das Recht Ihnen zu befehlen, – ja ich befehle Ihnen, Sie sind mein Knecht (:szluha:).*” Kadavý panaszírata a pesti egyház közgyűléséhez EOL Pesti Egyház Levéltára (továbbiakban PEL) Ib6 5. doboz.

szándéka is szerepet játszott abban, hogy a kérelmezők vasárnapi iskolája egy minden nacionalizálástól és Štúr-hatástól megfosztott intézmény képét mutatja. Tükrözi ezt a beadvány mellé csatolt tantárgytervezet is, amely a legszükségesebb, ideológiamentes tárgyakra korlátozódott.⁸⁷ Kadavý ezután a pesti egyház támogatásával újrakezdhetette a vasárnapi iskolai taní-

⁸⁷ Előlapon 1846. október 11. A pesti egyház e napi konventjén tárgyalhatták. Közlöm az egész levelet: „Hochgeborener Herr Ober Inspector! Löbliche Gemeinde! Es ist wohl der löbl. Gemeinde theils aus den letzten Acten des slawischen Part. Conv. theils auch auf anderen Wegen zur Kenntniss gekommen, daß unter den Gliedern, hiesigen slavischen Coetus die so genannte Sonntagsschule vor einiger Zeit gegründet worden ist. Obgleich nun diese unschuldige Gestalt in der neuesten Zeit durch manche in den Weg getretenen Hindernisse unterbrochen wurde, und selbst der slav. Part. Conv. einen ungünstigen Beschluß gegen dieselbe gefaßt hat, demungeachtet sind wir Unterschriebenen von der Unschuld und Reinheit unseres Vorhabens tief überzeugt und indem wir die Nützlichkeit und Notwendigkeit einer Sonntagsschule klar einsehen, haben wir uns entschlossen, dieselbe neuerdings ins Leben treten zu lassen. Die Gründe welche uns zu solchem Schritte bewogen hatten sind wir so frey hiemit der löb. Gemeinde zu unterbreiten: Wir unterfertigten, und auch der größere Theil der Mitgliedern des slav. Coetus, sind nicht in dem Schooße dieser löbl. Gemeinde geboren und erzogen worden, sondern aus verschiedenen Gegenden unseres Vaterlandes hierher zusammengefloßen haben wir uns allhier ansäßig gemacht. In unseren Gebrurts Orten meistens armen Ortschaften fehlte es an Gelegenheit und auch an Mitteln, um uns mit jenen verschiedenen Wissenschaften und Kenntnissen zu bereichern, welche in dem Centrum unseres Vaterlandes, in einer so reichen Handels Stadt wie Pest, – in jeder Hinsicht des Lebens so unumgänglich ja unumgänglich nothwendig sind. – Außer dem gibt es hier in Pesth so viele junge slavische Handwerker die nicht einmal in den unentbehrlichsten Sachen – im Schreiben und Rechnen – die nötigsten Bewandtheit besitzen. – Diesem Übel also mögliche Abhülfe zu leisten, für die weitere Ausbildung unserer selbst, und unserer Kinder auf erlaubten Wegen zu sorgen, – ist unser Vorhaben und unser’ alleiniges Ziel. – Und dieß ist – wie wir glauben – allein hinreichend um unseren Schritt vor der löb. Gemeinde zu rechtfertigen. Das Recht, sich zu bilden, – den Kreis seiner Kenntnisse zu erweitern, seinen Geist wissenschaftlich zu nähern – dies ist ja ein natürliches ein angeborenes Recht, welches allen Menschen gehört, und Niemanden abgesprochen werden kann, – die Bildung und Verfolkommnung ist ja das Ziel des einzelnen Menschen so gut, wie der gesammten Menschheit. – Nun ist aber bei uns, die wir in den Industrial Schulen, und anderen dergleichen Anstalten keinen Antheil nehmen können, der einzige zu dem besagten Ziele führende Weg. Wir haben uns demnach entschlossen, die Sonntagsschule neuerdings zu begründen, – was wir um desto größerer Zuversicht thun, weil solche Anstalten in vielen Evangelischen Gemeinden bestehen, – und selbst durch das Hohe K. Ung. Consilium anempholen worden sind. Demzufolge haben wir den Herrn Lehrer Kadavý ersucht, er möge die Leitung der Sonntagsschule wie vor dann, so auch jetzt übernehmen, – was er auch in seinem Eifer für das Gute und Nützliche, – wie vor dann so auch jetzt zu thun versprach. Indem wir aber keinen geeigneten Ort für unsere Zusammenkünfte haben, und der slavische part. Con. uns das Quartier der slav. Schule zu diesem Zwecke verweigert hat, – dem zu folge wenden wir uns an die Löbliche Gemeinde, mit der unterthänigste Bitte, – die Löb. Gemeinde möge uns gütigst eine der Schul Classen, für unsere Sonntagsschule anweisen. – Die Gegenstände, welche daselbst vorgetragen werden sollten sind wir so frey Sub % – der löbl. Gemeinde zu unterbreiten. In der festen Hoffnung daß unsere unterthänigste Bitte durch die Löbliche Gemeinde gewürdigt sein wird, – verharren wir in gebührender Ehrfurcht der Löblichen Gemeinde unterthänigste Diener Johan Bohurad, Johann Djurkowitz, Andreas Ivanovits, Joseph Makoviczký, Viszkidenski Andreas, Wiszkidenszky Pawel, Fraňo Kossuch, Kahelyi Andreas, Andreas Bobcsek, Štefan Daxner, Michael Matuška, Andreas Medzihradský.“ Kadavý panaszirata a pesti egyház közgyűléséhez EOL PEL Ib6 5. doboz. Daxner valószínűleg Štefan Marko Daxner, aki ekkor Pesten, Wrchovský irodájában volt parvarista.

tást, s ebben segítségére volt Ján Sztraka ferencvárosi szabó, Ján Zimány, akinek fia az 1860-as években, mint a pesti szlovák gyülekezet felügyelője játszott fontos szerepet, valamint Kanya Pál, a német-magyar gimnázium III. és IV. grammatikai osztályának oktatója, 1843–1845 között igazgatója.⁸⁸

Kadavý végül 1847 januárjában mégis meghátrált, amikor Ján Menich szlovák iskola-felügyelő vezetésével a szlovák gyülekezet megindította ellene a fegyelmi eljárást.⁸⁹ Ekkor döntött úgy, hogy megegyezési kérelmet terjeszt be a szlovák választmánynak.⁹⁰ Január 31-én ezt elfogadta a presbitérium, de a viszály utóregnései egészen 1847 májusáig tartottak, amikor – feltételezhetően a kedélyek lecsillapítása céljából is – Kadavý engedélyt kapott, hogy Csehországban rokonokat látogasson, majd magyar nyelvtanulás céljából utazgasson az országban.⁹¹ A viszály lezárásának fontos momentumuma az is, hogy a szlovák gyülekezet igyekezett azt belügyként kezelni. Ezért például a pesti egyház választmányának kifejezett felszólítására sem volt hajlandó bemutatni a megegyezés szövegét.⁹²

A vasárnapi iskola működésének záró szakaszát Kanya Pál határozta meg, aki a szlovák tanító visszakozását követően egy félévre elvállalta az intézmény vezetését. A szlovák irodalmi nyelvről vallott nézeteiről emlékiratai tudósítanak. A sokoldalúan képzett, több nyelvben jártas tanár, aki ugyan szlovák anyanyelvű volt, de főleg német és magyar felmenőkkel büszkélkedhetett, kategorikusan elutasította, hogy a magyarok, szlovákok vagy a németek akarata ellenére kisajátítsák őt. Emlékei szerint a szlovák népnyelv irodalmi kodifikálása mellett már 1813-ban elkötelezte magát, amikor keresztapjánál, a tiszolci lelkész „Schulek Mátyásnál” ebédvendégségben volt:

„Ekkor a tót irodalom is jött szóba, s az öreg úr nagyon kárhoztatta a csehistálókat. [a cseh nyelvet pártolókat – a szerző megj.] Akkor éppen Palkovic György, Tablicz, s mások által a szláv cseh irodalom mozogni kezdett. Én az öregúr véleményét osztot-

⁸⁸ HITTRICH 1923. 215. 1848–1860-ig Kanya újra igazgató.

⁸⁹ EOL PSZE Jegyzőkönyvek. 1847. január 10.

⁹⁰ EOL PSZE Jegyzőkönyvek 1847. január 24.

⁹¹ EOL PSZE Jegyzőkönyvek 1847. május 24.

⁹² EOL PSZE Jegyzőkönyvek 1847. február 28.

*tam, s már régen a cseh szójárást feszesnek, s nem természetesnek tartottam: s ha szinte a templomban – prédikációkban – a bibliai nyelvet elsajátítottam magamnak, de közéletben – a tót dialectust helyesnek s így irodalmilag is kifejlendőnek gondoltam.”*⁹³

A gimnázium épületében, a pesti egyház fennhatósága alatt működő vasárnapi iskoláról, az ott folyó oktatásról az emlékkönyv és más dokumentum sem árul el részleteket. A tanítás nyelve a fent bemutatott források alapján továbbra is a szlovák volt, Székács és Kánya ezt egyaránt szorgalmazta. A magyar lelkész emellett úgy gondolta, akárcsak azok a szlovák lelkészek, akik a PEIL-be magyarul írtak véleményt, hogy a szlovák nyelv kodifikálása Štúr részéről szakítás a csehekkel és nyitás egy magyarokkal együttműködőbb politizálás felé. A közéletben jellemző volt ez a vélemény, függetlenül attól, hogy azt nézeti és vérmérséklete szerint ki, hogyan ítélte meg akkor és később.⁹⁴

Végül még egy fontos szempontot szeretnék kiemelni. A magyar–német gyülekezet, s személy szerint Székács eljárásában nem csupán elvi megfontolások játszottak szerepet. A magyar lelkész ugyanis az iskolaügyet felhasználta a az elválási viták során az 1850-es évek legelején. Amikor a szlovákok a tanítót és a diákokat azzal a céllal költöztették vissza a közös iskolaépületbe (a mai Deák téren áll), hogy az ingatlanokról folytatott alku során birtokon belül legyenek, Székács egy magyar tanítási nyelvű iskolát nyitott Józsefvárosban. Mivel ide szívesebben jártak a gyerekek, mint a távoli szlovák nyelvűbe, a szlovák egyháztagok kénytelenek voltak iskolájukat visszaköltöztetni a külvárosba. A sikeres akcióhoz a Kadavý-, majd Kánya-féle vasárnapi iskola adhatta az ötletet Székácsnak.⁹⁵

⁹³ EOL Kánya (Sic!) Pál és Kánya Emília hagyatéka, Kánya Pál emlékkönyve, 99–100.

⁹⁴ A štúrovčina elleni fellépést, mint jelenséget a történettudomány démonizálta. A szlovák lelkészek korábban említett PEIL írásainak egyikére (Ujabb szózat a' Štúrismus ellen a' magyarhoni ev. egyházban. PEIL 1846.09.27. 928–929 hasáb. Ismerteti FRIED, 1992.) Ctiboch Zoch válaszolt a *Slovenské národné noviny*-ben. Ezt parafrázálta az 1960-as években BUTVIN 1965. 343. Szerinte PEIL-be író szlovák lelkészek felekezeti viták generálásával indítottak támadást a szlovák nemzeti szuverenitás és nemzeti egység gondolata ellen, ami destruktív beavatkozás volt a szlovák nemzeti élet konszolidációjába.

⁹⁵ BÖRÖCZ – MATUS – ZÁSZKALICZKY 2011. 154–155.

Filantróp pedagógia

Az irodalmi nyelvi kodifikáció már a kora újkorban részét képezte a modern nemzeti önreprezentációs kísérleteknek. Ennek fényében kérdéses volt, fenntartható-e a 19. században az a gyakorlat, ami például a Zora almanach kiadását jellemezte: a szerkesztők mindkét nyelven, szlovákul és csehül is fogadtak írásokat. A pesti szlovák gyülekezeti hitélet nyelvhasználata sem követte már az évszázados evangélikus tradíciót: Kollár beszédeit szlovakizált cseh irodalmi nyelven írta, de – állítólag – szlovákul mondta el.⁹⁶ A cseh-szlovák irodalmi egység hívei közös nyelvként a bibličinát akarták megreformálni, pontosabban egy középutat létrehozni a két nyelv között. Ezt a tervet többek között a cseh nyelvi reformok ellehetetlenítették, s maga Kollár is kifogásolta az új cseh nyelvi norma neologizmusait és germanizmusait.⁹⁷ Egyes szakmunkákban még az a leegyszerűsítő elképzelés is megfogalmazódott, hogy Štúr éppen a cseh nyelvújítás miatt döntött a középszlovák dialektus kodifikálása mellett.⁹⁸ A választás Štúr részéről ésszerű, ám kétségkívül önkényes lépés volt. A középszlovák nyelvi norma mögött nem volt konszenzus és jelentős társadalmi nyomás sem. A nyelvi reform sikere azon múltott, hogy hívei első lépésként képesek-e azt elfogadtatni a szlovákajkú evangélikus gyülekezetekkel, majd a nemzeti egység megteremtésének jelszavával bevonni a katolikusokat is. A szakirodalom és a mozgalom híveinek visszaemlékezése szerint Štúr-ék ennek egyik eszközeként képzelték el a vasárnapi iskolát.⁹⁹

A pesti szlovák gyülekezetnek a vasárnapi iskolához fűződő viszonyában a szakirodalom hagyományosan a nyelvhasználat kérdésére koncentrált. Tulajdonképpen joggal, mert nyelvhasználati véleménykülönbség állt a

⁹⁶ KABELIK 1928. 26.

⁹⁷ VYVÝJALOVÁ 1998. 144–145.

⁹⁸ SAK 2007. 209.

⁹⁹ Több száz mértékletességi egyesület és vasárnapi iskola alakult könyvtárakkal és olvasókörökkel. Gazdasági egyesületeket is alapítottak. Szlovák nemesek is csatlakoztak a nemzeti mozgalomhoz, akik „...*azelőtt úgy vélekedtek, mintha a cseh nyelv mellett kitarva csehvé kéne lenniük, nem uhor hazafivá.*” (DOHNÁNY 1988. 26.) Hurban leírja, hogy az új nyelvet, a *slovenčinát* használták a mértékletességi egyletek és a gazdasági egyletek közgyűlésein, az irodalmi jellegű csoportosulások összejövetelein, a vasárnapi iskolákban, s természetesen a Tatrín ülésein is. (HURBAN, 1953. 381.) Hurban szerint Štúr már azelőtt, hogy a grammatikáról elgondolkodott volna, magán- és közírásaiban is a tiszta *slovenčinát* kezdte használni. Az első kísérletek a szlovák nyelvhasználatra a gazdasági és a mértékletességi egyesületek voltak. (HURBAN 1953. 391.)

Kadavý-val kialakult viszály hátterében is. 1844-ben Kollár családjával éppen Itáliában volt, amikor Kadavý elpártolt tőle. Így írt erről a pesti tanító 1844 nyarán Alois Vojtěch Šembera-nak:

„Egy csalóka álmom (...), hogy a szlovákoknak és a cseheknek egy a nyelvjárásuk, s hogy a szlovák irodalom központja Prágában található. A szlovákoknak nincsen irodalmuk. A szlovákoknak nincsenek könyveik, semmit sem olvasnak. Csupán néhány elcsehesegett szlovák pap olvas cseh könyveket. Közülük sem beszél azonban csehül senki. Az ilyen cseh-szlovákok nyelve zagyaság se nem cseh, se nem szlovák – a kettő keveréknyelve.”¹⁰⁰

Újabb befoltozhatatlan szakadás volt kapcsolatukon, amikor 1845-ben Kadavý a štúri irodalmi nyelven adott ki olvasókönyvet. Kollár emiatt azzal mentegette magát Szeberinyi szuperintendens előtt, hogy tudta nélkül történt a dolog.¹⁰¹

A Kollár–Kadavý-vitában a magánlevelekből kiolvasható személyes motívumok is bizonyosan fontos szerepet játszottak. Ezek szakirodalmi interpretációja reprezentatív a mozgalom tagjainak és a közéletben aktív értelmiségiek nézeteire. Az ilyen, személyes érzelmektől, rivalizálástól motivált megnyilvánulások ugyanakkor gyakran szituatívak, nem lenne helyes tehát attitűdnek beállítani. Ezért inkább a viszály egy másik fontos tényezőjét helyezem előtérbe. A személyes ellentéteknél mélyebb, elvi szembenállás jellemezte az oktatási koncepciókat. Kadavý fent idézett levélrészletének negatív szlovák irodalomképét és a később ebből kifejlődő oktatási reformelképzeléseit, melyekkel az elemi és a szakképzést igyekezett megújítani, az ekkor még olvasókörként működő vasárnapi iskolai tapasztalatok alapozták meg elsősorban. Az olvasóköri emlékkönyvének tanúsága szerint a kezdeti lelkesedés 1844 nyaratól rohamosan csökkent, s 1844 novemberében a megnyitó gyűlést el kellett halasztani, mert nem jött el elég tag. December 1. után pedig érdeklődés hiányában az összes az évi foglalkozás elmaradt. A cseh nyelvű olvasmányokon alapuló társas életnek ezek szerint nem volt elég mozgósító ereje a pesti szlovákok körében. Kadavý másik nagy elemi iskolai reformját, mely rokonítható Štúr közoktatási elképzeléseivel, szintén az oktatási viszonyok motiválták. Gyakori vitatéma volt az

¹⁰⁰ Idézi TIBENSKÝ 1976. 44.

¹⁰¹ HLASOWE 1846. 236.

egyesület összejövetelén, mi lehet az oka, hogy a szlovák iskola több mint két évtizedes fennállása során alig néhány oszlopos egyháztagot tudott ki-nevelni. A kérdésre adott egyik válasz Kollár-é volt, aki a szülők hozzáállásában, elsősorban az anyanyelvhasználat elhanyagolásában kereste a probléma gyökerét, s ezt a véleményét a szószéken is gyakran hangoztatta.¹⁰² Kadavý ellenben más következtetésre jutott. Szerinte a művelődést és az iskolai oktatást kell az új helyzethez hozzáigazítani, hogy a gyerekek felkészüljenek az önálló és teljes életre. A kondicionálásban valóban hangsúlyos szerepet szánt a štúri irodalmi nyelvi normának, de növelte a magyar és a német nyelv, s általában a praktikus ismeretek jelentőségét is. Ezek a törekvések megjelentek Kadavý elemi iskolai reformjában, melyet éppen a vasárnapi iskola körül kialakult viszály idején terjesztett elő. Kadavý a korábbi gyakorlattal ellentétben az adminisztrációt komolyan vette, pontosan vezette az osztályozó íveket (korábban nem jegyezték az osztályzatokat), s az addiginál nyitottabb, a gyerekek érdekeihez jobban alkalmazkodó tanrendet készített. Az iskola megújítása külső tényezőre is támaszkodott. Amint korábban idéztem, a kormányzat 1844-ben megreformálta az elemi oktatást.

Kollár és a szlovák gyülekezet vezetése önmagában már azt is nagy sikerként könyvelte el, hogy működött a szlovák iskola. A tanító kiválasztása és munkájának értékelése, vagyis az év végi vizsgák során sem fordítottak figyelmet arra, hogy az oktatás színvonala, az iskola látogatottsága növekszik-e. Velük szemben Kadavý-t kevésbé foglalkoztatták hitéleti és ideológiai tényezők, s az oktatás praktikus kérdéseiből indult ki. Elődjeitől eltérően nem elégedett meg az iskolát látogató tanítványok éves összlétszámának kimutatásával, mert a viszonylag magas számok úgy jöttek ki, hogy a két félévre beiratkozottakat összeadták, miközben sokan évközben, de főleg vizsga előtt kimaradtak az iskolából. A részletes jelenléti kimutatások viszont lehangoló állapotokat mutattak a késések és a hiányzások terén. Előfordult például, hogy egy nap a beiratkozott negyven diákból délelőtt huszonketten, délután huszonnégyen hiányoztak vagy elkéstek.¹⁰³ A rendszertelen iskolalátogatás miatt alacsony volt a tandíjfizetési morál is. 1846 nyarán Kadavý egy jegyzéket adott át a szlovák közgyűlésnek, amely szerint huszonhárom beiratkozott gyerek egyáltalán nem fizetett tandíjat. Hogy a tanító elmaradt bevételeit pótolja, a gyülekezet kénytelen volt évi térítést megszavazni a számára.¹⁰⁴

¹⁰² PI. KOLLÁR 1833.

¹⁰³ EOL PSZE Iskolai jegyzőkönyvek 1845. november 14.

¹⁰⁴ EOL PSZE Jegyzőkönyvek 1846. július 2.

Kadavý a helyzetet feltáró kimutatásokkal és jelentésekkel árasztotta el a vezetőket. Kifejezte kétségét az iskola sokszor hangoztatott, állítólagos fejlődésével és virágzásával kapcsolatban, és 1845 júliusában arról győzködte Kollár-ékát, hogy ne a régi szokásokra, más iskolák példájára, hanem saját igényeikre és a helyi sajátosságokra legyenek tekintettel.¹⁰⁵ 1846 őszén pedig előterjesztette javaslatát. Az új tantervnek három fontos eleme volt, és igyekezett figyelembe venni egy többnyelvű városi környezet adottságait.¹⁰⁶ Egyrészt a korábbi napi négy óra oktatást ötre emelte. Másodsorban javasolta, hogy a kisebb gyermekek részben a nyelvtudás, részben az iskolázottság alacsonyabb szintje miatt csak előkészítő osztályba járjanak, ahol kezdetben hittant, három nyelven olvasást és számolást tanulnának. S végül az iskola feladatát úgy állapította meg, hogy egyes tárgyakat, mint a számolást és az írást német és magyar nyelven különösen vegyék tekintetbe, mert a gyermekek csak ez által lesznek kellőképpen felkészítve a továbbtanulásra vagy bármilyen mesterségre. Az elemi iskola új eszméje, amely a praktikus művelődési szempontok figyelembe vételével felhasználta a vasárnapi iskola 1846-os tavaszi átalakításának tapasztalatait, életképesebb volt a Kollár-nemzedék hagyományosan lutheránus kultúrafelfogásán alapuló oktatáskonceptiójánál. Utóbbi a multilokális identitásokat csupán időlegesen szorította háttérbe, de nem volt reális elképzelése azok egyesítésére. Előbbi viszont feladta az elzárkózás attitűdjét, s nem elégedett meg az adott viszonyok fenntartásával. Štúr-ék közoktatási projektje, melynek Kadavý tevékenysége fontos része volt, magáévá tette a kormányzatnak azt a még 18. században kezdeményezett törekvését, hogy a népoktatást egységesítse, laicizálja és felekezeti-nyelvi érdekek fölé emelje. Ha a hasznos, gyakorlati és gazdasági ismeretek átadásával, a csoportbontással és a kiemelt nyelvoktatással jellemezhető program mögött eszmei kötődést keresünk, leginkább az egyes ember érdekeit másokéval összeegyeztető „közhasznú” állampolgárt, vagyis a filantropizmus, mint pedagógiai irányzat embereszményét képzelhetjük el.¹⁰⁷ Habár a felsorolt pedagógiai elveknek emlékirat-

¹⁰⁵ EOL PSZE Iskolai jegyzőkönyvek 1845. július 2.

¹⁰⁶ A régít lásd: 1845/6 tanévi tanodai hirlemény (oskolai program) a Pesti Prot. Ev. Város-Esperess. Gyülekezet összes tanintézetéről...” EOL AGE II. e. 17;6

¹⁰⁷ Ehhez: „A vasárnapi iskoláknak és az azokkal összekapcsolt könyvtáraknak óriási a haszna; a nép művelődik, durvaságát és bárdolatlanságát levetkőzi, goromba megnyilvánulásait elhagyja, erkölcsileg megújul és a hiábavaló, s istentelen időpocsékolás helyett a hasznos munkához szokik. A műveltebb nép tiszteli az elöljárókat, a feletteseket, a közügyekért örömmel cselekszik és kötelességeit hálától eltelten látja el...” ŠTÚR 1845.

tai szerint maga Kollár is híve volt,¹⁰⁸ ezt az elemi iskola működtetése során nem mutatta meg, és a vasárnapi iskola ügyében sem tudott felülemelkedni a nyelvhasználati és személyes ellentéteken.

Konklúziók a pesti szlovák iparoktatásról

A pesti szlovák evangélikusok 1843-ban társaskört alapítottak, ennek a cseh-szlovák kölcsönösség jegyében megtartott gyűlései azonban 1844 végére érdektelenségbe fulladtak. Kadavý 1845 őszén vasárnapi iskolává szervezte át, amihez Štúr közoktatási programja mellett a kormányzat ez évi kezdeményezése is ösztönzést adhatott. A vasárnapi iskola mint cseh eredetű és az osztrák tartományokban is elterjedt intézmény, az állami közoktatási rendszer részét képezte, és az alsó fokú iparoktatást, illetve az iparos tanulók felzárkóztatását volt hivatva biztosítani. Számos ilyen iskola alakult és szűnt meg az evangélikus gyülekezetek iskolái mellett anélkül, hogy bármilyen csoportidentitás vagy speciális etnokulturális jelleg vagy önszerveződési szándék jellemezte volna.¹⁰⁹ A hallgatók jellemzően praktikus okok miatt látogatták. Elvégzéséről a lelkészek és a tanítók adtak ki igazolást, amit elvileg megköveteltek a mesterré váláshoz.

A vasárnapi iskola Štúr–Hurban-féle szlovák változatát mint ideáltípust úgy képzelhetjük el, ahogy azt Hurban leírta többször idézett könyvében. A társadalomtörténet-írásnak ezt mindenképpen figyelembe kellene vennie, mert a kutatás jelenlegi állapota alapján úgy tűnik, hogy míg a sokféle elterjedt alaptípust csak tanoncok és mesterlegények látogatták, addig az ipar- és ismétlő iskolai és egyesületi jegyeket egyaránt felvonultató Štúr–Hurban intézmény szlovák specifikum volt. Egyrészt annak alapján, hogy Štúr-ék iskolahálózatként képzelték el, másrészt normalizált alapszabálya szerint alkalmas volt identitáspolitikai célok realizálására, ennek jeleiről azonban a pesti vasárnapi iskola esetében nem tudósítanak a források. Önmagában az, hogy szlovákul oktattak, valójában irreleváns felvetés, hiszen az elemi ismereteket mindenhol anyanyelven tanulták. Ennél fontosabb, hogy a haladó csoport olvasmányai közé a számos cseh és egy-két német könyv, illetve folyóirat mellé 1845 ősztől bekerültek a magyarországi vi-

¹⁰⁸ KOLLÁR, 1997. 183–184.

¹⁰⁹ Pl. 1836-ban Nyíregyházán, ahol azonban a vasárnapi iskola csak három évig működött. SZELÉNYI, 1917. 85. OROSZ, 2008. 185.

szonyokra reflektáló szlovák nyelvű folyóiratok, kalendáriumok és könyvek, s ez, ha az iskola tovább működik, valószínűleg megteremtett volna egyfajta tájékozottságot „szlovák ügyekben”.

A vizsgált intézményben azonban Štúr és Hurban hatása csak egy nagyon rövid időszakban mutatható ki. 1846. április 24. és május 10. között mindössze egy vagy két alkalommal tarthattak foglalkozást, de erre az emlékkönyvben nincs utalás. Lehetséges, hogy egyszer sem jöttek össze a Štúr–Hurban-i iskola szellemében. Ha a Štúr-érát kiterjesztjük az előzményekre is, tehát amikortól az olvasó- és társaskört felváltotta az iskolai rendszerű oktatás, akkor a kezdődatum 1845. november 16., de erre az időszakra még inkább a praktikus ismeretek előnyben részesítése, mint tudatos „nemzeti” orientáció jellemző. A vasárnapi iskola 1846 őszének végén megvalósult újraindítása során nem esett szó nyelvi és identitás-kérdésekről, csupán hasznosítható, a városi megélhetéshez és iparúzéshez szükséges jártasságról. Ez pedig egyezett a kormányzat és a Mednyánszkybizottság által propagált vasárnapi iskolai programmal, s önmagában ennek is volt mozgósító ereje. A társaskörből szervezett vasárnapi iskola így alapszabályszerűen nem működött Štúr és Hurban elvei szerint.

Ezek után még nehezebb kérdés, hogy lehet-e a pesti vasárnapi iskolát szlovák „nemzetinek” tekinteni, vagyis jellemezte-e szlovák társadalmi identitás mint reflektált közösségi élmény. Másképpen, autentikus-e a szlovák „nemzeti életképesség” dokumentálása a vasárnapi iskola intézményének modelljével? Egy informális szlovák társadalom virtuális nemzeti közoktatását készítette volna elő? Mivel nincs jele annak, hogy a vasárnapi iskolába járás demonstrált volna valamilyen szlovák „nemzeti” összetartozást, mindössze annyit regisztrálhatunk, hogy a tagok szlovák nyelvet és szlovákul akartak tanulni. Az, hogy štúrovčínát oktattak a magyar és a német nyelv mellett, önmagában nem kívánt különösebb ideológiai alátámasztást, s én sem láttam indokoltnak kimutatni ilyet. Ebben az összefüggésben van jelentősége a ténynek, hogy a pesti német és a magyar gyülekezet nyitottabb volt Štúr-ék közoktatási programja iránt, mint a szlovák. Amint tehát többször utaltam rá, s ahogy korábban idéztem a társadalomtudósok kételyeit, a források alapján nem vonhatók le megalapozott következtetések az identitást illetően, s a forrásszövegeket „nemzeti” retorika sem színezte. Ebből a szempontból a kezdeteket, a még Kollár által támogatott vasárnapi társaskört – lásd az 1844. január 1-jei ünnepi összejevetelt – inkább jellemezték szimbolikus közösségi aktusok.

Az 1846-os szlovák elemi iskolai reformlépések alapján felvázolhatók Kadavý pedagógiai alapelvei, amelyeket a vasárnapi iskolában is alkalmazott. Úgy gondolom, ez jó példa arra, hogyan és milyen módosulásokkal működhetett a štúristák közoktatási programja. Pesten éles kontúrokkal különböztethetjük meg egy korábbi generáció egyházas, defenzív oktatáspolitikájától, s ezért is létjogosult egy olyan olvasata, miszerint a polgárosodás jegyeit közösségépítésre és integrációra igyekezett felhasználni. A praktikus, jól hasznosítható ismereteket előnyben részesítő filantropizmus mint pedagógiai irányzat alapjain megérthető és magyarázható a štúrovčinnával szemben averziókat nem tápláló, magukat nem szlováknak valló pesti egyháztagok nyitottsága a kooperációra, sőt a szlovák gyülekezettel szemben engedetlen iskolatanító és a vasárnapi iskola befogadására. Ennek jelentőségét azonban semmiképpen sem túloznám el, mert csupán lehetőség maradt. A szlovák nyelvű elemi szintű ismétlő iparoktatás mögött ugyanis nem állt akkora érdekérvényesítő potenciál, mely a szlovák gyülekezet tiltakozásának falát áttörhette volna. 1847 nyarától az iparostanoncok és mestereik vasárnapi szlovák nyelvű művelődése ismét Kollár istentiszteleteire korlátozódott.

III.

Fogságban élő gyülekezet vagy egyenjogú honfitársak? Ján Kollár 1848-as egyházi beszéde a közérdekről

*„Mert jobb a halál, mint az élet faragatlan, szolgálalkú
és közömbös nemzet tagjaként, mely nem veszi komolyan
magát, nyelvével és műveltségével nem törődik,
s az emberiség hatalmas mezején terméketlen ugarként fekszik,
állóvízű tóként poshad, és ezért csak zsámolyként szolgál
más nemzeteknek.”¹¹⁰*

Peter Podolan a *Historia nova* folyóirat 2010-es évfolyamában figyelemre méltó tanulmányt közölt Ján Kollár politikai gondolkodásáról. A Kollár-ról folytatott tudományos diskurzusba bizonyára be fognak épülni például az össz-szláv ideológia „eltitkolt” politikai rétegeiről és a szláv „szuperállamról” tett megállapításai.¹¹¹ Ezek azonban egyfajta politikai következetességet sugallnak, s ezáltal inkább elfedik, semmint megmagyarázzák a szlovák lelkes politikai gondolkodásának ellentmondásait. Írásomban Podolánétól eltérő megközelítésből vizsgálom a politikus Kollárt. Alapvetően szkeptikus vagyok ugyanis azzal a történetírói gyakorlattal szemben, mely a történelmi szereplők politikai gondolkodását egyfajta fejlődési ívvel rajzolja meg, feltételezve, hogy a személyiségnek létezik egy szinte minden léthelyzetben alig változó belső magja.¹¹² Számomra izgalmasabbnak tűnik az alternatív biográfiai megközelítés. E szerint a személyiség inkoherens, egységét és orientációját csak az élettörténet jelentéstörténeté transzformálásának aktusa

¹¹⁰ KOLLÁR 1831. 157.

¹¹¹ PODOLAN 2010. 81–82. Podolan szerint Kollár valójában és eltitkoltan egy szláv eredetű és nemzeti identitású nemesség által támogatott monarchiaként képzelte el az össz-szláv államot, melynek célja a világhuralom, ha csak szellemi téren is. Álláspontját ilyen egyértelműen sosem vallotta meg Kollár, sőt gyakran szólalt fel a nemzeti türelmetlenség ellen. Podolan úgy gondolja, Kollár valószínűleg számolhatott katonai expanzióval is, mert a szláv szuperállam hatalomra kerülésének útját egy forradalmi mozgalomban látta.

¹¹² KÖVÉR 2000.

teremti meg.¹¹³ Az aktus során nyernek értelmet, pontosabban jelentést Kollár politikai megnyilvánulásai, melyeket viszont inkább bizonytalanság és számtalan kitérő jellemzett. Jelen tanulmány tárgyául ezért Ján Kollár egyik ritkán felidézett, a szlovák nemzeti történelem hagyományába be nem sorolt, mondhatni atipikus politikai írását választottam.

1848. május 21-én, mintegy hat héttel az áprilisi törvények szentesítése és tíz nappal a lipótszentmiklósi gyűlés után Kollár egyházi beszédet tartott a pesti evangélikus templomban. A szöveggel id. Cselovszky Ferenc, a Budapesti Szlovák Evangélikus Gyülekezet volt lelkésze foglalkozott részletesen.¹¹⁴ Megállapítását, miszerint a „*A közjó, s különösen a haza javának támogatása*” című egyházi beszéd¹¹⁵ kiállás volt a forradalom és a szabadságharc mellett, csak mellékesen és elvétve említi meg a szakirodalmi diskurzus,¹¹⁶ amelyről általában is elmondható, hogy csak szórványosan reflektált Kollár prédikációs irodalmának politikai aspektusaira. Az is jellemző, hogy Kollár élettörténetének bizonyos szakaszai alulreprezentáltak. Nem született például tudományos igényű elemzés Kollár és „1848” kérdéskörében. Annak ellenére sem, hogy ez az időszak a szlovák politikai hagyományban sorsdöntő volt, hiszen az éppen az 1848–49-es reflexiókból és koncepciókból eredezteti magát.¹¹⁷ Kétségtelen, ez a hiátus részben forrásadottságok függvénye, de szerepet játszik az is, hogy a kollári életmű korábban rögzített „üzenetével” össze nem illő, önidegen elemeket is magába foglaló időszokról van szó. Jelen vizsgálat elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy az említett beszéd milyen módon jellemzi Kollár politikai identitását. Politikai gondolatait hitelesen közvetítő forrásként használhatjuk-e fel, vagy azon alkalmazkodási stratégiák közé soroljuk, melyek a politikai ellenlábások megtévesztésére szolgáltak?

Elsőként három, egymással összefüggő értelmezési metódusra reflektálok, melyek meghatározzák Kollár, a politikai gondolkodás és „1848” kérdéskörét. Kettő közülük, a mimikri és a kényszer-teória a jelentéstörténet érvényesítési technikáit gazdagítják, vagyis csupán magyarázzák a politikai cselekvés módját vagy éppen hiányát. A harmadik tárgykör, Kollár elitista,

¹¹³ HORVÁTH 2009. 90–92.

¹¹⁴ CSELOVSZKY 1978.

¹¹⁵ KOLLÁR 1848.

¹¹⁶ Említi FABINY 2008. 138–139., PODOLAN 2010. 83. Tartalmát ismerteti: KERTÉSZ 2002. 106., valamint BÖRÖCZ – MATUS – ZÁSZKALICZKY, 2011. 141–142.

¹¹⁷ PICHLER 2002. 15.

a nyugati paradigma népfelség-elvével szemben közömbös alapállása viszont közvetlenül vonatkozik a politikai identitásra, ezért nemcsak a bevezető részben, hanem az egyházi beszéd vizsgálata során is foglalkozom vele.

A Kollár-szövegek esetében a kutatók gyakran nagy hangsúlyt fektetnek a közvetlen közlés és a sugalmazott, a szövegben elrejtett szövegutalások elkülönítésére. A felvetés első olvasatban evidensnek tűnhet, ráadásul a mimikri-jelenség vagy konspiráció a Kollár-kutatás egyik alapkérdése.¹¹⁸ A feltételezés, mely szerint Kollár sokszor nem azt írta, amit valójában gondolt, szinte már szakirodalmi közhely. Különösen értekező írásainak elemzése során jellemző, hogy a cenzúra vagy az olvasóközönség egy része elől elrejtett politikai tárgyú gondolatait a sorok közül igyekeznek a kutatók kiolvasni. Nyilvánvaló persze, hogy itt nem egyedi jelenségről van szó. Nem csak Kollár esetében mutatható ki, hogy különböző médiumokban és szituációkban más-más beszédmódot használt, más tartalmakat közvetített. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a „sorok között olvasás”, a szövegtest különböző rétegeinek feltárása lehetőséget ad az életmű egyes elhajlásainak, „következetlenségeinek” kisimítására, „eltévelyedéseinek” kimagyarázására is. Ezen utóbbi metodustól sem mentes a Kollár-ról szóló irodalom, s ennek eszközei, hatásai a szabadságharc alatti tevékenység értékelésében különösen jól kimutathatók. Számos szlovák forrás és feldolgozás utal arra, hogy Kollár a szabadságharc idején, 1849 márciusáig, amikor Bécsbe távozott, atrocitásoknak volt kitéve. Biográfusai, a pesti szlovák gyülekezet tanítója, és mások mellett maga Kollár is utal erre egyik önéletrajzában.¹¹⁹ Állítólag elfogatóparancsot is kiadtak ellene, s meg nem erősített közlések szerint egy időre le is tartóztatták. Tudományos igényű munkák ugyanakkor olyan forrásokat is feltártak, amelyek Kollár-nak a márciusi forradalom felé tett gesztusait demonstrálják. Ilyenek például a szlovák-szláv mozgalmaktól elhatárolódó nyilatkozatai, s ezt az interpretációt támasztotta alá Steier Lajos, aki szerint köztudomású volt, hogy Kollár kokárdát tűzött magára, és hozzájárult a forradalmi Pest védelmi munkáihoz.¹²⁰

A fenti, a lineáris-narratív élettörténetbe nehezen illeszthető ellentmondások egyfajta feloldása a mimikri- és a hozzá kapcsolódó kényszer-teória, vagyis az az elmélet, mely szerint Kollár terror hatása alatt cselekedett „nemzetietlenül” (értsd a szlovák-szláv érdekek ellen), s hogy mit

¹¹⁸ A mimikri terminust Kiss Szemán Róberttől vettem át. KISS SZEMÁN 2010. 175.

¹¹⁹ KARÁSEK 1893. 281. és PODHRADSKÝ 1893.

¹²⁰ STEIER 1937. 18. KABELIK 1928. 37.

gondolt valójában, azt csak utalásokból, illetve intertextuális nyomozás révén tudhatjuk meg.¹²¹ A nemzeti panteonizáció megszokott forгатókönyvét követhetjük nyomon, s ily módon, az 1848-as törvényeket hamisan méltató egyházi beszéd, mint a mártírium-történet része illeszthető be a hagyományos szlovák nemzeti Kollár felfogásba. Kollár 1848-as tevékenységének ez az értelmezése részemről tiszteletben tartott, de nem követendő út. A nemzeti kultúrára jellemző normatív recepció egy elvárt magatartást vagy gondolati-eszmei tartalmat tekint mérvadónak. Jelen esetben konkrétan arról az éles szembeállításról van szó, melyet újabban Tibor Pichler kísérel meg tanulmányaiban áthidalni,¹²² s amelynek különböző dichotómiáitól (Štúr – Kollár, hazafi – elfajzott, régi – új iskola stb.) magam is igyekszem távol maradni. Ugyanis éppen az ilyen jellegű kérdésfelvetések teszik megkerülhetetlenné az egyes személyek, illetve az általuk képviselt irányzatok nemzeti szempontú minősítését és összehasonlítását.

A fent említett értelmezési eljárások közül talán a harmadik, a Kollár társadalmi érzékenységének hiányára vonatkozó a legizgalmasabb. Kollár-t gyakran úgy jellemzik, mint aki a fennálló rendi dualista társadalom iránt lojális, a népet csak megéneкли és idealizálja, valójában azonban ignorálja, politikai-szociális helyzetét nem érzékeli. A közép-európai szlávok nemzeti és szociális követeléseket fogalmaztak meg, de a közvélekedés szerint Kollár, szemben Štúr-ékkal, csak a nemzeti aspektus iránt mutatott érdeklődést, aminek egyik alapvető oka „rendies” gondolkodásmódja volt. A nép szemében kiváltságos értelmiségiként az értelmiségnek írt. Podolan ezt így fogalmazta meg:

„Ezen kor értelmiségének sok tagja, beleértve Kollárt is, ebben az értelemben nem volt képes átlépni a saját árnyékát, konzerválta helyét a rendszerben, és ily módon de facto az egész rendszert. Habár tehát a nemzeti orientációjú értelmiségiek a népet a nemzet magjaként és forrásaként énekelték meg, hozzáállásuk inkább a tudós bizonyos távolságot tartó alapállása volt kutatása tárgyához, és a szociális szempont háttérbe szorult.”¹²³

¹²¹ A teória a legújabb feldolgozásokban is megjelenik: Kollár „negyvennyolcas” tevékenységét alapvetően határozta meg, hogy „...Pesten, mint a szlovákok vezetőjét, terrorizálták ...” PODOLAN 2010. 85. Podolan egy másik tanulmányában az öncenzúra és kollaboráció kifejezéseket is használja, amikor Kollár 1848-as tevékenységét jellemzi. PODOLAN 2012. 236.

¹²² PICHLER 2002. 18–19.

¹²³ PODOLAN 2010. 71–72.

A vélekedés megalapozottságát általában és elsősorban a „szláv értelmiségi köztársaságnak” szánt munkák esetében nem vitatom, azonban kétséges, hogy ez a tekintélyes terjedelmű egyházi irodalomra is kiterjeszhető. Erre a problémára a tanulmány utolsó fejezetében térek ki.

Politizálás a szószéken

1848 májusában szinte minden evangélikus templomban politizáltak a lelkészek. Habár a racionalista teológiától, melyet Kollár is vallott, sem állt távol a világi tematika, az aktuálpolitikai eseményeket méltató prédikációkat valójában az evangélikus egyházi vezetés és az új kormány kezdeményezte. Zay Károly, az evangélikus egyház egyetemes felügyelője április közepén azzal az utasítással adott ki magyar, német és biblikus cseh nyelvű körlevelet az új törvényekről, hogy a lelkészek azt mindenhol olvassák fel és magyarázzák meg a híveknek. Május 6-án pedig Eötvös József miniszter kérte a lelkészek közreműködését a nép tájékoztatásában. Zay Károly kifejezetten megadta a szempontokat, melyeket hangsúlyozni kellett: 1. hála a főrendek, a parlamenti képviselők és a király iránt; 2. polgári osztályok, felekezetek és nemzetiségek testvéri kézfogása; 3. bizalom és kötelességtudat a felsőbbsséggel szemben, s a lázongások megakadályozása.¹²⁴ Mindhárom szempont kiemelten szerepelt Kollár beszédében, ezért ezt a beszédét akár rendelésre készült propaganda-szövegnek is tekinthetnénk. Ez már csak azért is megalapozott lenne, mert csaknem egy időben, 1848. március 22-én Szeberényi János bányakerületi szuperintendenshez írt levelében Kollár kifejezetten elhatárolódott a márciusi forradalomtól. Sőt, azt jósolta, hogy a szlovákok sokkal rosszabb helyzetbe kerültek, mert elveszíthetik templomaikat és iskoláikat. Szóba hozta a csehekkel, morvákkal és a sziléziaiakkal való együttműködést is, amit később 1849-ben, Bécsben, több alkalommal képviselt. Álláspontja szerint a szlovákok jogait egyedül a trón biztosíthatja, ahogyan tette azt eddig is. Fontos momentum a fejtegetésének, hogy „március 15-ét” magyar ügynek tartotta.¹²⁵ Kollár ekkor bizalmas körben, leplezetlenül nyilvánult meg, de ki kell emelni, hogy levele még az áprilisi törvények és a Liptószentmiklósi kiáltvány előtti álláspontját rögzítette.

¹²⁴ Eötvös rendelete: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (továbbiakban PEIL)* 1848, 30. sz. Zay körlevele: EOL AGE III/a5; 16

¹²⁵ RAPANT 1937. 49.

1848. május 21-i beszédében viszont Kollár nyilvánosan, egy konkrét közösség, a pesti szlovák evangélikusok képviselőjeként lépett fel, és sokkal szélesebb körhöz, az ország evangélikus szlovákjaihoz szólt. Mivel Kollár még aznap hozzájárult a prédikáció kinyomtatásához, a beszéd reprezentativitása a szerző szándéka szerint is igazolható. Ezt tartalmi elem is alátámasztja: Kollár, mint sokszor, ezúttal is hangsúlyozta, hogy Pest és a pesti gyülekezet mint a többi város és egyházközség számára. A gyülekezet szándékában állt ugyanakkor, hogy túllépjen a nyelvi határokon, mert szóba került a prédikáció magyar nyelvre fordítása és terjesztése is.¹²⁶ A beszéd kinyomtatása és a magyar fordítás tervezése alapján igazolható, hogy Kollár fontosnak tartotta a beszédbe foglalt gondolatokat a közvélemény elé tárni. Nem valószínű, hogy így cselekedett volna, ha csupán az öt terrorizálók előtt igyekszik magát igazolni. Mellesleg jegyezzük meg, hogy hasonló megfontolások felvetik Kollár politikai nyilatkozatainak újraértékelését is.

A forradalom és az áprilisi törvények melletti szlovák értelmiségi kiállítás egyébként általános volt, Karol Kuzmány és Osztroluczy Mihály Kollárhoz hasonlóan szintén kiadta egyházi beszédét.¹²⁷ A hazafias nyilatkozatokat és prédikációkat a Štúr, Hurban és Hodža kör lokális jellegű akcióitól való elhatárolódás jellemezte. Erre számos egyéb forrás is utal, közülük felidézünk egy vitát, mely a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban (PEIL) alakult ki. Jeszenszky László hódmezővásárhelyi lelkész, aki korábban Kollár mellett iskolatanító volt Pesten, a békési egyházmegyei gyűlés nevében június 26-án élesen kifakadt „*a' felföldi tótok ellen, azaz hogy a' Tatrín szörű papok ellen.*” Név szerint is megemlítette Štúr-t, Hodžát, Lichard-ot (ezt később visszavonta) és Zoch-ot: „*...a' népet fellázítjátok, hogy a' hazaeget meggyilkoljátok, – tudjátok meg, az alföldi szlávokat rokonitok közé ne számítsátok, e' nép titeket, mint kik megfertőztetői vagytok a' magyar-szláv névnek, mint aljas korcsot, magától eltaszít, a' gyalázatnak átadván.*”¹²⁸

Témánk szempontjából nem Jeszenszky gyalázkodó szavai, hanem a reakció fontos. A szlovák lelkészek ugyanis elárasztották tiltakozó írásaikkal a PEIL szerkesztőségét; ezeket a lap helyhiányra hivatkozva nem közölte. Kuzmány Károly pl. májusi prédikációját küldte el az új törvényekről, s a hátlapra azt írta, „*az egyházi lapnak felelet gyanánt Jeszenszky rágalmainra.*”

¹²⁶ EOL, PSZE, Jegyzőkönyvek 1848. május 21.

¹²⁷ STEIER 1937. 18–21.

¹²⁸ PEIL 1848. 24. sz. Hódmezővásárhely. 1848. május 24.

A gömöri, a nyitrai és a trencsényi egyházmegyék nyilatkozataikkal közvetlenül a minisztériumhoz fordultak. A PEIL következő számát pedig Melczer János pestmegyei aleseperes aszódi „Czáfolat a panszlavizmus ügyében” című írásával küldték ki az előfizetőknek. Az egyházi tiltakozást okkal nevezhetjük országos méretűnek, a szlovák lelkészek jelentős része felsorakozott mögötte.¹²⁹

Arra, hogy Štúr-ék politikai programja milyen mértékben megosztotta a szlovák evangélikusokat már a lipótszentmiklósi gyűlés előtt, jó példa Szeberényi János szuperintendens április 19-én kiadott magyar nyelvű körlevele. Alapvető gondolatokat fogalmazott meg a nyelvkérdésről, a közös hazáról és a szlovák lelkészek kötelességéről, majd külön felhívta a figyelmet a štúristák szervezkedésére:

„Mindenekelőtt pedig kérlek benneteket, ne hagyjátok magatokat valami összeesküvésre vagy oly szövetezésre rábeszélteni, melynek célja volna az ország kormányzása, a haza és egyéb nyelvű honlaksók ellen feltámadni, vagy a magyar nyelv ellen, mely az 1843/4 országgyűlésen alkotott törvény által hazánkban egyedüli országlati nyelvnek nyilatkoztatott, erőszakkal kikelni, azt azon helyekből, melyeket neki a törvény jelöle ki, erőszakkal kiküszöbölni.”¹³⁰

Talán meglepőnek tűnik, hogy minderről Szeberényi már április közepén írt, pedig ismerünk tőle ennél korábbi megnyilatkozást is. Április első napjaiban azzal hárította el Kollár kezdeményezését egy petíció összeállítására, hogy „a mostani štúrista rendbontás miatt” ez elképzelhetetlen.¹³¹ A fentiek alátámasztják, hogy a szlovák lelkészek, köztük Kollár álláspontjában Štúr-ék akcióinak fontos szerepe volt. Mintha a štúristák diszkvalifikáltak volna a módszerében visszafogottabb és szervezetlen kezdeményezéseket. Kollár 1848-as beszédéhez Ján Walaský, a pesti szlovák evangélikus gyülekezet felügyelője írt ajánlást, mely bizonyosan tükrözte a lelkész álláspontját is. Walaský konkrét utalást tett a szlovák nemzeti mozgalom tagjaira, akik nyelvük megőrzésére hivatkozva a közjóról és a közérdekről

¹²⁹ MELCZER János. Czáfolat a panszlavizmus ügyében. PEIL 1848, 29. sz.

¹³⁰ RAPANT 1937. 175–176.

¹³¹ RAPANT 1937. 49. Arra, hogy a lipótszentmiklósi gyűlést megelőző akciók már a kormány figyelmét is felkeltették utal: DEMMEL 2011. 27.

megfeledeztek és a szabadság, egyenlőség, testvériség egységét megbontják. Az ellenük való fellépést gyakorlatilag a szlovák evangélikus „haza-fiak” kötelességének nevezte.¹³²

A szlovák érdekek radikális érvényesítésére irányuló program tehát 1848 tavaszán-nyarán semmiképp sem számíthatott a szlovák evangélikus lelkészek nyíltan vállalt támogatására. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy ezek a lelkészek ne szándékoztak volna megvédeni a szlovák nyelvi, iskolai és általában kulturális érdekeket. Sőt, amint pl. Kollár idézett levelében olvashattuk, sok tekintetben politikai céljaik sem voltak mérsékeltebbek. A radikális politikai, majd fegyveres fellépéstől viszont elhatárolódtak, és más úton reméltek eredményt elérni, amint azt prédikációjában Kollár is megfogalmazta.

A patrióta Kollár és a hamis proféták

A politikai filozófia valahol ott kezdődik, ahol valaki a közjóról és a közérdekről, vagyis a politika alapfogalmairól elmélkedik. Egy létező vagy feltételezett közösség értékei és érdekei fejeződnek ki a róluk megfogalmazott állításokban, s az értük vállalt konfliktusokból születik meg a politika. Másképp fogalmazva, nem lehetséges politikai cselekvés a közjó meghatározása nélkül. Ebben az értelemben megalapozottan sorolhatjuk Kollár prédikációját a politikai filozófiai szövegek közé. Első és legfontosabb kérdésünk az, hogy Kollár milyen közösség közérdekeről elmélkedett? A felvetésnek a következők miatt van jelentősége: a közérdeket, mint ahogy azt általában mindenki teszi, Kollár is a magánérdekkel szemben fogalmazta meg. Egy politikailag tagolt társadalomban különböző közjó- és közérdek meghatározások versenyeznek egymással. Egy közösség, amely önmagát szükségletekkel, célokkal és öntudattal rendelkező cselekvő szubjektumnak tekinti, úgy igyekszik fennmaradását biztosítani, hogy saját,

¹³² „Ezek a szavak [értsd: szabadság, egyenlőség, testvériség, sz. megj.] nem csupán halott betűk, hanem már az ország új igazgatásának kezdetekor valóban életbe léptek, hiszen láthatjuk, ahogyan rangra, vallásra és nyelvre való tekintet nélkül betöltik a legfelsőbb országos tisztségeket, ahogyan az ország minden lakosa állampolgárrá válik, ahogyan az alávetettek birtokuk urai lesznek. Semmi okunk nincs tehát kételkedni teljes szabadságunkban, hanem mindenki külön és mindannyian együtt minél inkább, lehetőség szerint támogassuk ezt a legszentebb, minden egyes magyarországi nemzetnek fontos célt, és törekedjünk mindazt megakadályozni, ami ezen cél ellen szolgál, és mindent tegyünk meg, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség ezen lobogóját a kezünkben ki ne ragadják.” WALASKY 1848. 15.

külön érdekét közérdekként artikulálja. A rendi társadalom politikailag mindenképpen tagolt volt, így érvényesült benne az egyeztetés-kényszer. A liberális alkotmányosság korai szakaszában viszont a népképviselői parlament elvi alapon ítélte el a csoportérdekek politikációját, vagyis elsősorban a külön érdekek fölé emelkedő közérdeket testesítette meg, s így nem érdekegyeztetésről, hanem csak érdekbeszámításról lehetett szó. A közérdeknek ilyen mértékű abszolutizálását majd csak a 19. század végi tömegpolitizálás, a társadalom vagy nemzet érdektagságát kifejező réteg- és osztálpártok megjelenése töri meg.¹³³ Ez esetünkben azt jelenti, hogy 1848-ban csak az a csoportérdek érvényesülhetett, melyet sikerült közérdekként elismertetni. Mint a prédikáció keletkezésének kontextusából kimutattam, Kollár, akárcsak a szlovák nyelvű evangélikus hierarchia többsége, elhatárolódott a Štúr–Hurban-irányzat konkrét politikai lépéseitől, a nép átpolitizálásától. S mivel ezt éppen a közjóra, a haza üdvére hivatkozva tette meg, hiába is keresnénk a beszédben jeleket a politikai jellegű érdekérvényesítésre. Éppen ellenkezőleg, Kollár az állampolgári kötelességekben megfogalmazott közérdek szolgálatát, mint legfőbb morális törvényt propagálta. Ez az alapelv Kollár „haza” fogalmát is meghatározta:

„A haza nemcsak kenyeret és megélhetést, házat és udvart, réteket és szántókat, kerteket és szőlőket ad nekünk, hanem békét és biztonságot, jogot és szabadságot, hatóságokat és hivatalokat is ad és adományoz, eszközök és lehetőségek sorát a szív műveléséhez, az értelem felvilágosításához és dicső tettek véghezviteléhez...”¹³⁴

Ez a definíció, melyet leginkább „államközösségi nemzettudat formációként” jellemezhetünk,¹³⁵ nem az egyetlen példa Kollár életművében:

„Hazának azt a földet és országot nevezik, amely a sajátunk, melyet uralunk (...), melyben születtünk, melyben lakunk és megélhetésünket biztosítjuk...”¹³⁶, s „...a haza egész egy test különböző tagokkal, melyekkel az mozog és egy célért működik.”¹³⁷

¹³³ A bekezdésben megfogalmazott gondolatmenet forrása SCHLETT 2009.

¹³⁴ KOLLÁR 1848. 8.

¹³⁵ Lásd ehhez VARGA 2007.

¹³⁶ KOLLÁR 1844. 156.

¹³⁷ Uo.

A kanonizált Kollár-értelmezéseket árnyaló hazadefiníció a politikai identitást illetően is kérdéseket vet fel. Kollár egyházi beszédében ugyanis határozottan felfedezhetők olyan beszédmód elemek, melyekhez hasonlókat a nemzet és identitás összekapcsolódását kutató irodalomtörténészek mutattak ki a 18. század végi magyar irodalomban.¹³⁸ A patriotizmus egyik formája a republikanizmusnak elnevezett beszédmód, melynek központi fogalma a szabadság és a közösség volt. A beszédmódot a hanyatlásnak, a régi értékek elkorcsosulásának a hangsúlyozása jellemezte. Kollár beszédében is találunk ilyen példát: a pogány nemzetek régi világának emelkedett és nemes patrióta-hazafias példáival szemben a jelenkorban az erkölcsi és polgári elvetemültség uralkodik.¹³⁹ A „tudós hazafi” beszédmódja ezzel szemben a kultúra és a műveltség kiteljesedését hangsúlyozza, ami az emberiség és a nemzetek tökéletesedését segíti elő. Erre nem is szükséges Kollár-tól példát idézni, szinte toposzként jellemzi elméleti munkáit. A két beszédmód párhuzamos használata alapvetően jellemzi a *res publica* literáriá-t, mint modern *communitas*-eszmét, mely a politikai nemzetfogalom előképe abban az értelemben, hogy tagjai egyenlők, hierarchiája érdelem és nem tekintélyelv alapján szerveződik. Ez a közösségesszme a patriotizmus egy korlátozott, speciális formája, mely a tudomány virtuálisan megképzett terében érvényes.¹⁴⁰ Elvászthatatlan tőle a civilizatorikus jelleg, vagyis az európai civilizáció-eszme érvényébe vetett hit. Mivel nélkülözi a konkrét politikai mozzanatot, a csoportérdek politizációját, semmiképp sem tarthatjuk politikai nemzettudatnak, tehát a modern értelemben vett nemzetitől, mint politikai identitástól meg kell különböztetni. Kollár az egyházi beszédben a territoriális jellegű patriotizmust és a republikánus tudós hazafiak beszédmódjait, azaz a modern politikai (de semmiképp sem modern nemzeti) közösségtudat egy korai változatát jelenítette meg. Ez a közösségtudat a jozefinista reformgenerációban gyökerezik. Kimutatható az alkotmányos liberális gondolkodók többségénél is, akik, akárcsak Kollár, a rendeleti kormányzáshoz és a felülről érkező reformokhoz szoktak, és idegenkedtek a társadalom etnikai differenciálásától. Politikai jellegű fellépéseik során inkább az egyetemes humanista értékeket hangsúlyozó ha-

¹³⁸ Kollár életművének beágyazottságát a magyarországi kulturális környezetben újabban Kiss Szemán Róbert elemzi több munkájában. KISS SZEMÁN 2007., KISS SZEMÁN 2008.a és KISS SZEMÁN 2008.b.

¹³⁹ KOLLÁR 1848. 5.

¹⁴⁰ DEBRECZENI 2001. 536.

gyománys emancipációs, s nem csoportérdek-érvényesítő programokat készítettek. Ebben az összefüggésben még csak azt sem állíthatjuk, hogy Kollár és a szlovák „nemzetvédők” privilégiuma lett volna a magyar nemzeti mozgalom túlzásainak leleplezése. Elég erre felidézünk pl. Fried István tanulmányát Kazinczy kései éveiről vagy pl. Sziklay László munkáit.¹⁴¹ Meglepő, de a jozefinista reformizmus beszédmódjai, valamint a territoriális hazafogalom helyettesítése egy etnokulturális jellegű patriotizmussal lényegében közös eredőre vezet vissza Kollár-nak az egyházi beszédben megfogalmazott patriotizmusát és az irodalmi kölcsönöség-elmélet *res publica literaria slavica*-ját. Ez pedig felveti a kérdést, kell-e vajon olyan kitartóan politikai nyomokat keresni az utóbbiban.

Összefoglalóan és visszatérve a fejezet bevezetésében feltett kérdésre, Kollár közvetlenül nem különített el szlovák „különérdeket” a haza közérdekén belül. Ez már csak azért is nehéz lett volna, mert a szlovák társadalmi nagycsoport, mint imaginárius közösség körülhatárolása önmagában is problematikus volt. Erre Kollár nem is tett kísérletet, amikor politikai fejtegetésekbe bocsátkozott. A szlovák evangélikus közösség, mint „mi” tudat, viszont megjelent a prédikációban. Elsősorban a textusban¹⁴² utal rá a szerző. A textus kiválasztását is motiválhatták Štúr-ék, a beszéd kontextusában a „hamis próféták”. A Jeremiás próféta könyvéből idézett bibliai szövegrész eredetileg így hangzik: „*A hledejte pokoje města toho, do kteréhož jsem zastěhoval vás, a modlívejte se za ně Hospodinu; nebo v pokoji jeho budete míti pokoj*” („*Fáradozzatok annak a városnak békességén, ahová fogságba vitettelek benneteket, és imádkozzatok érte az Úrhoz, mert annak békességétől függ a ti békességetek is!*”)¹⁴³ Mint ismeretes, Jeremiás próféta a zsidók babiloni fogsága idején élt. Igyekezett visszatartani népét a megdöglő lépésektől, és éles támadást indított a hamis próféták ellen, akik azzal hitegettek, hogy a szabadulás rövidesen bekövetkezik. Tanításával a „fogsági gyülekezet” alapjait tette le. Megfogalmazta azt a tételt, hogy idegen, lényegében pogány földön is lehet Istent imádni. Sőt, felhívta Isten választott népét, hogy imádkozzon Babilonért, ezért a pogány városért.¹⁴⁴

¹⁴¹ FRIED 2009. és SZIKLAY 1965. Lásd még SZERB 1938.

¹⁴² Protestáns istentiszteleten a szentbeszéd alap gondolatát adó rövid bibliai szövegrész

¹⁴³ Jeremiás könyve 29. 7. Szlovákul még konkrétabb a jelentés: „*Usilujte sa o blaho mesta, kam som vás poslal do zajatia, modlite sa zaň k Hospodinovi, pretože od jeho blaha závisí aj vaše blaho.*”

¹⁴⁴ PÁLFY 1965.

Jeremiás próféta bibliai története lehetőséget kínált arra, hogy Kollár a beszédet nemzeti kontextusba helyezze, s ezáltal sejtse, hogy szlovák nyelvű közössége egy különérdek igényét fenntartó entitás. Kollár azonban nem használta ki ezt a lehetőséget, valójában ellenkezőleg járt el, és nem a különállást, hanem az integrációt hangsúlyozta. Erre akár az is utalhatna, hogy textusa az eredeti bibliai szövegből kihagyott egy mondatrészt: *„Hledegte pokoge města a modljwegte se za ně Hospodinu; nebo w pokogi geho wy také budete mjti pokog.”* („Fáradozzatok a városnak békességén, és imádkozzatok érte az Úrhoz, mert annak békességétől függ a ti békességetek is!”) Éppen a fogságot, az új hazába költözést hallgatta el, s ennek már csak azért is üzenetértéke volt, mert hallgatói és olvasói jól ismerték a bibliai történetet. Ezt az eljárását több tényező is motiválhatta. A magam részéről azt tartom valószínűnek, hogy a beszéd üzenetét gyengítette volna a kihagyott mondatrész, ráadásul gyanúba keverhette volna Kollár-t. Mindenesetre az áprilisi törvények hatására – ezt olvashatjuk ki Kollár mondataiból – egyfajta politikai jogok közösségén alapuló hazafogalom körvonalazódott, amely attribútumaiban ráépülhetett volna a jozefinista értelmiség tudós és republikánus patriotizmusára. Ebben a keretben nyer értelmet egyébként a Walaský-ajánlásban felbukkanó „uhorský národ” (értsd: magyarországi nemzet) fogalom is. A politikai jogok kiterjesztésével kialakuló kedvező viszonyokat Kollár többször is hangsúlyozta. Kiemelte például, hogy a szlovák evangélikusok sokkal jobb helyzetben vannak, mint annak idején a kiválasztott zsidó nép volt.¹⁴⁵ A rendi, felekezeti és „nemzeti” különbözőségeit átívelő új haza-fogalom alá való betagozódást minden hazafi kötelességének tartotta. A különállást, vagyis a különérdek érvényesítését, mint „hamis prófécia”, mely a közösség közjává fenyegeti, kategorikusan elítélte.¹⁴⁶

¹⁴⁵ „Keresztény városban élünk, gyönyörű, termékeny, különféle áldásokban bővelkedő hazában, amely éppen most új, teljesebb életre ébredt, ahol minden lakos szabadsága és egyenlősége országos törvény által lett kinyilvánítva, ahol mi is mindannyian ezen adományok, jogok és előnyök részesei vagyunk; s ezért is meg kell mutatnunk egyénileg és közösen egyaránt, hogy mi is hazafiak vagyunk, hogy mi is a szívünkön viseljük a köz, s különösen a haza javát.” KOLLÁR 1848. 6.

¹⁴⁶ „Simuljunk mi is egész szívünkkel a hazához, mint közös anyánkhoz és jötevéinkhöz, annál inkább, mert az a jó, amiben támogatjuk, nem idegen, hanem a sajátunk, a mi közös ügyünk, hiszen mi is a haza egyenjogú fiai és lányai vagyunk. (...) Óvakodjunk mindattól, ami gyanúra és panaszsra adhat okot; Órizzuk meg hűségünket a királyhoz, szolgálatkészségünket az elöljárókhöz, engedelmisségünket a törvényekhez, más nemzetek és polgártársak szeretetét, az összetartást és a megelégedettséget; s amit ezen város lakosai várnak tőlünk, adjunk szép példát az egész hazának.” KOLLÁR 1848. 12.

Szabad szlovák Cincinnatus

Végül még egy kardinális kérdésre térek ki. Amint arról már a bevezető részben szó volt, a legújabb kutatások kimutatják Kollár határozatlanságát, amikor gondolatainak politikai következményeiről volt szó, és regisztrálják tudatos törekvését, hogy ne keveredjen politizálásba. Ahogyan Tibor Pichler megfogalmazta: mintha Kollár érzékelte volna az etnikai divergencia (anyanyelvi és etnikai azonosulás eltérése) és a nemzet-haza problémáját (egy hazában több nemzet), de legtöbbször nagy erőket fejtett ki annak érdekében, hogy ezek ne legyenek problémák.¹⁴⁷ Ennek megfelelően politikai gondolatainak címzettjei a szláv értelmiségiek voltak, vagyis Kollár az értelmiségi elitizmus álláspontján állt.

Kollár 1848-as prédikációja valóban nélkülözi a konkrét reflexiókat a köznép helyzetére. Az olvasónak az az összbenyomása, hogy az állampolgárnak csupán kötelességei vannak az állammal szemben, s a jogok nem politikai küzdelemben, hanem adományként születnek meg. Persze a szociális érzékenységet nem egy polgári átalakulást méltató beszédben kell keresnünk. Kollár más írásainak vannak olyan elemei, melyek tanúsítják, hogy politikai gondolkodásának része volt a társadalomkritika. Az 1848-as beszéd előképének tekinthetjük Kollár-nak a hazafiságról tartott igehirdetését valamikor az 1840-es évek első felében. A világi és az egyházi felsőbbség rendelte el ekkor, hogy a templomokban is meg kell emlékezni az uralkodó születésnapjáról. Kollár a hazafiság mellett a közjóról, a közérdekről és haza üdvéről is elmélkedett, bizonyos mondatpaneleket is innen vett át az 1848-as prédikációba.

A születésnap alkalmi beszédben Kollár a társadalomkritikai hangvételt a „hazafiság” definíciójával alapozza meg. A patriotizmust élesen elkülöníti a hazaszeretettől, mert szerinte a hazafi érezhet haragot hazája iránt, annak hibáit becsmérelheti és gyűlölni. A politikai elvekért való kiállást kifejezetten az erények közé sorolja: az igaz hazafi – amikor az igazságosság helyett a jogtiprás, a szabadság helyett a rabszolgaság, az okos törvények helyett az önkény uralkodik – elviseli a veszélyt és üldöztetést, sőt, ezekért az elvekért az életét is feláldozná.¹⁴⁸ A „hazafiság” kritériumai között felsorolja a műveltség, az okos (értsd: a törvények által korlátozott) szabadság és a le-

¹⁴⁷ PICHLER 1998.a 19-22. A szlovák történettudományban van hagyománya más értelmezésnek is, lásd ŠKVARNA 1994.

¹⁴⁸ „...ott a jó és bátor hazafi nem hallgat, ott kész az értelem és a nyelv pallosával jó harcát megvívni, és a haza hasznára, testvérei boldogságáért az életét is feláldozni.” KOLLÁR 1844. 159.

hető legtágabb értelemben vett egyenlőség terjesztését. A „hazafiság” egy másik fontos feltétele Kollár-nál a szeretet, a tolerancia és az összetartozás érzése a haza „nemzetei”, nyelvei és hitei között. A felidézett két kritérium gyakorlatilag lefedi az 1848-as forradalmi mozgalmak „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelmondatát, s az 1848-as Kollár-prédikációhoz csatolt Walasky-ajánlás is erre hivatkozik. Mivel Kollár politikai tevékenységének ezt az oldalát ez idáig szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a szakirodalom, teljes terjedelemben közlöm azt a szakaszt, ahol Kollár leírja, mi történik akkor, ha a „hazafiság” nélkülözi ennek a két feltételnek a teljesülését:

„Ott, abban az országban az erősebb ember, a rend vagy a nemzet elnyeli a gyengébb jogait és mégis bizalmat és egyetértést követel tőle; ott az egyszerű népet néma csordának és csak a piacnak teremtetett baromnak tartják, a tudomása és a meghívása, a jelenléte és a részvétele nélkül a haza javáért tartott tanácskozásokon adókkal és törvényekkel terhelik, és mégis hazaszeretetet és törvénytisztelést várnak el tőle; ott egy osztálynak, a többieket kizárva a kezében van minden jelentős és kevésbé fontos hivatal, rang és kiváltság, miközben nem visel semmilyen hazafias terhet; és mégis minden lakostól hazafiságot, összetartozást és lelkesedést várnak el; ott néhányaknak van kezében a haza földje, pompás kertekkel és szántókkal, falvakkal és uradalmakkal, hegyekkel és pusztákkal rendelkeznek, melyeket megművelni sem tudnak, úgyhogy vagy vadon burjánzik rajta, vagy a tavak poshadtak és a levegőt mérgezik; másoknak viszont, akik sokkal többen vannak, nem jut egy arasznyi föld sem, amelyet magukénak nevezhetnének, s amelyre a fejüket hajthatnák: és mégis ott még az összetartozás és a közjó iránti kötelességről prédikálnak nekik.”¹⁴⁹

Ha azt gondolnánk, az idézett gondolatmenet elszigetelt volt, utalunk rá, hogy Kollár 1846-ban kiadott Kadavý-val egy rövid munkát a pesti szlovák evangélikusok támogatóiról. Ebben közölte Hajnal Sámuel életrajzát, s összefoglalta kéziratban maradt kis írását a magyarországi parasztok helyzetéről. Egy részletét érdemesnek tartotta a szó szerinti idézésre. Ebben Hajnal Sámuel azon kesereg, hogy a Tátra alatt a legrosszabb a köznép helyzete, ezért méltatja Nagy Pált, Széchenyit, Deákot, akik javítani próbálnak a pa-

¹⁴⁹ KOLLÁR 1844. 164–165.

rasztokek helyzetén. Sőt, dicséri e téren Kossuthot is, habár más, szlovákok elleni törekvését elítéli. Mindenképp figyelemre méltó, hogy egy alapvetően egyházi jellegű kiadványban Kollár politikai nézeteket közölt.¹⁵⁰

Társadalmi érzékenységének további példáját is adta. Többször kijelentette ugyan, hogy az uralkodó és a haza iránti szeretet szétválaszthatatlan, ez azonban nem jelentett nála lojalitást az uralmon lévők osztályához. Saját sorsának alakulásában is fontos szerepet tulajdonított az ország társadalmi viszonyainak. Több kiadásban is napvilágot látott visszaemlékezésében a szlovák megyék jellemzésekor emberi jogokról, jobbágyfelszabadításról és az alattvalók tulajdonlásáról írt, kiemelve, hogy ha mindezek biztosítva lennének, „...én magam bizonyosan nem akarnék más lenni, mint ilyen szabad szlovák Cincinatus!” Ettől a vágyálmától a szabadabb polgári élet csábította el. Lelkesedése a paraszti élet iránt „...a rendekkel szembeni utálattá, az elnyomók és az uzsorások elleni gyűlöletté, a nehéz járom alatt sóhajtozó, szerencsétlen emberek feletti sajnálattá változott át.”¹⁵¹

A felidézett, mondhatjuk talán, hogy korukban radikális gondolatok politikai jellege vitathatatlan. S ezek a mondatok nyíltan, nyomtatásban, nem a sorok között sugallva jelentek meg. S habár sematikusak, nem árulkodnak kidolgozott programról, mégis azt közvetítik számunkra, hogy Kollár-nak határozott véleménye volt a kor reformeszméiről és politikai-szociális viszonyairól, s ezeket közzé is tette is nyilvános fórumokon. A társadalmi egyenlőtlenség problémáival szemben kinyilvánított kritikai hangvétel és általában a szociális érzékenység mindenképpen jelen volt politikai gondolkodásában.

Fentiek alapján igazolható, hogy Kollár-nak a hazáról és annak közérdekről, illetve az állampolgári kötelességekről vallott politikai gondolatai egyáltalán nem voltak idegenek az 1848. áprilisi reformoktól. Olyannyira, hogy a haza eszméjének alárendelte a szlovák csoportérdeket is, sőt, radikális képviselői ellen fellépett. Ezt a fellépést pedig ebben a beszédben bizonyosan nem az irodalmi nyelv kérdésében mutatkozó ellentétek motiválták. Kollár 1848 májusi beszédében a forradalomhoz aktualizált politikai krédóját fogalmazta meg, vagyis azt írta le, amiben akkor valóban hitt. Mintha ez a Kollár-beszéd azt a reveláció erejével ható „történelmi pillanatot” merevítené ki, amelyet más nézőpontból Kossuth is megörökített. Amikor szemére vetették, hogy a nemzetiségek a jogkiterjesztés ellenére sem fognak magya-

¹⁵⁰ PAMÁTKA 1845. 24–27.

¹⁵¹ KOLLÁR 1997. 30.

rosodni, Kossuth ezt válaszolta: „*Nem ismeritek ti a szabadságnak varázshatását; erősebb ez, mint a nemzetiség, a vallás, a vér és a baráti rokonság, melyeket mind egyesíteni képes a hazafiságban.*”¹⁵² Ez illúzióknak bizonyult, de egy ideig Kollár is osztozott benne. Egyébiránt még az 1860-as években is hasonló felfogás jellemzett egyes liberális gondolkodókat, például Eötvös Józsefet, Kemény Zsigmondot, Mocsáry Lajost. Konceptiójuk szerint a magyar állam nem nemzeti, hanem nemzetek feletti intézmény, ami végül is egyáltalán nem állt messze Kollár 1848-as politikai filozófiájától.¹⁵³

Összegzés

A tanulmány alapkérdése az volt, hogy az 1848-as egyházi beszédben megfogalmazott politikai gondolatok őszinték voltak-e. A szlovák tudományos felfogás, Kollár korábbi és későbbi politikai megnyilvánulásai, valamint az a tény, hogy a prédikáció politikai megrendelésre készült, egyaránt ez ellen szólnak, s azt az értelmezést támogatják, melyet a bevezetésben mimikriként és kényszer-teóriaként jellemeztem. Más megfontolások viszont felvetnek egy másik lehetőséget. Amennyiben újragondoljuk az előző alternatívában jellemző állítást Kollár társadalmi érzéketlenségéről és apolitikus, pontosabban rejtőzködő politikai attitűdjéről, nem zárható ki, hogy Kollár mégis lelkesen üdvözölte az áprilisi törvényeket. Véleményem szerint az 1848-as egyházi beszéd valóban azt az aktuális politikai eszményt jelentette meg, melyet Kollár akkor magáénak vallott, s amely történetesen egy rövid időszakra egybeesett a politikai viszonyokkal, háttérbe szorítva a nemzeti aspektust. Ezt az elméletet támogatja, hogy a szlovák nyelven szolgáló lelkészek közül sokan hasonlóan gondolkodtak, amint arra a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban kialakult vita is utal. A felvetést alátámasztja az is, hogy Kollár a prédikációt kiadta. Szintén támogató érv, miszerint a beszédben kimutatható, a jozefinista reformeszmékből megeredt értelmiségi patriotizmus elemei Kollár más írásait is jellemezték, azaz politikai gondolkodásának rendszerébe beilleszthető a közös állam politikai identitásának ez a korai formája. Megállapításaimat 1848 késő tavaszára, nyarára és kizárólag a politikai gondolkodás terén tartom érvényesnek, vagyis az irodalmár és teológus Kollár-t nem vizsgáltam.

¹⁵² KOVÁCS 1997. 350–351.

¹⁵³ ROMSICS 2011. 222.

IV.

A szláv katedrális hozott anyagból. Kommentár a szláv kölcsönösség-értekezés majdani magyar fordításához

„Ily módon a «nemzet» csak egy szobanövény
marad az íróasztalon, s valódi szlávok legfeljebb
a filológusok lehetnek.”¹⁵⁴

Ján Kollár és Terentius között tudtommal még nem voltak párhuzamot. Összehasonlításuk egy kicsit valóban erőltetett, ám ne feledjük, a jogcímet ő teremtette meg ehhez, amikor kissé talán banális módon, a homo (ember) szót szlávra cserélve átírta Terentius nevezetes jelmondatát: „Szláv vagyok, és semmi sem idegen tőlem, ami szláv.” Kollár „leterenciuszozására” ösztönöz azután az is, hogy a petrarcai szonettekben írt Divina commedia replika, a Slávy dcéra okán megkapta ő már a szláv „Homér”, szláv Petrarca és a szláv Dante nevet is. Ebben a társaságban lesz a legkorábbi példakép Publius Terentius Afer, a felkapaszkodott afrikai rabszolga, aki a görög elitkultúra fennkölt magasságába emelkedve már nem volt fogékony a római városok nyers utcazajára. Műveiben szalonnyelven társalogtak egymással nagyműveltségű rabszolgák és gazdáik. Ján Kollár ugyan vígjátékot nem írt, de kompilált, akárcsak a félig-Menandrosz gúnynevű Terentius; a pánszlávizmus bibliáját gyúrta össze, „hozott” német anyagból.

Jelen dolgozat témája egyetlen szöveg és annak különböző változatai. Az „Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation” című értekezést a reformkori Pesten írta meg egy szlovák származású evangélikus lelkész, Ján Kollár. Annak ellenére, hogy magyar történelmi és irodalomtörténeti szakmunkákban gyakran hivatkoznak a műre, a szlavisztikai szakirodalom pedig alapműnek tartja, magyar fordítása nincs. Dolgozatommal ennek a hiátusnak

¹⁵⁴ LOCHER 1931. 151.

a felszámolásához szeretnék hozzájárulni. Mindaz, ami a következő oldalakon olvasható, egy szaktudományos fordítás előkészítéséhez nyújthat segítséget. A fordított szöveg hatásvizsgálatával, tehát a célnyelvi megvalósulással csak áttételesen foglalkozom; elsősorban a forrásszöveg fordítás-szempon-tú elemzéséhez kívánok szempontokat adni. Az ilyen jellegű vizsgálatot – nevezzük esettanulmánynak – a modern fordítástudomány relevánsnak ismeri el.¹⁵⁵ Kontrollszövegként a korabeli cseh,¹⁵⁶ az 1954-es szlovák¹⁵⁷ és a jelenkori angol fordítást¹⁵⁸ használtam fel.

A szöveg „magyarításának” fordítási problémáit leginkább a kultúrafüg-gő elemek átültetése okozza. Ezeket az elemeket nevezhetjük reáliáknak vagy tágabb értelemben non-ekvivalens – ekvivalencia nélküli – lexikának; a fo-galmat leginkább fedő meghatározást Józán Ildikónál olvastam: látens hatá-sú, kulturális információ-többletet hordozó szöveghelyek.¹⁵⁹ A kulturális kompetencia problémakörében a fordításról való elmélkedés számos speciális szempontot felvet. Ezeknek egyike egyben a mű magyar nyelvre átültetésé-nek alapkérdése is: a fordítás során milyen mértékben kell alkalmaznunk a „honosítás” metódusát, mennyiben kell szem előtt tartanunk a célnyelvi, be-fogadó kultúrát. Esetünkben elsősorban a szaktudományos szempont mérv-adó, vagyis arra kell törekednünk, hogy egy viszonylag nehezen definiálható, szerteágazó szláv gyökerű, képlékeny csoport képviselőjének reprezentatív és korfüggő elméletét jelenítsük meg magyar nyelvi és kulturális kontextusban. A szövegrekonstrukció tehát kifejezetten tudományos célokat szolgál, ahol a tartalom lehetőleg pontos megőrzése fontosabb szempont, mint a forma és a kiváltandó hatás. Ezen törekvés, vagyis az „idegenítő” elemek alkalmazása során bizonyos mértékű kulturális sokk előidézése sem elképzelhetetlen. A másik kultúraspecifikus interpretációs problémát az jelenti, hogy a kultú-rafüg-gő elemek jelentéstartománya gyakran nem egyezik a maival. Egyes fogalmak esetében ráadásul az is jellemző, hogy korabeli jelentéstartomá-nyuk még nem rögzült, a szerző és szláv származású kor- és eszmetársai más-képp használták azokat. Ez a probléma ugyanakkor áttételesen is jelentkezik, mert a korszak szlavisztikai szaknyelve egy közvetítő nyelv, a német volt. Fontos kérdés továbbá, hogy a háttérismeretek, a szöveg feltárt rétegei milyen

¹⁵⁵ KÁROLY 2007. 257.

¹⁵⁶ KOLLÁR 1853.

¹⁵⁷ KOLLÁR 1954.

¹⁵⁸ KOLLÁR 2008.

¹⁵⁹ JÓZAN 1998.

mértékben jelenjenek meg a célnyelvi reprodukcióban. Konkrétan itt a meta-textualitásról van szó, annak a helyes aránynak a megtalálásáról, hogy a szöveg rejtett jelentésszintjeit milyen mértékben és formában explicitáljuk, vagyis elhagyható-e a célnyelvi szöveg elhalmozása jegyzetekkel és magyarázatokkal. Feltehetőleg ez elengedhetetlen minden olyan esetben, amikor a célnyelvi szöveg olvasója előfeltevéseinek ellentmondanak.

A fenti megfontolásokat az tette szükségessé, hogy az elemzés tárgyául választott szöveg kulturálisan erősen telített, vagy másként fogalmazva kulturális kontextushoz kötöttségének mértéke nagy. Ebből adódóan nagy hangsúlyt kell fektetni a transztextualitás néhány típusának vizsgálatára. A szöveg ezen komplex posztmodern felfogása alapján azt gondolom, hogy előbb-utóbb, egy későbbi tanulmányban a konkrét szöveghelyek adott szövegben túli információtöbbleteit is szükséges lesz feltárni. Jelen keretek között ezekre csak jelzésszerűen utalok. Munkám alapvetően a fordítást kultúráközi interakcióként értelmező szociológiai és antropológiai irányzatok alá sorolható, melyek a kulturális gyakorlat közvetítését mint fordítást – a fogalmat kitégítve – modellezték le. Fogalomhasználatomat az határozza meg, hogy a fordítás forrasszövege milyen tudománnyal, pontosabban tudományágakkal kommunikál.

Fordítással és látszólag fordítással foglalkozó tudósok

A tudományos módszertani alapelvekre épülő, a fordítás folyamatát modellező fordítástudomány a 20. század második felében született meg. Az új szakterület ugyan interdiszciplináris volt, de alapvetően nyelvtudományi, sőt alkalmazott nyelvészeti törekvéseket tükrözött. Az új megközelítés igényét a fordítás professzionalizálódása, intézményes oktatása, valamint a kutatói és fordítói tevékenység szétválása teremtette meg. Ezen három fejlemény háttérben a művészi célú szövegfordítások arányának háttérbe szorulása állt a szakfordításokkal szemben. A szerződések, törvényhatározatok, használati utasítások, ételreceptek, újságcikkek, stb. fordítási szövegeinek vizsgálata új metodikai megközelítést igényelt, aminek az irodalomtudományi paradigma nem tudott és nem is szándékozott megfelelni.¹⁶⁰

Az irodalomtudományi, jórészt műfordítói szempontú megközelítés – többek között – azzal érvel az alkalmazott nyelvészet túlsúlya ellen, hogy a

¹⁶⁰ KLAUDY 1997. 24–25.

fordítástudománynak a nyelv nem a tárgya, hanem az eszköze. A műfordításelméleti szakirodalomban ugyanakkor azt is szokás hangsúlyozni, hogy a fordítástudomány a komparatiztikából, az irodalomtudomány egyik ágából vált ki.¹⁶¹ Ez a „születési rendellenesség” még napjainkban is traumatizál. Ennek a feszültségnek egyik megnyilvánulása, amikor a hazai transzlatológia alapítója 1997-ben következőképpen határozza meg a fordításelméletet: „*A fordításelmélet az alkalmazott nyelvészet egyik ága, mely a fordítás folyamatát, végeredményét és funkcióját vizsgálja a fordítási szituációban résztvevő összes nyelvi és nyelven kívüli tényező figyelembevételével.*”¹⁶² Feltehető, hogy ezt a definíciót az önállóság deklarálásának igénye motíválta, hiszen az idézett könyvben Klaudy Kinga külön alfejezetet szentelt a fordításelméletnek, mint interdiszciplináris tudománynak.¹⁶³ Sőt, amint azt egy fordításelméleti munkájában Ardamica Zorán szlovákiai író és műfordító – akinek az idézett definíció egy másik Klaudy-munkában szintén szemet szűrt – írja, Klaudy Kinga látásmódját kifejezetten az interdiszciplinaritás jellemzi.¹⁶⁴

A fordítás mint komplex jelenség tudományterületi elhatárolása egyfajta „presztízsharc” része is volt, mivel az új, elsősorban az alkalmazott nyelvészet terminológiájával és metodikájával operáló és esztétikailag értéktelebnek tartott szövegek vizsgálatát is magáénak tekintő tudományt időről időre kritikával illették, illetve a tudománnyá válás indokoltságát megkérdőjelezték. Újabban Dávid Gábor Csaba osztja meg kételyeit: illúzió a fordítás folyamatának nyelvészeti modellálása, a különböző fordítástudományi elméletek esetében pedig nincs közös nevező.¹⁶⁵ Szerinte a modern fordítástudomány elhanyagolja a minden részletre kiterjedő szövegelemzést.¹⁶⁶ Ardamica Zorán, aki egy szlovák filológiai folyóiratban publikálta

¹⁶¹ PI. POPOVIČ 1980. 44.

¹⁶² KLAUDY 1997. 30.

¹⁶³ KLAUDY 1997. 29.

¹⁶⁴ ARDAMICA 2012. 40.

¹⁶⁵ DÁVID 2007. 1295.

¹⁶⁶ „...az igényes értekező prózában írott művek esetében ugyanolyan figyelmet kell szentelnünk a kiinduló nyelvi szövegnek, mint a célnyelvi megfogalmazásnak, továbbá arra, hogy egy mű alapos elemzése, sokszor egy szerző életművének a tanulmányozása nélkül nem képzelhető el helyes fordítás. Ezzel nem kívánom megkérdőjelezni a fordítási folyamat elméleti vizsgálatának a fontosságát, sokkal inkább arra szeretnék ösztönözni soraimmal, hogy a fordításelmélet nagyobb hangsúlyt fektessen a szövegelemzés szerepére, és ezzel hozzájáruljak ahhoz, hogy objektívebben írják le a fordítási folyamat elemeit, és így a fordítók jobban hasznosíthassák eredményeiket.” DÁVID 2007. 1302.

készülő műfordítás-elméleti könyvének egy fejezetét, alkalmazhatónak véli a fordítástudomány eredményeit, de egy univerzális fordítás-elmélet megalkotását lehetetlen vállalkozásnak tartja. Kétségbe vonja, hogy egy fordítást egyetlen tudomány apparátusával leírhatnánk, mert az egyedi és összetett irodalmi művek fordítása eseti tudományközi relációk előhívását és alkalmazását igényli.¹⁶⁷ Emiatt pedig, tehetjük hozzá, már a fordítástudomány definíciójának megfogalmazása is áthidalhatatlan probléma elé állítja a fordításhoz különböző alapállásból közelítő kutatókat.

A fenti, műfordító (Ardamica) és szakfordító-filológus (Dávid) által megfogalmazott gondolatok létjogosultságát jelzik az alkalmazott nyelvészek újabb munkái is. Károly Krisztina a szövegtan és a fordítástudomány érintkezési pontjait feltáró könyve előszavában Mona Baker egy 1992-es munkájára (In other words) hivatkozó két mondatát akár egyfajta kvázi-definícióként is olvashatjuk: „*A fordítás annyira komplex jelenség, hogy összes aspektusát egyszerre tanulmányozni reménytelen vállalkozás lenne. A fordítástudomány minden ága a rokon tudományágak paradigmáira támaszkodik, és ezek alapján dolgozza ki saját elméletét és módszereit.*”¹⁶⁸ Dr. Lőrincz Julianna, akinek fordításkutatási érdeklődése a kontrasztív fordításstiszta mellett terminológiai és műfordítás-elméleti kérdéseket is felölel, áttételesen szintén utal a transzlatológia elméletének eklektikus jellegére: egységes és kidolgozott szempontrendszer hiányol a műfordítás, a fordításkritika és a fordítási ekvivalencia területén.¹⁶⁹ Az igen aktív és termékeny elméleti diskurzus nyelvfilozófiai megalapozatlansága késztette arra Albert Sándort, hogy egy kötetet szenteljen ennek a problémakörnek. Könyvében sorjáznak a nyelvészeti alapú fordításelméletet támadó és általában a fordítástudomány tudományos minősítését megkérdőjelező szakaszok.

„Léteznek természetesen olyan – fordítással vagy látszólag a fordítással foglalkozó – művek, amelyek szerzői megpróbálnak megfelelni a tudományfilozófia által az elméletek felállításával szemben támasztott, meglehetősen szigorú kritériumoknak. Azonban az ilyen jellegű szakkönyvek túlságosan általános, elvont spekulációkon alapuló megállapításaival, bonyolult, nehezen követhető, hatalmas (főleg nyelvészeti, logikai vagy szemiotikai) terminológiai

¹⁶⁷ ARDAMICA 2012. 41–42.

¹⁶⁸ KÁROLY 2007. 9.

¹⁶⁹ LŐRINCZ 2007.

apparátust felvonultató fejtegetéseivel a gyakorló mű- és szakfordítók nemigen tudnak mit kezdeni. Az ilyen elméletek voltaképpen metateóriák, a gyakorló fordítók szemszögéből nézve üres, haszontalan szócséplések, meddő eszmefuttatások.”¹⁷⁰

Albert kemény kritikája azonban nem öncélú. Azt szeretné elérni, hogy a fordítás elmélete ne szakadjon el a gyakorlattól, ebben azonban nehéz a helyes arányt megtalálni. Egyes szövegtípusok, munkanaplók, esztétikai és filológiai fejtegetések, stb. túl szubjektívek vagy konkrétak, tehát személy-, mű-, szituációfüggőek, s így nem lehet belőlük szabályokat alkotni. Valójában ebben a viszonylagosságban és szituatív jellegben láthatjuk Albert fejtegetéseinek lényegét, s nem a parttalan kritikában. Kiemeli, hogy szinte bármely társadalomtudományi tudományág létrehozhatja, és többnyire létre is hozza saját fordításelméletét, ehhez mindössze arra van szüksége, hogy megalkosson egy konzekvens fordításdefiníciót és adaptálja szakszókincset. Albertet az egységes, elfogadott fordításelmélet hiánya és egyéb, filozófiai tárgyú megfontolások arra a következtetésre vezetik, hogy a fordítástudományi elméletnek minél általánosabb, inkább közelítő, mint pedáns meghatározásokból, ún. munkahipotézisekből kell kiindulnia.¹⁷¹ Nem szabad túl sok energiát fektetni a fordításelméleti alapkategóriák definiálásába sem, mert a fordítási tevékenység legalapvetőbb mozzanatait jelölő fogalmak valójában „pretudományosak”, azaz őrzik tárgynyelvi jellegüket, s így bizonytalan státuszú terminus technikusok. A figyelemre méltó elmélkedések eredményeként valóban megfontolandó, hogy a fordításról való diskurzus metanyelve a filozófia nyelve legyen-e.¹⁷² Mindez azonban egyáltalán nem teszi megalapozottá az olyan nézeteket, melyek szerint a fordítástudomány hiába aspirál a tudomány státuszra, valójában csak egy különböző korszakokban más-más diszciplína dominanciáját

¹⁷⁰ ALBERT 2003. 29. Lásd még: „...a klasszikus (nyelvészeti alapú) fordítástudományi elméletei nagyjából két csoportra oszthatók: egy részük ún. «funkcionális» elmélet (empirikus generalizációk, fordítói munkanaplók, szubjektív műhelytanulmányok), másik részük «metateória». Az előbbiek túl közel állnak a konkrét fordítási gyakorlathoz, ezért megállapításaik – bár igazak – nem állnak össze koherens, általános érvényű elméletté; utóbbiak viszont túlságosan messze esnek a gyakorlattól, s így a fordítók felől nézve öncélú, sokszor üres *l'art pour l'art* spekulációkká váltak. Az előbbiek szinte közvetlenül felhasználhatók bizonyos gyakorlati jellegű feladatok megoldásában (fordító- és tolmácsolás, nyelvoktatás, műfordításkritika), az utóbbiak azonban több kárt okoztak a fordításnak, mint amennyi hasznot hoztak az általános nyelvészetnek.” I. m. 31.

¹⁷¹ I. m. 14–15.

¹⁷² I. m. 18–20.

visszatükröző képlékeny ismerethalmaz. Amennyiben megszabadulunk az idealista és pozitivista alapú tudományfelfogás látásmódjától, ezek a kérdések már nem annyira kérdések, s helyettük a fordítás konkrét, gyakorlati jellegű problémáival foglalkozhatunk, amint azt Albert Sándor javasolja.¹⁷³ Az persze kérdéses, hogyan tudjuk az Albert-féle fordítási tudományfelfogás megfontolásait és eredményeit hasznosítani. Kétségtelen, hogy nála elsősorban nem sémák és modellek alkalmazásáról, inkább attitűdről van szó, egy kritikai és önreflexív viszonyulásról. Vagyis nem kulcsot ad fiktív rejtvényekhez, hanem megfontolásokat egy saját és a forrásszöveghez alkalmazott módszertan kidolgozásához.

Egy másik kérdés a szöveghez való viszony. A szövegimmanens interpretációs irányzatok a belső, szövegen belüli kontextust elemzik. Ennél összetettebb megközelítési mód, amikor feltárják a más szövegekre, a szövegen kívüli valóságra, kulturális környezetre és történelmi eseményekre vonatkozó kontextusokat is. Ez a széles körű háttértudást igénylő felfogás már a szövegelemzés során alkalmas eltérő értelmezések és kulturális összefüggések feltárására is.¹⁷⁴ S ennek eredménye semmiképpen sem elhanyagolható, hiszen akár a fordítói stratégiát meghatározó következtetést is levonhatunk, miközben ilyen lehetőséget maga a forrásszöveg nem kínál fel.

Szövegen kívül és szövegen belül

Összegezve tehát mindkét irányzat és az Albert-féle javaslat is teret ad a minél alaposabb szöveganalízisnek. A tisztán formális és lingvisztikai megközelítések a szövegeket belső viszonyaik, a belső szövegimmanens kontextus alapján elemzik,¹⁷⁵ a kultúra és a történelem szerepét hangsúlyozó irodalomtudományi irányzatok viszont elsősorban a szövegen kívüli kontextust állítják a vizsgálat középpontjába. Ez a fajta külső viszony vonatkozhat egy másik szövegre, kulturális környezetre és történelmi eseményre is. A forrásnyelvi szöveg külső kontextusának ismerete kiemelt jelentőségű a fordítás során is, amennyiben elfogadjuk, hogy a fordítás komplex folyamata kulturális közvetítés, vagyis intertextuális és kultúra-

¹⁷³ I. m. 25.

¹⁷⁴ BERNÁTH at al. 2006. 130.

¹⁷⁵ KÁROLY 2007. 257.

specifikus jelentések átvitele két nyelvközösség beszélői között. Ebben az összefüggésben kikerülhetetlen a fordító kulturális kompetenciájának kérdése, hiszen alapvetően határozza meg a fordítói stratégiát. Egyes vélekedések szerint minden más kompetenciát (fordítói, kommunikatív, pragmatikai, szociolingvisztikai stb.) megelőz, ez az eredményes fordítás sarokköve, s itt hívom fel a figyelmet újra Albert megfontolásaira. A kulturális kompetencia fontosságát igazolják az ideológia és a fordítás kapcsolatát feltáró kutatások, amikor a politikai hatalom „beavatkozásának” történetét térképezik fel. Újabb elméletek elválasztják a kultúrán belüli és a kultúrák közötti kompetenciát, és felvetik, hogy a kulturális kompetencia fogalmába ne csupán a forrásnyelvi kultúra ismeretét értjük bele.¹⁷⁶ Valójában a fordítónak interkulturális kompetenciára van szüksége a más kulturális világkép elismeréséhez és tiszteletéhez.¹⁷⁷ Itt jegyzem meg, hogy Ján Kollár kölcsönösség-értekezésében már maga a fordítástudományi szak kifejezés is problematikus: forrásnyelvi kultúráról csak áttételesen beszélhetünk, hiszen közvetítő nyelvről van szó.

A fordítói kulturális, illetve kultúrákközi kompetencia vizsgálatához elengedhetetlen egy referenciális kultúra-definíció megadása. A választék gyakorlatilag kimeríthetetlen, már 1952-ben több mint százhatvan kultúra-definíciót számoltak össze és soroltak kilenc kategóriába.¹⁷⁸ A fogalomnak ezt a zavarba ejtő sokrétűségét az okozza, hogy szinte minden társadalomtudományi diszciplína szakszókincsében van relevanciája. Dolgozatom esettanulmányához és véleményem szerint általában a fordítástudományi vizsgálatokhoz a kulturális és szociálintropológiai kultúrafelfogás adja a legbiztosabb támpontot. Ennek egyik lényegi eleme, hogy a kultúrát önmagában nem, csupán a kultúrák különbözőségében ragadhatjuk meg. Ennek a felismerésnek nem csak az a fontos következménye, hogy felülemelkedik az etnokulturális látószögön vagy a nemzetállami hatalomgyakorlás kultúraszemléletén. Ennél is radikálisabb eredménye, hogy elvi alapon – mint egy tudattartalom tárgyiasítását – elutasítja a kultúra, mint kollektív entitás felfogását, amely egyes csoportok társadalmi mentalitásának és kollektív kulturális értékrendjének objektív létét feltételezi. Az antropológiai elmélet egyik nagyhatású kultúradefinícióját Ward Goodnough a fenti értelemben fogalmazta meg, kiemelve, hogy a

¹⁷⁶ TELLINGER 2007. 16–17.

¹⁷⁷ HIDASI 2004.

¹⁷⁸ LEMERT 2006. 40.

társadalom „ideális elrendezése”, a kultúra „...egy tanult mentális rendszer, amely ebből következően az emberek fejében található; a kultúra az, amit az egyes individuumok tudnak, amit a világról, egymásról, a természetfeletről, stb. a fejükben őriznek.” Az „ideális rendet” szabályok, kulturális minták szervezik, s ezek a kulturális minták „...úgy működnek, mint valamely nyelv grammatikai szabályai, s aki ezeket a szabályokat ismeri, az minden további nélkül tud egy másik, idegen kultúrában élni.”¹⁷⁹ S a kulturális-nyelvi közvetítés éppen erről szól: amennyiben a fordítási folyamatot a végpont és a befogadó felől nézzük, el kell fogadnunk azt az elvi megállapítást, miszerint a célnyelvi szöveg nem tekinthető másodlagosnak. A befogadó a fordítást elsődleges szöveggként olvassa, mivel nem ismeri, vagy nem ismeri elég mélyen az eredeti mű nyelvét, s általában hiányosak az ismeretei a forrásnyelvi kulturális mintákról is – nem véletlen, hogy fordítást olvas.

Más megközelítésből is alátámaszthatjuk a fordított szöveg egyenértékűségét az eredetivel. Ez a megközelítés az intertextualitás elméletére támaszkodik. Legtágabb értelmezésében az intertextualitás átfogja az írásbeliség egészét. Nyelvi és kulturális kódváltás esetén az utalásrendszer átalakul, egyes intertextusok eltűnnek és újak alakulnak. Ezt a jelenséget nevezi Józán Ildikó intertextusváltásnak a műfordításban.¹⁸⁰ Az intertextusváltás természetesen lejátszódik szakfordítás esetén is. A kritikai szövegközlés azonban legalább a metatextualitás szintjén igyekszik láttatni valamennyit a szó szerinti vagy célzás-utalás szintű beépített szövegrétegekről. A lábjegyzetek, kommentárok a szépirodalmi fordításokban is elfogadottak, tudományos diskurzus-típusokban pedig kikerülhetetlenek,¹⁸¹ mint ahogyan annak kell lennie a filológiai kutatómunkának is, mely legalább egy esettanulmány szintjén megmutatja a kódváltás során általában komplexitásából többet-kevesebbet elveszítő utalásrendszert. Szemléletes példa a különböző szövegrétegek kontextuális gazdagságára Jókai Mór egyik regényrészlete, melyen szemléltethetjük a fordítási folyamat összetettségét is, illusztrálva, hogyan segíti a fordítást a tudomány.

¹⁷⁹ NIEDERMÜLLER 1999.

¹⁸⁰ JÓZÁN 1997.

¹⁸¹ GÁLOSI 2008. ALBERT 2003. 51.

Antialkoholista pánszlávok

Jókai Mór Szomorú napok című regénye az 1831. évi kolerázadást dolgozza fel. Az egyik főszereplő Bodza Tamás „*mladipán*” (fiatalúr), az „*inkarnátus pánszláv*”, akinek mondataival a szerző Ján Kollár és Pavel Jozef Šafarik eszméit, cselekedeteivel Ľudovit Štúr-t,¹⁸² a Bodza névvel pedig Michal Miloslav Hodža-t karikírozza.¹⁸³ A regényben szó esik egy titkos szervezetről, melynek azonosítása gondot okozott a kiadók és az angol fordító számára is. Bodza Tamás ünnepi alkalmakkor hordott vasgyűrűjének a pecsétlapjára három betű volt vésvé: „U.S.S.”¹⁸⁴ A rövidítés feloldását nem Bodza Tamástól, hanem egy másik főszereplőtől, a lengyel grófnőtől tudjuk meg: „*Ud szlovenszke sztridnoszti*”.¹⁸⁵

A szlovák megnevezést Jókai nem tartotta szükségesnek magyarul közölni vagy megmagyarázni, mintha a kortársak számára közismert társulás nevééről lett volna szó. A regény angol kiadásában a fordító, Nisbet Bain lábjegyzetben adta meg, szerinte mit jelent az „*Ud slovenske stridnosce*” alakban átírt kifejezés: „*Member of the Slavonic League*”.¹⁸⁶ Megoldása végül is nem állt messze a valóságtól, hiszen itt egy társadalmi egyesület tagjáról esett szó, habár a *'slovenske'* jelző szlávnak és a nem létező *'stridnosce'* szó ligának fordítása azért pontatlan. A rejtélyes szervezet pontos beazonosítása a regény magyar kritikai kiadása során sem vezetett teljes sikerre. A kötetet sajtó alá rendező Szekeres László „*člen slovenskej premeni*”-nek (szlovák változás vagy átalakulás tagja) írta át az eredeti szöveget.¹⁸⁷ A megoldáshoz legközelebb Fried István került, aki kinyomozta Jókai forrását, egy tudósítást a Pesti Divatlap 1845-ös évfolyamában, ahol egy Argay nevű levelező kifogásolta, hogy a selmeci diákok USS feliratú vasgyűrűt hordanak. Argay szerint a bevésített felirat jelentése „*ud slowenske spolecnosti*” (szlovák társaság

¹⁸² Ehhez MERVA 2014. 73–74. és FRIED 1974.

¹⁸³ A Bodza nevet Lanstják András magyaráította Hodža-éből. LANSTJÁK é. n. 3.

¹⁸⁴ „*Gyakran ünnepnapokon lehetett látni a mutatoujján egy durva kovácsmunkájú vasgyűrűt, melynek pecsétlapjára e három betű volt vésvé: U.S.S. Ilyenkor meglátszott rajta, hogy a szokottnál is magasabban hordja a fejét. Ha kérdezték tőle, miféle név előbetűi ezek, vállat vonított, s azt mondta, hogy egy barátjától kapta azt, még tanulókorában; nem tudja, mit jelentenek a betűk.*” JÓKAI 2006. 80.

¹⁸⁵ I. m. 90.

¹⁸⁶ JÓKAI 1900. 221. Nisbet Bain, a British Múzeum könyvtárnoka, aki könyvből tanult meg magyarul, fordította le Jókai számos regényét. MIKSZÁTH é. n. 200.

¹⁸⁷ FRIED 1974. 85.

tagja) vagy „*ud slowenské stridnosti*” volt. Az utóbbi elnevezést vette át Jókai a regényébe,¹⁸⁸ azt azonban a *'strīdat'* (fel/levált) szóból kiinduló Fried sem vette észre, hogy itt valójában a *'strīdmost'* (striedmost' – józanság, mértékletesség) a megoldás, vagyis Bodza Tamás a szlovák mértékletességi (alkoholelleses) mozgalom tagja volt. Ezt alátámasztja az a válasz is, amit Argay vádjára, miszerint a szlovák diákok a csehektől kapták a gyűrűket, a „...*selmeczi lyceum tót-ajkú, de a' magyar nyelvet szerető, s művelő bölcsészei*” írtak a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain. Kifejtették, hogy mértékletességi fogadalmat tettek, s a gyűrűket azért csináltatták, hogy esküjükre emlékeztesse őket.¹⁸⁹

A fenti megfejtés ellenére mégis megértéssel kell kezelnünk, amikor Jókainál és a Pesti Divatlap cikkében is összemósodik a pánszláv politikai szervezkedés és az alkoholelleses, pontosabban pálinkaelleses mozgalom. Valószínűleg túlzás a szlovák történettudomány sematikus képe a vasárnapi iskolák, mértékletességi és gazdasági egyletek tömeges és nemzeti hálózatáról, kétségtelen azonban, hogy a korszak sajtója pánszláv eszmét gyanított az egyesületi törekvésekben, melyeket a szlovák nemzeti mozgalom valóban szeretett volna kisajátítani. Márpedig mindezt végiggondolva kijelenthető, hogy az író, az olvasó, a kiadó és a fordító kisebb-nagyobb tájékoztatlansága éppen a korabeli s az utókorra is jellemző hiedelmet testesíti meg: minden szlovák szolidáris mozgalom mögött politikai szláv egységtörekvéseket vizionál. Így nemcsak Jókai regényei, hanem a későbbi kiadások és fordítások is kordokumentumok. Éppen emiatt fontos, hogy az olvasó – amennyiben igényli – hozzáférhessen a korszakjellemző ideológiai képzetek kontextusához.

A pánszlávizmus bibliája

A Fordítástudomány szakfolyóiratban Szabó Helga a fordítás és a hatalom összefüggéseit, illetve a fordítás ideológiai vonatkozásait mutatta be. Kiemelte azt a fontos tényezőt, mely szerint „...*a fordítói szabadság különböző korokban és helyszíneken különféle megítélés alá esik (...), a szerzői jogvédelem megjelenéséig nem volt egyértelmű és állandó elvárás, hogy a fordított szöveg ideológiai szempontból (is) hű legyen az eredetihez.*”¹⁹⁰ A 19. század első felé-

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ PEIL 1845. augusztus 31.

¹⁹⁰ SZABÓ 2007. 69–70.

ben nemcsak a szerzői jog, hanem általában a „nemzeti” nyelvekre való fordítás szabály- és intézményrendszere sem alakult még ki. A kiadásra kerülő írásművek felett kontrollt gyakorló cenzúra mint intézmény szempontrendszere sem a szövegűséget várta el elsősorban az idézeteknél. A korabeli fordítási munkákban gyakori tartalmi módosítások akár gyökeresen is torzították az eredeti szöveg értelmét, s különösen igaz ez az ideológiai jelleghű és tendenciózus változtatások esetében. Ilyenekkel gyakran találkozhatunk Ján Kollár szláv kölcsönösség értekezésének fordítás-irodalmában.¹⁹¹

A német nyelvű traktátus 1837-ben jelent meg Pesten. Egy évvel korábbi, cseh nyelvű első verzióját a szerző a Hronka folyóiratban publikálta. Ezt nem csupán lefordította, hanem jelentősen ki is bővítette, így a német változat terjedelme többszöröse lett az eredetinek. [1.]¹⁹² A bővített kiadásba Kollár – érvelésének kiterjesztése mellett – kilenc új paragrafust (9-15. és 17-18. §) illesztett be, melyek tompították az európai kultúraellenes élt.¹⁹³

¹⁹¹ Mindenképpen fontos megjegyezni, hogy amit a transzlatológia, mint diszciplína alapvetően tendenciózus változatként tart számon, a nemzeti kultúrák kialakulásában fontos szerepet játszott. Pl. az első magyar nyelvű szövegek fordítások, adaptációk és kompilációk voltak. Erről és a kora újkori fordítási problémákról lásd VINCZE 2006. alapos tanulmányát.

¹⁹² A mű változatainak és fordításainak könyvészeti adatait ebben a lábjegyzetben adom meg, a főszövegben sorszámokkal hivatkozom. Forrás: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/307/Kollar_O-literarnej-vzajomnosti/bibliografia **1.** *Ueber die literarische Wechelseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation.* Von Johan Kollár. (Aus dem Slawischen, in der Zeitschrift Hronka gedruckten, ins Deutsche übertragen und vermehrt vom Verfasser). Typ. Trattner-Karolyi. Pesth 1837. **2.** *Ueber die literarische Wechelseitigkeit zwischen den verschiedenn Stämmen und Mundarten der slawischen Nation.* Von Johann Kollár; Zweite, verbesserte Auflage. Otto Wigand, Leipzig 1844. **3.** *Ueber die literarische Wechelseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation.* Weingart, Miloš, Ján Kollár, Rozpravy o slovanské vzájemnosti. Praha 1929, 31 – 165. Text 1. nemeckého vydania (1837) s vyznačením odchýlok v 2. vyd. (1844) je uverejnený paralelne s českým textom z r. 1836. **4.** *O literární vzájemnosti mezi rozličnými kmeni a nářečnými slovanského národu* od Jana Kollára. Dle zlepšeného vydání pod titulem: Über die literarische Wechelseitigkeit zwischen der verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation vyšlého přeložil Jan Slav. Tomíček. Typ. Jarosl. Pospíšil. Praha 1853. **5.** *Slavenska knjižavna uzajemnost* (ot Joanna Kollara, s nemačkog.) – Srbska Pčela (kalendár) 1838, 82–9. **6.** *O literaturnoj vzaimnosti među plemenami i narječijami slavianskimi.* Sočinenije Joanna Kollára. – Otečestvennyja Zapisky 1840, sv. VII., odd. II., 1 – 24, 65 – 94. **7.** *O književnoi uzaimnosti izmedju rozlični plemena i narječija slavjanskog národa.* Od Jovana Kollara. Preveo s nemačkog Dimitrie Teodorovič. Typ. Knjaž. Serb. Knjigopечатnja. Beograd 1845. **8.** Kollar, Jan: *O literackiej wzajemności szcepów i narzeczy sl. narodu.* – Slowianin (Lwów) 1868, I., 43 – 51. Skrátený preklad podľa 2. nem. vydania, 1844. **9.** Kollár, Ján: *O literárnej vzájomnosti.* Z nemec. orig. preložil, štúdiu a pozn. napísal Karol Rosenbaum. Bratislava, VSAV 1954. **10.** *Reciprocity Between the Various Tribes and Dialects of the Slavic Nation.* Bloomington, Indiana, 2008. [Translated and edited by Alexander Maxwell]

¹⁹³ MURKO 1893. 204.

A kötet jól fogyott, 1839-ben már nem voltak raktári példányok, ezért Kollár 1844-ben újra kiadta, ezúttal Lipcsében. [2.] Az impresszum szerint a második kiadás javított volt, de a filológiai kutatások csak elhanyagolható különbséget találtak a két szöveg között.¹⁹⁴ 1929-ben Prágában Miloš Weingart kritikai kiadásban jelentette meg az 1837-es német szöveget, jelölve a második, 1844-es kiadás eltéréseit. [3.] Weingart a némettel párhuzamosan közölte a Hronka folyóiratban 1836-ban megjelent cseh nyelvű eredeti értekezést, Kollár német szövegének a forrását. A felsorolt változatok mellett a kötet tartalmazza az 1844-es javított német kiadás cseh fordítását is 1853-ból. [4.] A szláv nyelvű fordítások [pl. 5., 6., 7., 8.] közül kiemelkedik Karol Rosenbaumé (1954.), mert lábjegyzetekben közölte az inter- és metatextuális vonatkozásokat. [9.] Legújabban Alexander Maxwell 2008-ban ültette át angolra az értekezést, melyhez egy csaknem hetven oldalas alapos tanulmányt csatolt. [10.] A felsorolt művek és fordítások képezik Ján Kollár kölcsönösség-értekezésének szövegkorpuszát.

Az eredeti, korabeli cseh nyelvű (bibličtina) értekezés népszerű, kátéra emlékeztető formában íródott. A tizenegy (tíz fejezet és mellékletként egy vers), illetve a német verzióban húsz (a vers itt az utolsó fejezet része) egységre osztott mű egyes szakaszcímei összefoglalják Kollár össz-szláv projektjének lényegi pontjait. (A mű tartalmát a fejezetcímek felsorolásával lábjegyzetben közlöm.)¹⁹⁵ A fejezetek rövid kivonatainak tallózása önmagában nem sokat mond a szláv egység víziójának, vagy ahogy a tudósok nevezik, a pánszlávizmusnak erről az alapvetéséről. Sokan lelkesedtek érte,

¹⁹⁴ I. m. 203.

¹⁹⁵ 1. § Bevezetés 2. § Mit jelent a kölcsönösség, mint szó, és mint eszme? 3. § Mi nem kölcsönösség? 4. § Hány szláv nyelvjárás tartozik a kölcsönösséghez és melyek? 5. § Mekkora legyen a kölcsönösség hatóköre? 6. § A kölcsönösség példái más nemzeteknél 7. § Hol keletkezett elsőként és hol legéletképesebb a kölcsönösség gondolata? Melyik szláv törzsből fejlődött ki leginkább, s melyikben legkevésbé? 8. § A kölcsönösség hiánya és a nemzeti önzés 9. § A kölcsönösség hozadéka 10. § Lezárás. Az értekezés tíz fejezete azután a német nyelvű verziókban húszra szaporodott fel. (Mellékletként még egy vers is tartozott az értekezéshez.) A 9. §-ból 16. lett, az új fejezetek a következők: 9. § A kölcsönösség viszonya az egyes szláv törzsek hazaszeretetéhez 10. § A nagyobb szláv törzseknek és a látszólag vagy valóban szebb és elterjedtebb nyelvjárásoknak is megvan az okuk, hogy a kölcsönösség oldalára álljanak 11. § A kölcsönösség viszonya más régi és új nyelvek tanulásaához 12. § Mik voltak eddig a szlávok, kölcsönösség nélkül 13. § Ezen kölcsönösség jelentősége a szlávok nagy küldetése szempontjából, melyet a történelem és a nemzetek hagytak rájuk feladatul 14. § A szlávok alkalmassága ennek a küldetésnek a betöltésére 15. § A kölcsönösségre vonatkozó kétségek, ellenvetések és aggodalmak leszerelése 16. § [eredetiben lásd 9.] A kölcsönösség hozadéka a szláv nemzet számára. Ennek a kölcsönösségnek a haszna nagy és sokrétű 17. § A kölcsönösség külső akadályai 18. § A kölcsönösség belső akadályai 19. § A kölcsönösség támogatásának segédeszközei és módjai 20. § Lezárás.

szláv evangéliumnak kiáltották ki, s a szlavisták többsége kiemelte jelentőségét. Mások kritizálták, mert Kollár szlávokról alkotott ítéleteit túlságosan is determinálta a könyvekből merített tudás, s a szláv világ olyan volt számára, amilyennek azt a pesti lelkészi hivatalából látta. Találónan nevezték ezért őt magát tudós könyvmolynak, elméletét pedig szláv terméknek német anyagból, érzelmi kompenzációnak az elmaradottságért, kísérletnek a szláv világ európai koncepcióba integrálására.¹⁹⁶

Árnyaltan gondolkodó kutatói szerint viszont hatásának megértéséhez meg kell haladni a kortárs nemzeti kategóriákat, s ugyanígy kell tennünk, ha méltányosak akarunk lenni életével és életművével szemben. Néhány cseh tudós „tiszteletbeli csehként” tartja őt számon, a szlovákok is maguknak igénylik, a horvát, szlovén, szerb, lausitzi szorb történészek a szorbokra, szerbekre, horvátokra, szlovénekre gyakorolt befolyását fejtegetik. Általában ki szokás emelni Kollár esetében, hogy a szláv népek közötti, a cseh *‘vzájemnost’*, a német *‘Wechselseitigkeit’* és a latin *‘reciprocitas’* szavakkal megnevezett kölcsönös szolidaritást kifejezetten irodalmi téren képzelte el. A katonai erények nem lelkesítették, sőt éppen a szlávok békeszeretetét állította szembe a germánok harciasságával. A szlavisták klasszikus értelmezése szerint a katonai mellett a gazdasági és politikai kérdéseket is ignorálta.¹⁹⁷ Általában mégis nacionalistának tartják, mert világtörténeti víziójában a szereplők – a terminológiai bizonytalanság ellenére mégiscsak – a nemzetek voltak, s narratívájának hőse is egy szláv nemzetnek nevezett entitás. Ezt a szláv nemzetet azonban egy *res publica litteraria* jellegű *communitas*-ként képzelhetjük el, melynek az a fő funkciója, hogy egy példa nélkül álló, világot megrengető irodalomban egyesítse az antik görög és a római-germán világ bölcsességét.¹⁹⁸ A nemzetté válás folyamatát tehát úgy érti, mint egy irodalmi kánon létrehozásának mechanizmusát, vagyis – Maxwell frappáns megállapítása szerint – a nemzet kifejlődésének legmagasabb értelme számára nem a nemzeti állam, hanem a nemzeti költészet. Apolitikus-spirituális koncepciója „...a szláv nemzetről és történelmi küldetéséről ily módon vérszegény kombinációja volt a herderi eszkatalógiának, a keresztény univerzalizmusnak és a nemzeti irodalmi egocentrizmusnak.”¹⁹⁹

¹⁹⁶ MRÁZ 1952. 18.

¹⁹⁷ MAXVELL 2008. 4–7.

¹⁹⁸ VÁROSSOVÁ 1993. 60–63.

¹⁹⁹ MAXVELL 2008. 12.

Más megközelítéssel más következtetésre jutott Kiss Szemán Róbert, a Kollár szövegek filológiai elemzésére is vállalkozó kutató. A szláv nemzet nyelvi és kulturális egységének vízióját a nemzetállami keretek hiányából, a szláv nyelvek átjárhatóságából és a pángermanizmus ösztönző példájából táplálkozó jelentős mozgalomnak tartja, és másképp értékeli a „...szláv nemzet közös szellemi katedrálisának létrehozását...” leginkább szorgalmazó Kollár politikai megnyilvánulásainak hiányát. Szerinte az alapító valóban igyekezett a kölcsönosság-eszmét tudatosan távol tartani a politikai következményektől, de ezt nem apolitikus habitusa, hanem a cenzúra miatt tette, vagyis ebben az esetben a mimikri egy típusával állunk szemben.²⁰⁰ Ezzel a megállapítással Kollár egyéb művei alapján egyet kell értenem, hiszen más kontextusban határozott véleményt nyilvánított gazdasági és politikai kérdésekben is.²⁰¹ Ugyancsak megfontolandó Kiss Szemán felfogása a hatalmi kontroll szerepéről, hiszen Kollár többször került a cenzorok figyelmének középpontjába. A politikai környezetről, amelyben élt, árulkodnak következő sorai: „*Testvéreim, ne azután ítéljetek meg minket, amit és ahogyan írtunk, hanem csak amit és ahogyan szabad volt, azután ítéljetek rólunk.*”²⁰² És egy másik példa: „...*itt verset írni, ahogy akarom nem szabad, ahogy szabad, nem akarom.*”²⁰³ A korabeli írásművek kiadásának viszontagságait jellemzi, amikor Kollár levélben kérte meg egy barátját, hogy prédikációgyűjteményének nála lévő példányát senkinek se mutassa meg, mert a cenzor még nem engedélyezte. A kölcsönosság-értekezés német verziója kezdetben csak „erga schedam” minősítésű volt. Kollár levelet írt ezen korlátozás megszüntetéséért, s 1837 novemberének elején hagyták jóvá a szabad terjesztést.²⁰⁴

S végül figyelmet érdemel Kiss Szemán Róbertnek az a megfigyelése is, amellyel Kollár életművének központi motívumaként a kivonulás ismétlődő aktusát mutatta ki. A kölcsönosság értekezés kontextusában a szellemi

²⁰⁰ KISS SZEMÁN 2010. 174–175.

²⁰¹ Lásd ehhez: MATUS 2013., illetve ezen kötet III. tanulmánya.

²⁰² KOLLÁR 1845.b 55. V. Sírfeliratok, címe: Hirdetmény az utódokhoz. Szlovákra fordította idézi ROSENBAUM 1954. 27., de pontatlanul.

²⁰³ KOLLÁR 1845.a 141. 129. szonett.

²⁰⁴ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR 1985. 6–7. Admittitur: a mű kifogástalan. Permittitur: belföldi nyomdában a kézirat nem adható ki. Toleratur: utánnyomása tilos. Transeat: Szabadon árusítható, de hirdetni és kirakatba kitenni nem szabad. Erga schedam: csak megbízható személyek kezébe adható, térítvény ellenében. Damnatur: a rendőrség teljesen megbízható személyek kezébe adhatja. Nec erga schedam: szigorúan tilos, ha külföldi, vissza kell küldeni a feladónak. Omissis deletis vagy Correctis corrigendis: nyomdába adás előtt a cenzori javításokat végre kell hajtani.

kivonulásnak ez a lehetősége a korabeli politikai formációk keretei közül egy elképzelt irodalmi köztársaságba, nyilvánvalóan egy eszményi világhoz tartozó, adott körülmények között megvalósíthatatlan koncepció volt, s ezzel Kollár a kölcsönösség-értekezés fogadtatásakor szembesült is. Még Oroszországban, az egyetlen független szláv államban is csupán a cári hivatalos politikával azonosuló kultúraszervező személyek mutattak mérsékelt érdeklődést. A lengyel nemzeti mozgalomban érdekelt értelmiségiek, élükön Miczkiewicz-csel, éppen oroszellenes politikai céljaik okán utasították el a szláv uniót, mivel a szláv kölcsönösség eszméjében a cári politika eszközét látták. A Kollár-kezdeményezés ennek ellenére nem volt teljes kudarcra ítélve, mert az orosz cárizmussal megbékélt lengyel levelezőpartnerei nyitottak voltak az értekezésre. Az általános szakirodalmi vélemény szerint viszont nagyon jól fogadta azt a szerb és a horvát, pontosabban a kettő egyesítését célul kitűző illír mozgalom, s ezt tartják általában az eszme legkonkrétabb eredményének.²⁰⁵ Amint azonban a fordítási problémák ismertetése során látni fogjuk, a délszlávoknál aratott siker is tiszavirág életű volt, s inkább az alapító Ljudovit Gaj törekvését szolgálta, mintsem a tényleges egységmozgalmat.

Hidat tervezett, de falat épített

Kollár-nak valójában nem is okozhatott meglepetést a szlávok közötti válaszfalak lebontásának nehézsége, hiszen műve szláv nyelveken való terjesztése során ő maga is a célközönség speciális igényeihez alkalmazta elméletét – vagyis világosan látnia kellett elmélete buktatóit. A szlavisták lingua francá-ján, németül kiadott bővített változat viszont már kevesebb teret engedett az alternatív vagy manipulatív értelmezéseknek, s ugyanakkor azt demonstrálta, hogy nincs szláv nyelv, mely betöltené az irodalmi sztenderd szerepét. Ily módon a németre átültetett és kibővített változatot ténylegesen tekinthetjük úgy is, mint az anyanyelvi szövegkiadás kudarcának elismerését. Én ezt mégsem teszem, mert ez a szervezett és igen intenzív fordítási mozgalom a maga kialakulatlanságával éppen a korabeli fordítói attitűdről árul el sokat. S ebben az összefüggésben szeretném fokozottan hangsúlyozni, hogy a szláv res publica litteraria tagjai, szerzők és fordítók

²⁰⁵ ROSENBAUM 1954. 103–106. és BODNÁR 1993. 39.

egyidejűleg, akik nem tekintették az anyanyelvi különbségeket meghatározónak, éppen ennek az átfogó kölcsönösség-akciónak a kapcsán is szembesültek a kultúrákat nemzetállamokhoz rendelő modernitás szövegközlési és fordítási gyakorlatának problémáival.²⁰⁶

A szakirodalom a kéziratban is fennmaradt Hronka-féle szöveget tekinti az értekezés szövegkorpusz alaprétégének. Kollár ezt a verziót még megjelenés előtt elküldte lengyel, horvát, szerb és orosz ismerőseinek, hogy jelentessék meg folyóirataikban. Ha ismert erre alkalmas személyt, a fordításról is maga gondoskodott, sőt a kísérő levelekben instrukciókat is adott. Személyes jó kapcsolatban állt a pesti szerbekkel, köztük Theodor Pavlović-csal, akinek segített a Serbski narodni list folyóirat megalapításában. Maga a szerkesztő, Pavlović vagy egy belső köréből származó személy fordította szerbre Kollár értekezését, s ez a fordítás végül előbb (1835 decembere) jelent meg, mint a cseh alapváltozat. Horvát nyelvre a Pesten élő Fran Kurelac ültette át Kollár értekezését. A fordítást Kollár 1836. június 23-án küldte el Ljudovit Gaj-nak, az illírizmus megalapítójának Zágrádba. Kurelac szövege Kollár és Gaj javításaival, kiegészítéseivel még ebben az évben megjelent a Danica című lapban. Ugyanekkor a Hronka-ból kis tartalmi változtatásokkal, cseh ortográfia szerint átírt szöveget közölte a cseh Květy.²⁰⁷ Még két változat maradt fenn kéziratban. Egyet Krakóba küldött el Kollár egy nem azonosított lengyel személynek, egy másikat június 18-án Köppen-nek (más szakirodalmi forrás szerint 1837. február), aki azt válaszolta, hogy Szentpéterváron nem talál alkalmas fordítót. Arról, hogy az orosz közönség mennyire fontos volt Kollár-nak, tanúskodik sürgető levele Köppen-hez, valamint az, hogy az 1837-es német nyelvű értekezés-brosúráját is elküldte, a fordítást és a megjelentetést sürgetve.²⁰⁸ A kölcsönösség-értekezés fordításaival három szlavista foglalkozott behatóan. Matija Murko hívta fel a figyelmet a különböző változatokra, melyeket Rudo Brtáň filológiai elemzésnek vetett alá.²⁰⁹ Karol Rosenbaum ugyanezt megtette a német változattal, s miközben kinyomozta az értekezésben hivatkozott forrásokat, azt is bemutatta, hogyan alakította Ján

²⁰⁶ VINCZE 2006. 124. Ne feledjük ugyanakkor, hogy ez a tapasztalás éppen Kollár számára nem volt unikális. Költői főműve, a Slávy dcéra terjesztése hasonló módon folyt, feltehetően azonban a kötött verses forma miatt jóval kevésbé gördülékenyen. Lásd az orosz kísérleteket: DOLANSKÝ 1976. 54–56.

²⁰⁷ Rudo Brtáň szerint Weingart tévedett, amikor azt írta, változtatás nélkül. BRTÁŇ 1942. 28.

²⁰⁸ BRTÁŇ 1942. 22–24.

²⁰⁹ MURKO 1893. és BRTÁŇ 1942.

Kollár az idézett szövegeket saját szája íze szerint.²¹⁰ A továbbiakban a három „kollárológus” kutatásainak gyakorlati eredményeit foglalom össze, kigyűjtve az ideológiai jellegű módosításokat. Az idézetek fordítása során a Rudo Brtáň-féle változatot (krakkói cseh szöveg), és részben a kibővített német verzió Rosenbaum-féle szlovák fordítását használtam.

Korábban utaltam arra, hogy a mű terjesztése során sok változtatás született már Kollár tollából, ami egyrészt visszavezethető a nem kellően kidolgozott koncepcióra. A rövid értekezés megírásánál fontos szempont volt, hogy könnyen emészthető és terjeszthető legyen. A benne megfogalmazott gondolatok többnyire nem eredetiek, különböző szláv – főleg lengyel – és nem szláv – főleg német – szerzőktől vette át azokat Kollár, s kiegészítette valamiféle ösvázlatba, majd az ebből készült leiratokat maga ellenőrizte és javítgatta, vagy magában a szövegben, vagy a kísérő levelekben. A kéziratokat annak alapján is módosította, melyik szláv „nemzetnek” szánta.²¹¹ Természetesen sok eltérést írhatunk a fordítók és a szerkesztők számlájára is. Különösen nagy zűrzavar mutatkozik a 9. és 10. fejezetben, ahol az alpontok számozása és sorrendje is eltérő.²¹²

A fordítók számára már maga a cím átültetése is kemény diónak bizonyult. A *'vzájemnost'* (kölcsonösség vagy viszonyosság) terminus újítás volt, a lengyelekhez s talán az oroszokhoz állt a legközelebb. Kollár lengyel-cseh közvetítéssel vette át, legkorábban Linde szótárából ismerhette meg, amelyben szerepelnek a *'wzajemny – mutuus – wechsel'* kifejezések. Ezek azután átkerültek Palkovič, Bernolák és Jungmann szótárába is. Változatai az *'obapolny'*, *'obapolnost'* (inkább kétoldalú, mint kölcsönös), *'opačitosť'* (fönakság, ellentétes viszony), *'odměnný'* (viszonos) és a szlovák *'vospolok'* (közösen, együttesen) voltak. A terminus megfelelőjét minden szláv fordító a saját nyelvi szóincse alapján választotta ki vagy hagyta meg az eredeti szerint. A címben szereplő *'kmeň'* (néptörzs) megnevezés a szerbeknél *'národ'*-ra (nemzet), a horvátoknál *'koleno'*- vagy *'plemeno'*-ra (nemzedék, népfaj) változott, a *'literatura'* pedig *'književnost'*-ra és *'slovstvo'*-ra (szintén irodalom mindkettő).²¹³ A nyelvjárás, a *'nářeči'* használatában mutatkozott viszonylag a legnagyobb egyetértés. A cím és az értekezés szövegének esetében nem csupán a szlavisztikai terminológia hiányáról volt szó; néhány

²¹⁰ ROSENBAUM 1954.

²¹¹ BRTÁŇ 1942. 36.

²¹² BRTÁŇ 1942. 29.

²¹³ BRTÁŇ 1942. 28. A címeket a fordítási nyelveken közli i. m. 37–39.

fordító szolgálai ragaszkodott az eredeti szöveghez, s meghagyta a bohemizmusokat, mások viszont szabadabb fordításra törekedtek és „hazafiasabb” kifejezésekre. Nehéz feladat elé állította a fordítókat pl. a Kollár propagálta *'csehszlovák'* terminus. Az szerb és a horvát kiadás is *'cseh'*-nek fordította a megnevezést, mert sokan csehnek tartották azt is, ami szlovák volt, és amit a szlovákok írtak.

A terminológiai és egyéb nyelvi eltéréseknél azonban tárgyunk szempontjából nagyobb jelentősége van a tárgyi, ideológiai indíttatású változtatásoknak. A 3. fejezetben, amely arról szól, mi nem tartozik a kölcsönösség fogalmkörébe, a szerb, tehát nyomtatásban a legkorábban megjelent változathoz hiányzik egy egész mondatrész: A kölcsönösség mozgalom *„...nem szándékozik minden szlávot egyesíteni, sem pedig lázító, demagóg kampányt szítani az országos hatalom és kormányzat ellen, amiből csak zűrzavar és boldogtalanság származik.”* Feltételezhetően Kollár toldotta be ezt a kiegészítést, már az elsőként kiadott szerb szöveg átolvasása után. Ugyanezen fejezetben olvashatunk egy allegóriát, miszerint a szlávok egy *„...csendes, ártatlan bárány, aki ugyan egy nagy nyájhoz tartozik, de saját réjtjén legelészik.”* Ez az apolitikus és a hatalomhoz lojális habitust sugalló megállapítás még szintén nem szerepelt az első szerb változatban, ezt is utólag dolgozta be Kollár.²¹⁴

A 4. fejezetben először érhetjük tetten a fordítók tendenciózus változtatásait. Kollár itt nevezi meg a fő, művelt és könyveket kiadó nyelvjáráásokat. Elvárja, hogy ezekben a műveltség alapfokán álló szlávok is legyenek járatosak. Ezek a nyelvek: az orosz, az illír, a lengyel és a csehszlovák. A szerb fordító ugyan nem hagyta ki a felsorolásból a horvátok propagálta, közös nyelvnek szánt illírt, de egyenrangúként állította mellé a szerbet. Ez azonban azt jelentette, hogy a szerb változatban a fő nyelvjáráások száma ötre gyarapodott (orosz, illír, szerb, lengyel és csehszlovák), ami nyilvánvalóan jelentős módosította Kollár osztályozását. A fejezet folytatása is megosztotta a fordítókat. A műveltség második fokán állóknak Kollár elvárásai szerint foglalkozniuk kell *„...a kisebb nyelvjáráások és alnyelvjáráások”* vizsgálatával, mint pl. az orosz nyelvjárásban a kisorossal (ukrán), az illírben a horváttal, a venddel (szlovén) és a bolgárral, a lengyelben a lausitzi szorbbal stb. Kurelac horvát szövege híven adja vissza az eredetit, viszont az abból szerkesztett, Danicában megjelent Gaj-féle szöveg a lausitzi szorb után még nem zárja le a mondatot: *„...a csehben a szlovákkal, a morvával stb.”* Ez a betoldás élesen szemben állt

²¹⁴ BRTÁŇ 1942. 28.

Kollár elképzeléseivel, hiszen ő a szlovákokot nem a cseh nyelv egy dialektusának tartotta. A Danicában megjelent értekezés-tanulmány emellett az illír nyelvjáráson belül, alnyelvjárásként említi a szerbet is („... az illírben a szerb-*bel, horváttal, krajnaival és bulgárral...*”).

Kollár illír-fogalma, illetve annak értelmezései tehát sok gondot okoztak, s egyben rávilágítottak a szláv irodalmi egység eszméjének gyakorlati problémáira. Ennek összetettségét egy egészen különleges példával illusztrálja Alexander Maxwell. Amikor Kollár Velencébe utazott, összebarátkozott egy horvát nemesemberrel (Medo Pučić), aki olyannyira befolyása alá került Kollár szláv egység-víziójának, hogy a szerb nyelvmozgalom híve lett. 1841-ben közreadta a „*Bosanské davorijé*”-t, s ezt a kiadványt, vagyis egy raguzai katolikus nemes dalgyűjteményét a neves horvát-amerikai történész Ivo Banac a szerb nemzeti érzés első egyértelmű kinyilatkoztatásaként tárgyalta.²¹⁵ Jó példája ez annak, mennyire nehéz a szláv egységtörekvéseknek és a délszlávok összefogását célul tűző illír mozgalomnak az egymásba fonódó diskurzusában eligazodni. A Kollár-értekezést Gaj az illírismus propagálására használta fel, s tendenciózusan megváltoztatta a Kollár–Kurelac-szöveget. Ennek tulajdonítható, hogy a legjelentősebb változások a horvát Danicában megjelent verziót jellemezték. Gaj ugyan adoptálta Kollár legtöbb nemzeti ideáját, azonban meghaladta tanítómes-terét, amikor aktív politikai szerepet is vállalt, azaz ő levonta a politikai konzekvenciákat is.²¹⁶ Gaj elvi kérdésekben sem tisztelte Kollár autoritását, nem fogadta meg pl. tanácsát, hogy a lengyel idézeteket az eredeti nyelven közölje, s ily módon gyakorlati oldalról is terjessze a kölcsönösséget, vagyis érvényesítse Kollár posztulátumait a más szláv nyelvjárások olvasására és megértésére. A helyzetet bonyolította, ahogyan Kollár használta az illír terminust az illír mozgalom – melyet részben ő maga is ösztönzött – megnevezésére. Nem értett egyet Gaj-jal, aki elsősorban a délszlávok latin felét akarta egyesíteni, és hozzácsatolni a szerbeket; az illír terminussal valójában a szó szerb tartalmát fejezi ki, legalábbis erre utal a 4. § mondata a fő nyelvjárások alá tartozó nyelvekről,²¹⁷ melyet az előző bekezdésben idéztem fel.

²¹⁵ MAXVELL 2008. 30.

²¹⁶ Uo.

²¹⁷ A Hronka féle cseh és német változat a 44. és 45. oldalon olvasható Miloš Weingart kiadványában (KOLLÁR 1929.).

Egyes vélemények szerint azonban nem igaz, hogy Kollár egyszerűen megváltoztatta a szerb terminust illírré. A német értekezés 4. §-ának egy másik szöveghelyén használta a szerb népvét, vagyis egyáltalán nem volt következetes az 'illír' használatában: „*In unserer Zeit ist es nicht genug nur ein guter Russe, ein eifriger Pole, ein vollkommener Serbe, ein hochgelehrter Böhme zu sein...*”²¹⁸ Talán Rosenbaumnak van igaza, aki úgy véli, Kollár folyamatosan arra törekedett, hogy saját ideológiai alapjain egyesítse a korábbi eszméket az újakkal, s ennek a metódusnak, vagyis egyfajta pragmatizmusnak tulajdonítja Kollár terminológiáját a szerbek esetében.²¹⁹ Ezt a gyakorlatias eljárásmodot azonban nem tagadhatjuk meg a Balkán-félsziget különböző szláv kultúrái számára a nyelvi illírismus koncepciót népszerű, csaknem tömeges mozgalommá alakító Gaj-tól sem;²²⁰ ő igazította leginkább aktuális céljaihoz a szöveget.

A 4. fejezet folytatásában is ez történt. A műveltség legfelső fokát képviselő, tudományos munkát végző szlávokkal szemben Kollár elvárásai szinte teljesíthetetlenek voltak: „*A harmadik fokozaton lévő, még tanultabb, a szláv történelmet és nyelveket kutató szláv kivétel nélkül ismerje az összes szláv nyelvjárást, élt és holtat, műveltet és a műveltségben elmaradottat, a kis mértékben vagy a széles körben elterjedtet, a glagolita, cirill vagy latin, sváb betűvel írtakat.*” Gaj a délszláv egységmozgalom jegyében igyekezett alátámasztani a horvátok vezető szerepét. Szövegében ezért a „*...latin, sváb betűvel írtakat.*” helyett ez olvasható: „*...összeurópai (latin) betűkkel írtakat.*”

Még ugyanebben a fejezetben találunk egy félrefordított, pontosabban szándékosan átalakított mondatot. Az eredeti szöveg a következő volt: „*A mi időnkben nem elég csupán magas műveltségű csehnek lenni, pusztán a cseh nyelvet beszélni és ismerni, bármennyire is mélyen; nem elég csak jó oroszoknak, buzgó lengyelnek stb. lenni.*” Kurelac, a horvát fordító kihagyott egyik kifejezést (magas műveltségű, bármennyire is mélyen), ami jelentősen nem változtatott az eredeti szöveg értelmén, viszont a szerb változat a cseh szerbre, a cseh nyelvet pedig szerb nyelvre alakította át. A Danica-verzióban Gaj pedig ezúttal is az illír terminust igyekezett népszerűsíteni, amikor magasan művelt 'csehet vagy illírt' és 'cseh vagy illír nyelvet' fordított.²²¹

²¹⁸ KOLLÁR 1929. 45.

²¹⁹ ROSENBAUM 1954. 192.

²²⁰ MAXWELL 2008. 32.

²²¹ BRTÁŇ 1942. 43–44.

A 8. fejezetben Gaj újra szembekerült a népnevek problémájával. Ezúttal azonban Kollár a szerbre nem az illír megnevezést alkalmazta: „*A szerb pl. a csehet és a szlovákot még csak nem is nevezi saját szláv nevén, hanem ott a német alapján pemáknak, itt a magyar alapján „totnak, totov”-nak hívja...*” Gaj viszont következetes maradt, amikor itt is megváltoztatta a szöveget: „...*az illír, pl. a szerb, horvát vagy krajnai a csehet és a szlovákot...*” Gaj szerbfóbiája odáig fajult, hogy az illír idea kedvéért például kihagyta a Danica-verzióból a nagy szerb költőt, Obradović-ot, akit pedig említett a fordító Kurelac és minden Kollár-verzió is. A fejezet elején, amikor a nemzeti öncélúságot és egoizmust jellemzi Kollár, nem rejtja véka alá a magyarokkal szembeni ellenérzéseit sem: előadása szerint egy bizonyos magyar ezekkel a szavakkal nyitja meg az országgyűlést: „...*a magyar, a teremőnek ez a mesteri alkotása.*” Ez a mondat szerepel a Hronkában és a krakkói szövegben is. A Serbski narodni list-ben közölt szövegből viszont ez a rész hiányzik. A Danicából szintén kimaradt. Az utóbbi esetben azonban a látszat ellenére nem csak fordítói döntésről volt szó. Kollár tartott a cenzúrától, ezért levelében azt kérte Gaj-tól, változtassa meg ezt a mondatot, és országgyűlés helyett ünnepi alkalmat írjon. Gaj ezúttal hallgatott a szerzőre, ezt a szakaszt a Kurelac-szövegben kék ceruzával aláhúzta, s a Danicából kihagyta.²²²

A 10. fejezetben érkezünk el a legproblematisabb részhez. Az alpon-tokat össze-vissza számozták, volt ahol ráadásul kettővel több szerepelt, mint más verziókban.²²³ Ezt a fejezetet tartotta Kollár a legaktuálisabbnak, a legszükségesebbnek és egyben ez volt a legképlékenyebb is. A szerző maga is állandóan változtatta a szövegét, rövidítette vagy kiegészítette, elsősorban az ún. „barbarizmusokról,” vagyis az idegen szavakról szóló részt, sőt az értekezéshez csatolt levelekben az adott nyelv szerint sorolta fel a fordításhoz a példákat. Talán ez a bizonytalanság bátorította fel a fordítókat, hogy saját gondolatokat, a hazai viszonyokhoz jobban adaptálható elemeket is beleszőjenek a szövegbe. E tanulmány keretei nem teszik lehetővé a változatok aprólékos összevetését, ezért csupán néhány jellemző példát említek. A Gaj-nak küldött Kollár-levél nem tartalmazott instrukciót az orosz idegen szavak példáira. Talán nem tartotta szükségesnek a horvátok számára külön felsorolni ezeket. Viszont Gaj

²²² I. m. 45–46.

²²³ Kollár eredetileg a Kurelac fordításában csak hat pontot küldött, és ugyanígy járt el a Hronkához, a Květyhez, a Lengyelországba, sőt az Oroszországba szánt szövegeknél is.

szövegében, ahol a Hronkában „glaz, šar stb.”, s ahol a szerb változatban az „orosz očag (tatárból), glaz (oko)...” áll, ez a betoldás szerepel: „Közép-Illíriában néhány magyar [szó – a szerző megj.]: *harmica (tridesetnica)*...” A magyar harmincad példaként említése után Gaj még saját itáliai példákat is betoldott. A szerbeknek, a cseheknek és a horvátoknak szánt szöveg aprólékosan előszámlálja az idegen szavaikat, de később Kollár tanulva a negatív fogadtatásból kihagyta a lengyeleknek küldött szövegből az egész barbarizmus bekezdést, az oroszoknak szántból pedig a nem orosz szavakat, amelyek egyébként állítólag (mások szerint) mégis oroszok voltak (főleg a 'glaz'), pontosabban már orosznak számítottak.²²⁴ Kollár szláv nyelvtudásának korlátai – a szakértők szerint – e téren különösen megmutatkoztak, a lektorálás intézménye pedig még nem létezett.²²⁵ A fejezet 9. pontja a Danicában, a Serbski narodni list-ben, illetve a német verzióban (ott 19. §) szerepelt. Érzékeny kérdést taglalt, az össz-szláv írásmód kialakítását. Erről idővel Kollár is belátta, hogy képtelenség, s végleg lemondott róla. A szerb fordításban viszont még szerepelt a kívánság, hogy a szlávoknak, még ha latin vagy cirill írást használnak is, legyen egységes nyelvük és helyesírásuk. Természetesen Gaj Danicája a cirill szót kihagyta. Kollár egyébként ebben a pontban méltatta Gaj-t, amit ő a kíséző levélben aláhúzott, de a megjelentetett szövegből kihagyta, illetve átírta, s maga helyett az új illír helyesírást dicsérte.²²⁶

A felsorolt, csak kiragadott példák alapján meglepő, de a zárófejezet (11. §) fordításaiban a kutatók nem fedeztek fel említésre méltó különbségeket. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a szövegelemzések alapján ez a rész lehetett az értekezés magja, melyből a burjánzó szöveg azután szárba szökkent.

„...önt már nem miközénk, hanem idegen nyelvjáráson
írók közé soroljuk.”²²⁷

Az értekezés szövegében kimutatott példák igazolni látszanak a vizsgálatom kezdetén megfogalmazott feltevést a kulturálisan telített szövegek tar-

²²⁴ I. m. 53.

²²⁵ Uo.

²²⁶ I. m. 54–55., valamint Kollár levele Gaj-hoz, 104–105.

²²⁷ Pavel Jozef Šafárik levelében Ján Kollárhoz. TIBENSKÝ 1976. 39.

talomközpontú fordításának komplexitásáról. Két tekintetben pedig új tapasztalatot hoztak. Egyrészt rámutattak, hogy szövegkritikai forráskutatás, illetve a szakirodalom feldolgozása nélkül nem szabad elkezdni a kor-szak szláv szövegeinek a lefordítását. Amint láthattuk, számos kiegészítés és javítás, fordítási instrukció fűződik a szerző nevéhez, s erre még a csak nyomtatásban megjelent változatok összevetése során sem derült volna fény. Az így tévesen levont következtetések pedig aránytalanul, s főleg igaztalanul nagyították volna fel a fordítók szerepét az értelmi, tendenciózus változtatásokban. Itt érdemes még egy tényezőre felhívni a figyelmet. A Danicában megjelent szöveg Kurelac fordítása volt. A szöveget Gaj, a folyóirat szerkesztője Kollár javaslatai alapján és saját kezdeményezéséből is módosította. Ez már a szerzői, fordítói és szerkesztői szerepek olyan keveredése, ami joggal kérdőjelezi meg, lehet-e ezt a jelenséget tisztán fordítás-tudományi szempontból vizsgálni.

A másik új tapasztalat lényegében magától értetődő, unikálisnak magát a folyamatot nevezném. Az eredeti kölcsönösség-értekezés szerzője és fordítói olyan labirintusba tévedtek, melyből csak egy közvetítő nyelv vezetett ki. Talán a helyzet bonyolultsága, a szláv világon kívüli reprezentáció igénye, a küszködés az éppen önállósuló nemzeti nyelvekkel vezette el Kollár-t a döntéshez, hogy az értekezés bővített, javított kiadását németül írja meg. A tudomány ezt a művet tekinti a kölcsönösség-értekezésnek, ezt elemzik és idézik a kutatók, s tették fel szinte mindannyian a kérdést: a szláv nemzeti mozgalmakat ösztönző, emblematisz mő végső változatát miért nem csehül írta meg Kollár? Úgy tűnik, egyéb motiváló tényezők mellett fontos szerepet játszhatott az eredeti változat fordítási akciója, az értekezés szláv nyelveken való terjesztésének kétes eredménye.

Ösztönző erőként szóba jöhet még vágya, hogy gondolatai visszhangra találjanak a német tudományos és politikai életben. A kibővített német szövegbe Kollár két korábbi munkájából (*Výklad ku Slávy dcere* és *Rozpravy o jmenách, počátkách i starožitnostech národu slavského a jeho kmenů*) vett át forrásokat és megjegyzéseket, melyeket itt azután kibontott. Igyekezett a korabeli európai történelmi és filológiai tudományosság színe-javát összegezni, s ugyanakkor egy nagyszámú nem szláv olvasótábor reményében mérsékelni az eredeti szöveg radikalizmusát. Erre olvashatunk példát, amikor a végleges német verzióból ő is kihagyta a

korábban már említett idézetet a nemzeti eogizmusról: „... a magyar, a teremtőnek ez a mesteri alkotása.”²²⁸

A német kiadás másik lehetséges magyarázata lehet – természetesen nem kizárva az előzőeket – a nyelvi kompetencia. Eva Fordinálová szlovák irodalomtörténész a „*Cestopis obsahující cestu do Horní Italie...*” című 1843. évi útleírás nyelvezetét elemezve jutott arra a következtetésre, hogy Kollár bármennyit is tett a csehszlovák irodalmi nyelvért, valójában jobban tudott németül, mint csehül. Kollár sokszor írta egy-egy cseh szó mögé zárójelben a német megfelelőjét, s megértési nehézséget okoz számos neologizmusa, valamint a szlovák szavak használata is. A nyelvek ilyen szembeállításai helyett azonban inkább egymásmellettségüket emelném ki – a nyelvi rétegződés inkább a különböző beszéd módok használatához kötődött. A közép-európai lingua franca, a „Hochdeutsch” a maga tudományos terminológiájával mintá volt az éppen megszülető „nemzeti” tudományosság számára. Nem az tehát az elsőrendű probléma, hogy – Fordinálová szerint – a szöveget sem a szlovák, sem a cseh olvasó nem értette meg tökéletesen. S azt sem szükséges túlhangsúlyozni, hogy az útleírás 1907-es újrakiadása során a cseh szerkesztő is értelmezési problémákkal küszködött, amikor szöveghez egy kis szótárt mellékelte Kollár szlovakizált és nyelvújító szavaival.²²⁹ Élhetünk ugyanis a gyanúval, miszerint maga a szerző, Kollár is csupán vándorénekes volt saját szövegének jelentésmezőin. „Másik” csehszlovák nyelvet gondolt például irodalminak, mint a prágai csehek. Velük vívott nyelvvitája is csak azt igazolja, hogy a német nyelvtudás gördülékenyebb kommunikációt biztosított akkoriban, mint bármelyik még kezdetleges szinten álló szláv irodalmi nyelv. Magától értetődik, hogy mindezzel maga Kollár is tisztában volt. A 4. § záró szakaszában írta le, hogy még a tanult szlávok is csak korlátozottan ismernek más szláv nyelvjáráásokat, ezért kell közvetítő nyelvet használnia.²³⁰ Ennek ellenére is foglalkoztatta a cseh nyelvű kiadás, erre azonban, amint levelében Pavel Jozef Šafárik-nak

²²⁸ A nemzeti öncélúságról és az irodalmi szeparatizmusról írt 8. § ezekkel a szavakkal kezdődik: „A nemzeti önzés és egoizmus egész törzseket, nyelvjáráásokat és nemzeteket ront meg és vakít el, nem csupán az egyes embereket. Az ilyen nemzeti törzseket elragadja a szegényletes gőg és önteltség: az emberiség esszenciájának és magjának tartják magukat, az teremtés mesteri művének, az egész föld született uralkodójának, a világ központjának.” BRTÁŇ 1942. 43–44.

²²⁹ FORDINÁLOVÁ 1993. 215. Kollár és a „csehszlovák” nyelv kérdéskörében lásd: TIBENSKÝ 1976.

²³⁰ ROSENBAUM 1954. 22.

megírta, nem volt szabad ideje.²³¹ Néhányan természetesen elutasították a közvetítő nyelvet. Kiemelkedett közülük František Cyril Kampelík, aki egyrészt a kölcsönöség-eszme múzsájának hirdette magát,²³² másrészt most elkeseredetten gúnyolódva tanácsolta Kollár-nak, hogy a szlávok viszonosságáról németül írt könyvét számolja be a kölcsönöség ellen elkövetett bűnök közé.²³³

Nem feladatom megítélni, valóban merénylet volt-e a németet megtenni a szláv irodalmi kölcsönöség közvetítő nyelvének. Inkább maradok a transzlatológia talaján, és szemelgetek Ján Kollár többszörösére duzzasztott értekezésének metatextuális elemeiből – amelyek miatt egyébként, s emeljük ezt ki, a mű sokat veszített hatásából annak ellenére, hogy a benne megfogalmazott gondolatokat éppen a tudományos hitelesség miatt bátyázta körül a szerző a korábbi munkáiból átvett idézetekkel és hivatkozásokkal. Elöljáróban úgy foglalhatom össze tapasztalataimat, hogy a német kiadással Kollár ugyan elkerülte a fordítással járó intertextus-váltás konfliktusokat,²³⁴ viszont a régi-új probléma állt elő. Kora gyakorlatának megfelelően ő is szabadon kezelte a szószerinti (evokáció) vagy célzás-utalás (allúzió) szintű beépített szövegrétegeket, ezért a német értekezést nem kevésbé terhelték meg az ideologikus változtatások, mint az eredeti cseh archetípus fordításait.

Néhány Karol Rosenbaum által feltárt példával illusztrálom a tendenciózus szövegváltoztatásokat. Általában jellemző, hogy Kollár sokszor írt a hivatkozásokban szlávot az eredeti szövegben szereplő egyes szláv nemzetek (cseh, szerb, illír) helyett, mert ez így inkább kifejezte a kölcsönöséget. A 6. fejezetben a más nemzeteknél tapasztalható kölcsönöségről értekezett

---

²³¹ Uo.

²³² Kampelík a brno-i szeminárium teológusa volt, számos szláv íróval, köztük 1831-től Kollárral is levelező kapcsolatban állt. 1832 nyarán Kollár meghívására érkezett Pestre-Budára, ahol bizonyos Koišnál szállt meg. Ekkor történt egy esemény, melynek a legenda szerint egy Kollár-mű köszönheti megszületését. Egy nap Kampelík vendéglátójával sétált a budai kertekben, s beszélgetésüket öt katona, egy szerb és egy szlovák gyalogos, két cseh tüzér és egy lengyel dzsidás zavarta meg. Mindegyikük anyanyelvén beszélt, mégis jól mulattak. Koiš hívta fel erre Kampelík figyelmét, aki a katonákhoz lépve megkérdezte, megértik-e egymást. „*Jól megértjük egymást...*” – válaszolta az egyik tüzér – „... *mit gondol, uram, együtt mennénk sétálni, ha nem értenénk egymást?*” Kampelík beszámolt a történetekről Kollárnak, s meg volt győződve arról, hogy az alapötletet ő adta Kollárnak a szláv kölcsönöségről írott értekezéséhez. A történet érdekes színfolttal gazdagítja Kollár egyik főművének keletkezés-történetét, de a benne kifejtett gondolatok előképei már jóval a Kampelíkkal kötött ismeretség előtt megfogalmazódtak a szerzőben. KOMÁREK 1893. 195.

²³³ ROSENBAUM 1954. 23.

²³⁴ JÓZAN 1997. 52.

Kollár, s az antik görögök nyelvi viszonyait a 19. századi szlávokéhoz hasonlította. Példaként latinul idézett Stefanus Gradiusnak a raguzai költő, Junius Palmota verses művéhez írt előszavából.²³⁵ A citátum tartalmi fordítása a következő: „*Ti, egyéb szlávok, ha ennek a műnek a nyelvezetét a tietekétől eltérőnek találjátok [a szerzőt] ugyanazzal a jóindulattal ítéljétek a legnagyobb szerűbb költőnek, ahogyan az athéniak a dór váteszeket, Pindaroszt, Kallimakhoszt, Theokritoszt, avagy ellenkezőleg a szicíliaiak, a boeotiaiak és a lakóniaiak az attiakiak közül Szophoklészt, Euripidészt és Arisztophanészt értékelték.*”²³⁶ Kollár az első mondatrészben az eredetiben szereplő „*Dalmátok, horvátok és más törzsek*”-et „*többi szlávra*” („*Ceteri Slavi*”) módosította,²³⁷ mert ez illett szláv kölcsönösség-eszméjéhez. Azonban nem csak a szláv népneveket manipulálta. A 3. fejezetben pl. Bartolomei (szlovénul Jernej) Kopitar nyelvészeti munkájából idéz Kollár.²³⁸ Ott azonban, ahol Kopitar a birodalomban élő nemzetiségek számarányát közli, Kollár az „*Ungern*” szót önkényesen „*Magyaren*”-re változtatta,²³⁹ ami csak látszólag jelentéktelen eltérés, valójában nagyon fontos megkülönböztetést takar: „*Ungern*” az ország lakóit, a „*Magyaren*” a magyarokat jelenti, akárcsak az „*Uhor*” – „*Madár*” a szlovák nyelvben. Egy másik esetben (14. §), Bél Mátyástól citál, mégpedig Pavel Doležal *Grammatica Slavico-bohemica*-jához írt előszavából, ahol Bél azt fejtegeti, hogy nem versenyezhet a biblikus csehvel (biblictina) más nyelv. Kollár módosította az eredeti mondat értelmét, amikor a *'cseh-szláv nyelv'*-et *'szláv'*-ra változtatta át, a magyar nyelv-nél pedig kihagyta a *'nostrae'* többes szám egyes személyű birtokos névmást, mert nem tartotta sajátjuknak a magyarok nyelvét.²⁴⁰

A 4. fejezetben Johann Thunmann professzortól (Halle, 18. század második fele) idéz Kollár, az *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker* című műből. Az eredeti szöveg a következő: „*...und der Historiker ist oft eben so ungerecht, als der gemeine Mensch: er*

²³⁵ Kerstovka iliti Život i Dyla Gospodina nashego Isukersta. Budín. 1835.

²³⁶ Karol Rosenbaum szlovák fordítása alapján, KOLLÁR 1954. 120. Az idézet a szembenálló két fő görög nyelvjárásra, a ión-attikaira és a aiol-dórra utal.

²³⁷ Az eredeti „*Qua in re ceteri Dalmatae, croatique, et si quae aliae gentes abhorrentem non nihil a proprio eorum usu in hoc opere orationen offendent, eadem venia...*” helyett „*Ceteri Slavi, si abhorrentem non nihil...*” KOLLÁR 1954. 120. és ROSENBAUM 1954. 195.

²³⁸ Grammatika der slavischen Sprache... (Laibach 1808.)

²³⁹ ROSENBAUM 1954. 190. 2. láb.

²⁴⁰ ROSENBAUM 1954. 211.

verachtet den, der nicht im Glücke ist.“²⁴¹ Kollár beszúrta a szövegbe a filológus szót („*Der Historiker und Philolog ist oft...*“),²⁴² mert Thunmann történészeknek címzett szemrehányását, miszerint elhanyagolják a kis nemzetek történelmét, átírányította a nyelv- és irodalomtudomány területére is. E szerint nemcsak a történelemmel, hanem minden holt és élő szláv nyelvvel foglalkozni kell.

A 17. fejezetben a kölcsönösség akadályait sorolja hosszasan Kollár. Itt olvashatunk egy különleges példát a tartalom árnyalt, szinte észrevétlen módosítására. Az eredeti, tehát forrásnyelvi szövegben, E. v. Olberg (más forrás szerint Olbrecht) *Übersicht der slawischen Sprache in ihren verschiedenen Mundarten und der slawischen Literatur* című munkájában arról van szó, hogy kb. ötvenhat millió szláv él Európában, majd idézőjelben megjegyzi a szerző, hogy Balbi Geográfija szerint hetven millió.²⁴³ Kollár itt elhagyta az idézőjeleket, és a megjegyzést zárójelbe tette, amivel eltüntette a szerző utalását arra, hogy Balbi hetven millió szlávja bizonyára túlzás. Kollár újabb apró kiigazítást tett, amikor koncepciójához illeszkedően a szláv nemzeteket („*slavische Nationen*”) szláv nemzetre („*slavische Nation*”) vagy később „*slavische Völker, Völkerschaften, Stämmen*“-re változtatja, a szláv nyelveket pedig „*slavische Mundarten*“-re alakította át, a „*russische Sprache*“ terminust pedig „*slavisch-russische*“-re módosította.²⁴⁴

A legutolsó példa pedig, melyet a bevezető sorokban már említettem, nem is plágium, inkább palimpszeszt, mely akár mottója is lehetne egy Kollár írásműveinek intertextuális rétegeit feltáró tanulmánynak. „*Slavus sum, nihil Slavici a me alienum esse puto.*” – idézte Kollár Terentiustól (*Heautontimorumenos* komédiából) a közismert mondatot, mely eredetiben így szólt: „*Homo sum, humani nihil (nil) a me alienum puto.*”²⁴⁵ Ha minden a szerző vágyai és szándékai szerint alakul, ez lett volna a szláv kölcsönösség jelmondata.

²⁴¹ ROSENBAUM 1954. 193. Magyarul: „...és a történész gyakran éppen olyan igazságtalan, mint az átlagember: lenézi azt, akinek nem kedvez a szerencse.” Az idézet a *Výklad ku Slávy dcereben* a 'filológus' betoldás nélkül szerepel.

²⁴² KOLLÁR 1929. 45.

²⁴³ Adriano Balbi olasz geográfus és statisztikus.

²⁴⁴ KOLLÁR 1954. 171. és ROSENBAUM 1954. 215–216.

²⁴⁵ 4. § KOLLÁR 1954. 115. Az ember (*homo*) szót szlávra változtatta, s így a mondat jelentése a következő: „*Szláv vagyok, és semmi sem idegen nekem, ami szláv.*”

A szlávok szlovák bölcsője

A fenti példák árnyalják a képet Ján Kollár-ról, a tudós könyvmolyról, akit olykor intencióinak megfelelően adaptáltak, gyakrabban viszont szándékai ellenére „meghamisítottak” a fordítói. A közvetítő nyelven kiadott munkája sem mentes ugyanis a tendenciózus betoldásoktól és a plágiumoktól. Kollár-nak a fordítások és hivatkozások szöveghűségéről alkotott felfogását illetően – és értsük ide a korabeli szerkesztőkét és a fordítókét is –, semmiképpen sem járhatunk el jelenkorunk szerzői jogvédelmi normái alapján. Az értekezés magyar nyelvű kritikai kiadásához mindenképpen vizsgálat tárgyává kell tenni az eredeti formájában még tömör és lényegre törő szöveget a német változatban már túlságosan leterhelő historikus és filológiai hivatkozásokat és utalásokat,²⁴⁶ mert csupán ily módon válik láthatóvá, milyen forrásokból, s milyen módszerekkel dolgozott és alkotott a korszak egyik jelentős, ha nem a legjelentősebb szlavistája. A szláv irodalmi kölcsönösség alapműve nyilván nem ugyanazt fogja jelenteni a mai olvasónak, mint a korabeli beavatott befogadónak, azonban mindenképp megfontolás tárgya lehet, hogy milyen mértékben érzékeltessük és mutassuk be az érvelés során felhasznált, a jelenkori szövegkritika szempontrendszerében esetleg nem elfogadhatónak tűnő eszközöket.

Ezzel a dilemmával – úgy gondolom – szembesül a mai fordító, amikor példának okáért arról kell döntenie, hogyan ültesse át a terminus technikusokat – ha egyáltalán vállalkozik erre a feladatra. Alexander Maxwell, az értekezés legújabb fordítója külön magyarázattal tért ki erre a problémára. A *'kölcsönösség'*-et korábban angolul fordították *'mutuality'*-nek, de volt, aki a *'solidarity'*-t használta. Robert Pynsent, Kollár életművének valószínűleg legjobb anglofón ismerője a *'Slav reciprocity'*-t találta autentikusnak,²⁴⁷ s Maxwell is ezen utóbbit részesítette előnyben a címben, mert – szerintem – leginkább apolitikusnak érezte. Fordítói filozófiája a stílus rovására erőltetett szószerintiség elvén alapul, azt remélve, ezáltal minimalizálhatja a félrefordítások esélyét, habár ily módon kétséges, sikerül-e súlyának megfelelően visszaadni Kollár életművének két fő korjellemző jel-

²⁴⁶ KISS SZEMÁN (2010. 75.) érzékletesen ballasztoknak nevezi ezeket. A Slávy dcéra, Kollár költői főműve hasonló módon, még a kölcsönösség értekezést megelőzően bővült mind a szonettek számában, mind a hivatkozások mennyiségében.

²⁴⁷ MAXWELL 2008. 2.

legzetességét, az imaginaritást és a szinkretizmust.²⁴⁸ A fordítás során alkalmazott megfontolásaiból idézem az alábbi sorokat:

„Kollár a Reciprocity-jét németül írta, de latin, cseh, lengyel és egyéb nyelvű szavakat és kifejezéseket használt. Hogy fenntartsam az eredeti szöveg atmoszféráját, csak a német szöveget fordítottam le. A más nyelvű kifejezések fordítása a végjegyzetekben található. A könyvcímek is az eredeti nyelven vannak megadva. Ugyanakkor eredeti német szavakat nem hagytam benne, még az olyan kulcsszavakat sem, melyeket közismerten nehéz angolra fordítani. Két fontos példa a 'Geist', amelyet mindig 'spirit'-nek fordítottam, és mindig 'people'-nek fordítottam a 'Volk'-ot, ugyanakkor a 'völkisch' melléknévi alakot néha 'national'-re ültettem át. A Wechselseitigkeit szót, ennek a könyvnek a kulcsfogalmát Reciprocity-nek fordítottam le, ezért a gegenseitig melléknevet mindig mutualként, és sohasem reciprocal-ként ültettem át.”²⁴⁹

Bármennyire is alapos és szószerinti azonban Alexander Maxwell munkája – mind a bevezető tanulmány, mind a fordítás –, a bennfentes kulturális kompetencia finom árnyalatait, pl. az itt bemutatott példákat nem érzékelteti. Más oldalról viszont újszerű látásmódja, elméleti képzettsége és problémafelvetései imponálóak, s ezt a teljesítményét a kisebb-nagyobb tévesztések nem tudják lerontani. Tegyük hozzá, munkáját lektor nem segítette; pedig ha szakértő hitelesíti a szöveget, bizonyára nem maradt volna benne a nyelvi-kulturális jártasságot megkérdőjelező néhány tévedés: pl. a 'Hronka' (Garam) folyó nevet 'Hronika'-nak olvasta és évkönyvnek fordította.²⁵⁰ Tágabb áttekintést érdemelne, de itt is aktuális a kérdés, vajon a Kollár-értekezés szövegtörzsének filológiai feldolgozása szükséges-e egy modern fordításhoz? Elvárható-e a kulturális kompetenciának egy olyan foka, amely felöleli a korabeli német, latin és szláv nyelvek készségszintű ismerete mellett ezen nyelvi kultúrák alapos ismeretét is? A kényszerű di-

²⁴⁸ KISS SZEMÁN 2014. 101–104.

²⁴⁹ MAXWELL 2008. 69.

²⁵⁰ "Reciprocity" then formed the centerpiece of Kollár's 1836 «On Literary Reciprocity between the Various Tribes and Dialects of the Slavic Nation,» published in the magazine Hronika (Chronicle). MAXWELL 2008. 4.

lemmát a referencia-olvasó elképzelt személye testesíti meg: a bíbelődő tudós vagy az átlagos műveltségű befogadó számára készül-e a fordítás.

Visszatérve Maxwell fordításához, egyetlen példával világítom meg, hogyan járulhat hozzá a filológiai elemzés egy probléma megoldásához. Maxwell annak ellenére, hogy hosszan és a szaktudományos közmegegyezés kereteit feszegetve elmélkedik a korabeli népnevek többértelműségéről, ő maga tévesztett el egy tulajdonképpen egyértelmű esetet, amikor a német szöveg 7. § fordítása során *'jungen Slawisten'* (fiatal szlavisták) helyett *'young Slovaks'* (fiatal szlovákok) kifejezést fordított, amivel pedig teljesen megváltoztatta a mondat alanyát.²⁵¹

Mivel azt gondolom, itt nem csupán egy egyszerű figyelmetlenségről van szó, kitérek a szláv és a szlovák népnevek problémájára általában. Ezzel egy másik könyvében Maxwell foglalkozott, valamint egy tanulmányban – Maxwell nyomán – magam is vizsgáltam.²⁵² Maxwell a kölcsönös értekezés angol fordításához írt tanulmányban ugyancsak kitért a terminológiai kérdésre, s ezúttal is – bár más források alapján – hangsúlyozta, hogy a szláv törzsek megnevezéseinek egy része ekkor még nem állandósult. Olyannyira nem, hogy a korabeli nyelvhasználatban a *'szlovák'* egyrészt kifejezhette a Kárpátok területén élő, a *'szláv'*-ok részét képező viszonylag heterogén kultúrájú népcsoportot. Ugyanakkor arra is találhatunk forrást, hogy a szlovákokat valamilyen módon az ószlávok közvetlen örököseként tartották számon, vagy legalábbis ez az ő identitásuk részét képezte. A *Národnie Zpievanky* (Kollár népdalgyűjteménye) egyik dalszövege ezt úgy magyarázta, hogy voltak a szlovákok, s belőlük váltak ki az évszázadok során a lengyel, orosz, szerb, stb. ágak. Egy dal alapján semmiképpen sem gondolnám, hogy a szlávok és a szlovákok között ne lehetett volna egyértelmű elhatárolás az elit egyes köreiből, azt azonban manapság a kontextus ismerete nélkül nem mindig tudjuk egyértelműen eldönteni, melyik jelentéstartalmat hordozza egy-egy szöveg. Maxwell a tanulmányában annak igazolására, hogy nehéz elkülöníteni a szlávizmust a szlovakizmustól,²⁵³ egyebek mellett egy köznép körében énekelt dalt (*Chwála slowenského národu*) idéz, amely megerősíti a *'szlovák'*-nak *'szláv'* értelemben való használatát.

²⁵¹ MAXWELL 2008. 83. Eredeti: KOLLÁR 1929.

²⁵² MAXWELL 2009. 79. és 85., valamint MATUS 2016. 79–80.

²⁵³ MAXWELL 2008. 50.

*W Uhřjch gsau mnozj Slowaci
Slowaci gsau i Polaci:
Gsau w Morawě gsau i w Rusku i w Pomeranii
I w Moldawě, i w Olachoch, w Slezkn [sic] w Slawonii*

*(In Hungary there are many Slowaci
The Poles are also Slowaci
They are in Moravia, are also in Russia and Pomerania
Also in Moldavia, in Wallachia, in Silesia and in Slavonia)*²⁵⁴

Kollár gyűjteményében egyéb példát is találhatunk:

*„Čo sú Morawané, Česi a Rusnáci,
Poláci, Chorwati? všeko sú Slowáci.
Tři dili Európy Slowáci spravugj,
gen čturtau národum sausednjm swolugj.”*²⁵⁵

*(Kik a morvák, csehek, ukránok,
lengyelek, horvátok? Mind szlovákok.
Európa három részét kormányozzák,
szomszéd nemzeteknek csak a negyediket hagyják.)*

Ezen és egyéb példák alapján nem szükséges teljesen újragondolni a szlavisztikai terminológiát; feltételezhetően lehettek azonban bizonyos csoportok és folyhattak körükben olyan diskurzusok, amelyek a szlovákok ősiségét és jelentőségét az ószlávoktól való közvetlen leszármazással igazolták. Természetesen a félreolvasás evidens magyarázat lenne, de az is elképzelhető, hogy a fentihez hasonló megfontolások miatt önkéntelenül fordította a „*jungen Slawisten*”-t „*young Slovaks*”-nak Maxwell. Kollár eredeti német szövege a következő (az ominózus mondatot kiemeltem):

„Die Karpathischen Slowaken hatten bis jetzt beinahe nichts Eigenes in der Literatur: darum waren sie ersten, die ihre Hände zur Umarmung aller Slawen ausbreiteten. Ihre Mundart steht in grammatischer und geographischer Hinsicht im Mittelpunkte

²⁵⁴ I. m. 49.

²⁵⁵ KOLLÁR 1835. 139–140. *Chwála Slowákúw* című dalban.

aller slawischen Dialekte: denn die Karpathen oder Tatry sind und bleiben die Wiege aller Slawen. Darum ist unter den Slowaken in Ungarn die Idee der Wechselseitigkeit, wo nicht zu allererst entstanden, wenigstens am lebhaftesten ergriffen, am schnellsten und tiefsten verbreitet worden. Unter den jetzigen jungen Slawisten werden nur sehr wenige sein, die nicht Etwas von den andern slawischen Dialekten kennen und lesen möchten. In Schaffariks Geschichte der slaw. Literatur...²⁵⁶
(„A Kárpátok szlovákjai ez idáig szinte semmi részt nem vállaltak az irodalomban: ezért voltak ők az elsők, akik kinyújtották kezüket, hogy minden szlávot magukhoz öleljenek. Nyelvjárásuk nyelvtani és földrajzi szempontból is a szláv dialektusok centrumában áll: hiszen a Kárpátok vagy a Táttra a szlávok bölcsője, és az is marad. Ezért a magyarországi szlovákok a kölcsönös gondolatát, habár nem elsősorban ott jött létre, mégis a legélénkebben ragadták meg és leggyorsabban és legmélyebben terjesztették. A mai fiatal szlavisták között csak nagyon kevesen lesznek, akik ne akarnák a többi szláv nyelvjárást valamennyire ismerni és olvasni. Šafárik szláv irodalomtörténetében...”)

Maxwell ezt a szakaszt így fordította le:

„In literature, the Carpathian Slovaks have had nothing of their own up to now. For this reason, they are the first to spread out their hands to embrace all Slavs. Their dialect stands, from the grammatical and geographic perspective, in the middle of all Slavic dialects. The Carpathians or Tatrás are and remain the cradle of all Slavs. For this reason, the idea of Reciprocity appeared among the Slovaks in Hungary, if not without precedent, showing the greatest vivacity, and spread most rapidly and deeply. **Among young Slovaks today, only a few remain who enjoy reading but have not learned something of the other Slavic dialects.** In Schaffarik's History of Slavic Literature...”²⁵⁷

²⁵⁶ KOLLÁR 1929. Német szöveg, 63.

²⁵⁷ MAXWELL 2008. 83.

Tekintsünk el ezúttal attól, hogy a kiemelt mondatban Maxwell valamiért elválasztotta egymástól a „*kennen und lesen*” összetételt, s koncentráljunk inkább a forrásszövegben nem, a fordítottban viszont szereplő „*Slovaks*” (szlovákok) szóra. A megelőző mondatokban mindvégig a szlovákokról érkezett Kollár, ezért tulajdonképpen meglepő, hogy hirtelen a fiatal szlavistákra tér át, akik bizonyára szlávok, de arról nem esik szó, melyik törzsből származnak. A Hronka szövegének krakkói kéziratot változatában ennek a szakasznak a cseh szövege még így hangzott:

*„Slováci tatranští posavad teměř nic vlastního literatuře nemali, proto oni první rozestřeli náručie svoje k objatiu všech Slavov. Jejich nářečie stojí i z grammatického a geografického ohledu ve středku všech slavských nářečí: nebo Tatry jsou hnízdo a kolébka všech Slavov. Proto mezi Slováky v Uhrách idea vzájemnosti, jestli nevznikla ponajprvé, aspoň najrychleji a najhluběji sa rozkořenila. Málo jest mezi nynějšími, navet mladšími slovenskými Slavisty, kteřížby, kolik tolik, z jiných braterských nářečí nečítali.”*²⁵⁸ (A zárómondat magyarul: „Kevesen vannak a mostani, főleg fiatal szlovák szlavisták között, akik a többi testvér-nyelvjárásból valamennyit ne tudnának olvasni.”)

A cseh szöveg, megtartva a mondanivaló logikáját, mindvégig, tehát az utolsó mondatban is a szlovákokról (szlovák szlavisták) szól. A *’slovenský’* itt vitathatatlanul szlovákot jelent, a *’navet’*-et nem tudtam beazonosítani; ezen a helyen Kurelac csehből fordított horvát nyelvű kéziratot változatában *’osobito’* (különösen) szerepel, viszont figyelemre méltó, hogy a szlovák jelzőt kihagyta.²⁵⁹ Tovább olvasva a cseh, illetve párhuzamosan a német szöveget, újabb eltérés tűnik fel. A német értekezés Pavel Jozef Šafárik főművének hosszú ismertetésével folytatódik, ellenben a cseh szövegben egy felsorolás következik, amelyben Kollár a kölcsönösség iránti elkötelezettségük alapján rangsorolja a szláv törzseket:

²⁵⁸ BRTÁŇ 1942. 121.

²⁵⁹ I. m. 1942. 109.

„Po Slowácich a Čechách nasledujú Rusové, Chorvati, Poláci, Serbové. Dobrovský...” („A szlovákok és a csehek után az oroszok, horvátok, lengyelek, szerbek következnek. Dobrovský...”)²⁶⁰

Bizonyosan volt annak oka, hogy Kollár kihagyta a német változatból a szlovák jelzőt. Viszont az is bizonyosnak látszik, hogy amennyiben a német szövegben is a cseh változatban olvasható felsorolás következett volna, az olvasó logikusan odaérthetné a szlovák jelzőt a szlavisták elé. Alaposabb vizsgálat után feltárul az is, hova tűnt a folytatás a német értekezésből. Ebben az esetben konkrétan tetten érhetjük, hogyan bontotta meg Kollár beavatkozása a szövegbe a leírt gondolatok kohézióját. A közbevetett hosszú Šafárik-szövegrészlet után ott szerepel a felsorolás németül is, azonban elszakítva a kapcsolódó mondattól, s a kibővített értekezés olvasója már nem is tudja eldönteni, mire utal egyáltalán. Ez készítette valószínűleg a német értekezést szlovákra fordító Karol Rosenbaumot, hogy a felsorolás elejére egy rövid értelmező szakaszt tűzzön be: „*ebben a tekintetben...*”.²⁶¹ Végül tehát Maxwell eljárását mégsem minősíthetjük csupán téves megfejtésnek. Feltehetően a szöveg logikájának a lendülete vitte őt el az eredeti megfogalmazás még világos jelentése felé, amit azonban csak akkor tartathatnánk ötletes megfejtésnek, ha a *'szlavisták'* sem maradnak ki a mondatból. Tudatos vagy ösztönös fordítói megoldását azonban erősen kétségessé teszi ugyanezen sor folytatásának félreértelmezése, hiszen sem a cseh, sem a német bekezdésben nem volt szó olvasni szerető szlavistákról.

Versengő történelmek

Dolgozatom zárógondolataként emelem ki, hogy a kultúra specifikus fogalmakban bővelkedő, terjedelmes művek fordítása során megtérül a filológiai szövegelemzésbe fektetett energia. Különösen érvényesnek tartom ezt a múltbeli történelmi és társadalom-politikai tárgyú, illetve vallásos ideologikus szövegek esetében. A különböző munkaverziók, a fordításirodalom, a korszak fogalomhasználata és a témára reflektáló művek egyike sem hiányozhat az elemzés szövegkorpuszából. Nem gondolom, hogy ez a hatalmas munka riasztotta vissza a magyar szlavistákat Kollár kölcsönös-

²⁶⁰ I. m. 121. Ez a sor a horvát fordításból hiányzik. I. m. 109.

²⁶¹ ROSENBAUM 1954. 123.

ség-értekezésének lefordításától. Ők tisztában voltak ennek a Pesten megszületett szövegnek és általában Kollár műveinek a jelentőségével, hiszen már kortárs folyóiratokban, később kézikönyvekben, s irodalmi összefoglalásokban ismertették és értékelték azokat.²⁶² Elképzelhető, hogy a mindenkori kultúrpolitika blokkolta a vállalkozó kedvet, esetleg valamilyen hamis szemérmesség jegyében; az értekezés, s még inkább Kollár másik főműve, a Slávy dcéra epikus költemény érzékeny kérdéseket feszegetett, olykor érzékletesen, máskor nyers nyíltsággal. Így lett Kollár életműve a magyar bölcsésztudomány egyik nagy adóssága, annak ellenére, hogy valószínűleg ő volt a leggyakrabban idegen nyelvekre fordított közép-európai szerző a 19. század első feléből.²⁶³ Habár az utóbbi években Kiss Szemán Róbert sokat törlesztett ebből a restanciából, magyarul egy-két szemelvénytől eltekintve továbbra sem olvashatunk semmit Kollár-tól.²⁶⁴ Annál is sajnálatosabb a valódi szlovák-szláv múlt ignorálása a magyar történelmi hagyományban, mert ez egyfajta történetfilozófiai állásfoglalásként is értékelhető abban az ütközetben, melyet az „alternatív” és a progresszivista irányzatok képviselői vívnak egymással. A társadalomtörténeti paradigmaváltásra, s így az alárendelt közösségek atipikusként értelmezett megnyilvánulásait integráló kölcsönös emlékeztetése, mely lehetővé teszi, hogy pl. jelen esetben a szlovák kultúra részeként számon tartott csoportok képviselőinek emlékezte alapján beszéljük el saját történelmünket egy újfajta szolidaritás részeként, egyelőre még várunk kell.²⁶⁵

²⁶² THAISZ András. Könyvismertetés. In *Tudományos Gyűjtemény* 1827/II. 103-107.; MOLNÁR Sándor. A szláv népek. In *Atheunum* 1841. II. félév. 547-554 és 564-566.; PULSZKY Ferenc. A szlávok literáriai viszonyosságáról. In *Pesti Hírlap* 1842/183. 202-203.; LÓDI. Az pozsonyi tót lap. II. In *Pesti Hírlap* 1846/644. 193.; HORVÁTH 1886. 68.; VÁRNAI 1893.; SZIKLAY 1962. 220., 229. és 235.; SZALATNAY 1964. 96.

²⁶³ DOLANSKÝ 1976. 51.

²⁶⁴ Lásd ehhez pl. KISS SZEMÁN 1997.

²⁶⁵ SIMON 2010. 198-199.

V. Pánszlávok Aszódon? Egy tanítómenesztés történetének alternatív kontextusai

„...s miképpen akkor a Varsányi pusztába, Báró Podmanitzky Károlyné aszony jószágába, gazdasági gyakornok – kint applicációt nyerve, ottan a cselédek után cifra kankóba [esett], hosszú korbáttsal, és juhászbottal forgolódván, cikornyás káromkodással a restelkedőket munkára serkentette: valóban mostani állásába el nem tagadhatjuk csudálkozásunkat, hogy egy illy viselettel kijelölt politikus vitéz, mi könnyű metamorphosis mellett, ruházhatott magára a kényelmes papi hivatalt!”²⁶⁶

A szlovák etno-konfesszionalizmusról, mint regionális vagy nagytáji identitásról Miroslav Kmeť monográfiájában olvashatunk egy rövid ismertetést. A szerző az alföldi szlovákok sajátos etno-konfesszionális „karakteréről” azt írja, hogy az „enklávék” szlovák lakossága erősen kötődött az evangélikus valláshoz, értelmisége pedig az evangélikus vallási kultúrához. Megtudjuk még tőle, hogy ennek a kötődésnek a nyomai az alföldi szlovák történetírók munkáiban és általában a különböző publikációkban is kimutathatók, majd egy tulajdonképpen triviális példán szemlélteti az etno-konfesszionális jelleget: egy magyar vagy német evangélikus rendszerint közelebb állt egy csabai szlovákhhoz, mint egy szlovák katolikus.²⁶⁷ Kmeť sorai egy valóban fontos és keveset vizsgált azonosulásra irányítják rá a figyelmet, ugyanakkor – s erre az idézett példa utal – egy vitatott problémakört nyitnak meg.

Az etno-konfesszionalizmus ugyanis felidézheti Turczynski Konfessionation-ját,²⁶⁸ vagy akár Tóth Zoltán gondolat kísérletét (ahogyan Juliane Brandt nevezte) a felekezeti etnikumokról, azaz a rendi társadalom feleke-

²⁶⁶ Ifjabb Mikulás Dániel aszódi lelkésről, részlet a „reptáci” panaszából a felügyelő és a lelkész ellen. EOL Bánya Kerület iratai, 6. doboz

²⁶⁷ KMEŤ 2016. 204.

²⁶⁸ TURCZYNSKI 1976.

zeti alapon elkülönülő etnikus közösségeiről.²⁶⁹ Ezekkel az elméletekkel modellezhetnénk a prenacionális identitásjellemzők átnövését a modern kor nacionalizmusába, alap kutatások hiányában azonban még azt sem tudjuk biztosan, társadalmiként intézményesült-e egy premodern alföldi etno-konfeszionális csoportszolidaritás. Miroslav Kmeť terminológiai innovációja („*Etno-konfeszionalizmus az Alföldön*”) ezért egyelőre csupán annyiban ígéretes, hogy a szlovák és a magyar nemzeti történetírásban egyaránt mellőzött alföldi szlovák evangélikus közösségeket emeli a vizsgálat centrumába, s remélhetőleg ösztönözni fogja az alap kutatásokat.

Elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, történelmi kontextusban hogyan értelmezhető az egyelőre tudományosan még le nem írt alföldi etno-konfeszionális identitás viszonya a szlovák nemzetépítéshez. A válasz már csak azért sem könnyű, mert nem csupán az egyes etnikumok identitásörzése, hanem identitásváltási fogékonysága is felekezeti függő.²⁷⁰ Ráadásul szemléleti alapállás kérdése, hogy az információkat ehhez a vizsgálathoz ott nézzük meg, ahol Kmeť tapasztalta, vagyis az egyházi elit publikációiban, vagy inkább az iparos-paraszti társadalmi milióban, ahol a nemzeti érzés, pontosabban a nemzeti identitás reprezentációja valószínűleg csak a századforduló körül törte meg a felekezeti azonosulás dominanciáját, ha megtörte egyáltalán. Ez a kérdésfeltevés mindenképpen kardinális, mert nem mindegy, hogy Zsilinszky, a Szeberényiek stb. írásaiban vagy éppen az elit diskurzusaitól alig érintett tótgyörki földműves közösségben keressük az alföldi etnikus felekezeti jellemzőit.

Ezért a fenti összefüggések figyelmen kívül hagyása esetén az etno-konfeszionális terminus bevezetése csupán egy tudományos szaknyelvi kísérlet maradhat a *szlovák evangélikus, pánszláv, lutheránus tót* stb. kifejezések kiváltására, miközben ugyanazokat az evidenciákat ismételtjük, mint korábban. Az etno-konfeszionalizmus társadalomtörténeti megkö-

²⁶⁹ Lásd: BRANDT 2003. 71. Tóth Zoltán elméletének végkövetkeztetése szerint „*a magyar rendiség (...) az egyházak hierarchiájának megfelelő szignifikáns belsőrendi és osztályszerkezeti különbségeket hordozó felekezeti etnikus tömbökben lépett a polgári osztálytársadalom küszöbére.*” A fenti tézist a lokalitás vagy regionalitás kontextusában is értelmezte Tóth Zoltán, amikor kifejtette, hogy a felekezeti-etnikus különbségek megjelennek „*a szociális mobilitás mintáiban*” egy-egy településen, vagy akár egy jellegzetes gazdasági-kulturális szerkezetű régióban. Ez valami olyasmit jelent, hogy egy faluba érve, annak külső képe és a lakók viselkedése alapján beazonosítható a felekezeti hovatartozás. Uo.

²⁷⁰ Az asszimiláció a többetnikumú felekezetekben a leghatékonyabb, és „*... a magyar nemzetiség a közös felekezeti platformot jelentő római katolikus és evangélikus egyháztag németek és szlovákok asszimilációja révén erősödött leginkább.*” HORVÁTH 14.

zelítésében inkább azt lenne fontos vizsgálnunk, hogyan lehetett ezt az entitást felhasználni egy-egy diskurzus során, lehetett-e rá támaszkodva karriert építeni, egy vitában felülkerekedni, híveket gyűjteni, vagy ellenkezőleg, az ellenfelet lejárítani és démonizálni. Ehhez a vizsgálathoz pedig „történetekkel” kell feltölteni az etno-konfesszionális regisztert. Esettanulmányként vizsgálva a történetek elmesélik, milyen etno-konfesszionális és persze egyéb tartalmak járultak hozzá egy-egy közösségi szolidáris vagy elkülönülési akció kialakulásához és elhalásához. Sőt, a hétköznapi, vagyis önkéntelen és informális önazonosítási mozzanatok világa bizonyára többet elárulhatna majd az etno-konfesszionális stratégiák hatóköréről, mint az alföldi szlovák közírók publikációi. Ez persze csak elméleti felvetés, hiszen kétséges, hogy a fennmaradt történeti források alkalmasak-e a 19. század első felében a „mindennapi” etno-konfesszionális feltárásához. Kiindulásként azt feltételezem, hogy egy jól dokumentált peres vagy vitás ügy esetében, ahol viszonylag reálisan körvonalazódnak a különböző érdekcsoportok álláspontjai, mindenképpen hasznosítható eredményeket hozhatnak a forráselemzések, és korrigálhatók a témakörben megfogalmazott általános megállapítások, pl. a szlovák nemzeti identitás gyökereiről.

Tanulmányom szerkezetét és módszertani háttérét illetően szeretném kiemelni, hogy méltatlanul kevés szó esik a történetírói narráció leghatásosabb, de egyben leginkább vitatható eszközéről, az egyszerűsítésről, vagyis az egy kontextusra szűkítésről. Az ideologikus történetmesélés hatásos és egyértelmű üzenetei nem a történelem komplexitását tükrözik, hanem a narrátor szándékát, hogy valamilyen módon és irányban befolyásolja a célközönség identitását. Az általam előnyben részesített narratív szemléletet az alternatív kontextusok ütköztetése jellemzi, s ezt különösen fontosnak tartom az identitáskutatások bemutatása során. Hiszen a különböző identitásformákat (nemzeti, regionális, felekezeti, etnikai stb.) különböző identitáspolitikák rajzolják meg, de nem kizárólagosan, hanem egymásra rétegződve, sokszor szétbogozhatatlanul, ahogyan erre egy másik történelmi korszak és más régiók kontextusában Egry Gábor figyelmeztet minket.²⁷¹

Az esettanulmányhoz a következő múltbeli eseményt választottam ki: Aszódról 1843-ban elküldtek egy tanítót, Masztiss Jánost.²⁷² Állítólag, pontosabban bizonyos források és azokon alapuló értelmezések alapján

²⁷¹ EGRY 2015. 42.

²⁷² A kor szokásának megfelelően nevét számtalan formában leírták: Mastič, Masztis, Mastyš, Mastisch stb.

pánszlávizmusa miatt. Ez az esemény új kontextusba került, amikor néhány aszódi evangélikus fontosnak tartotta felidézni az 1847–48-as aszódi lelkészválasztási válság során. A két eseménysor egymáshoz kötöttségét erősítette, hogy a lelkészválasztási ügynek szintén voltak „szlovák” vonatkozásai, s a pánszlávizást diszkurzív stratégiai eszközként használták a helyi politikai küzdelemben.

Az alföldi régió múltja bizonyára bővelkedik hasonló történetekben, de vagy nem maradtak fenn forrásaik, vagy a történészek nem tárták fel ezeket. Tapasztalatom szerint a hasonló történeteknek nincs beágyazottsága a kollektív (szlovák, evangélikus vagy aszódi, esetleg etno-konfesszionális vagy alföldi regionális) emlékezetekbe. Ritka kivételként, mint a mitizált hagyomány részévé avatás – azaz, Hayden White-ot parafrázálva, az emlékezésre méltónak ítéltetés²⁷³ – példáját idézem fel Ján Kollár kísérletét egy pesti szlovák evangélikus panteon megalapítására, melynek első alakjai a Hwizdák-házaspár és Hajnal Sámuel lettek voltak.²⁷⁴ A templomalapító ősökre emlékezést szolgálta az életrajzok és a gyász-istentiszteleti prédikációk publikálása, valamint az évfordulós megemlékezések sorozata és portrék kiállítása a hivatali köztérben. A Hwizdák-család és Hajnal Sámuel története, illetve panteonizációjuk története feltölthető a pest-budai, s tágabb értelemben talán az alföldi szlovák etno-konfesszionális regiszterébe.

Masztiss esetében nem zajlott spontán és kortársi panteonizáció, viszont az áthagyományozás aktusa történetírói feldolgozás útján megtörtént. Hely- és iskolatörténészek idézték fel elfelejtett sztoriját.²⁷⁵ Interpretációjuk szerint a szláv eszmék iránt lelkesedő, s Jozeffy híveként számon tartott Masztiss gyűlölte a magyar nyelvet. Nem csak hogy nem akarta tanítani, de erre próbálta rávenni tankerülete tanítóit is, ezért eltávolították hivatalából.²⁷⁶ Újabban Kertész Botond említi meg őt az 1848-as aszódi lelkészper mint alföldi szlovák-magyar konfliktus kapcsán, a legújabb értelmezés pedig Bozó-Szűcs Dianáé, aki úgy véli, hogy Koren István, Petőfi tanítója, nagyhírű aszódi pedagógus valószínűleg Masztiss-on keresztül tartott kap-

²⁷³ WHITE 1997. 134.

²⁷⁴ Ezekről a személyekről lásd: BÖRÖCZ – MATUS – ZÁSZKALICZKY 2011. névmutató alapján.

²⁷⁵ Az aszódi evangélikus egyház iratanyagában fellelhető forrásokat Jakus Lajos, DETRE 2013. és ASZTALOS 1996. tárta fel. Kutatásaikat Berényiné Kovács Gyöngyi használta fel egy tanulmányában (BERÉNYINÉ KOVÁCS)

²⁷⁶ Lásd pl. DETRE 2013. 131.: Masztics a Jozeffy-féle pánszláv mozgalom előretolt bástyája volt Aszódon.

csolatot a szlovák mozgalommal.²⁷⁷ Nyilvánvaló, hogy az aszódi tanító története „nemzeti” vonatkozásai miatt vált „érdekessé” a történészek szemében, s ki tudja, egyszer talán még megérjük, hogy ügyéből a szlovák történelemben szimbolikus esemény, személyéből emblematisztikus szlovák „národovec” lesz. Ez az oka, hogy elsőként „nemzeti” szemszögből értelmezem az eseményeket.

1. kontextus – A szlovák entuziaszta²⁷⁸

Ján Mastič a bécsi teológián végzett, s források igazolják, hogy fiatalkorában jellemezte szlovák identitást (bármit is jelentsen ez akkoriban) és kapcsolatot tartott a nemzeti mozgalommal. Jozef Miloslav Hurban-t és Michal Miloslav Hodža-t bizonyosan személyesen ismerte, és neve szerepelt a Tatrín egyesület támogatói között.²⁷⁹ 1838-ban vezéralakja volt a pest-budai egyetemen egy szláv hallgatókból álló csoportnak, amelyik azt kérvényezte a Helytartótanáctól, hogy „szláv” nyelvórákat tarthassanak.²⁸⁰ Tanítói pályáját Ján Kollár szárnyai alatt kezdte, s ő ajánlotta be Aszódra is. Mastič-ot még az 1870-es években is úgy ismerték, mint aki Kollár kántora volt.²⁸¹ Aszódi tevékenységéről az iskolajárás dékánja (Brocken József, domonyi lelkész) azt írta, hogy gyűlöli a magyar nyelvet, s ezt az ellenszenvet terjeszti az iskolatanítók között.²⁸² Más források ugyancsak említik, hogy „...a' tót nyelv' érdekében veszedelmes bujtogatókat követett el, eszélytelen túlbuzgó tót volt...”,²⁸³ amit nyilván úgy is

²⁷⁷ KERTÉSZ 2002. és BOZÓ-SZŰCS 2014.

²⁷⁸ Csupán azért használom ezt a kifejezést, mert érzékeltetni szeretném, milyen terminológiai problémákkal szembesülhet a téma kutatója. Az entuziaszta nem túl szerencsés fordítása a „národovec”-nek, amelynek nincs magyar megfelelője. Lásd: PICHLER 2014. 8.

²⁷⁹ DEMMEL 2009.a 27.

²⁸⁰ Uo.

²⁸¹ OSZK Kézirattár Daniel Lichard Johann Mastisch-hoz 1870.

²⁸² „kisebb iskola: Rendes tanító nincs. Jellemzés: Masztis János helyettes tanító nem csak hogy maga gyűlöli és hanyagosan tanítja a magyar nyelvet, hanem még a decanatusokban létező iskola tanítókat is. hozzájuk bocsátott ... (olvashatatlan) által óhajtja elidegeníteni.” Aszódi decanális megye decánjának tudósítása 1843 évben, EOL, Pest Megyei Esperesség (továbbiakban PMESP) iratai, 11. doboz 13. regestrum tertium 1. 3-22. 6.

²⁸³ Blásy Lajos pestmegyei esperességi főjegyző tudósít az esperesség 1843 évi (augusztus 30–31.) közgyűléséről PEIL. 1843. október 14. II. évf. 41. sz.

interpretálhatunk, hogy szlovák identitását aktívan képviselte. Alátámasztja ezt kultúraszervező tevékenysége, hiszen lelkesen bekapcsolódott egy „szláv” könyvterjesztő hálózatba. A kiségió lelkészeinek és tanítóinak küldött körlevele szerint a Ján Kadavý-tól kapott cseh és szlovák kiadványokat (katekizmus, nyelvtan, kalendárium stb.) Aszódról továbbította a megrendelőknek.

Amikor Mastič 1842-ben Aszódra érkezett, éppen egy viszály volt kifejlődőben, mert az idős lelkész elérte, hogy megfelelő végzettséggel nem rendelkező fia, Mikulás Dániel Ede legyen a segédlelkésze. Ezt sokan nehezményezték, és látványosan csökkent a templom látogatottsága. Mastič ekkor exponálta magát, karizmatikus volt, zengő hangon, hatásosan szónokolt, ezért hamar népszerűsége tett szert. Jegyzőkönyvi bejegyzés is igazolja, hogy maga mögé állította a gyülekezet jelentős részét.²⁸⁴ Támogatói kifogásolták egyrészt, hogy az inspektor-földesúr, Podmanický Lajos magánpénztárként használja a gyülekezeti alapítványokat, nem ismeri el és ignorálja az újonnan szervezett presbitériumot, másrészt azt, hogy a lelkész kiszolgálója ennek az önkénynek. Patrónus és kliense összefonódásának szimbolikus eseménye lett Mastič elzavarása: a földesúr túllépett hatáskörén, a lelkész pedig nem lépett fel ellen. A megoldatlan konfliktusnak hosszabb távú következménye lett a helyi politikai életben. 1848-ban a már halálán lévő idős lelkész kilobbizta a földesúrnál, hogy segédlelkész fia kövesse hivatalában. A lelkészutódlási ügyből egyházmegyei, kerületi, majd minisztériumi per alakult ki, és a remeselnici-nek (iparosok) vagy reptáci-nak (zúgolódók) nevezett, ifj. Mikulás Dániel Ede ellenzékeként szerveződő pártról úgy nyilatkoztak a jelentések, hogy tagjait éppen az évekkel korábbi Mastič-ügy kovácsolta össze. Aszódon döntően evangélikus szlovákok laktak, s a fiúak is szlovák többségűek voltak, ezért ha a szlovák nemzeti mozgalomhoz kötődő Mastič népszerű, sőt szolidáris csoportot szervező tényező volt, akkor megalapozottan jelenthetjük ki: Aszódon volt bázisa egy szlovák összetartozás érzésre alapozó agitációnak. Alátámasztja ezt a narratívát, hogy a Mastič-ügyben gyakran emlegetett

²⁸⁴ Válka János esperes azt írta a miniszternek levelében: Ekkor érkezett meg Masztics, „...ki azonban igen kedvesen szónokolni tudott, úgy, hogy valahányszor fellépett, a templom teli volt...” 1848. június 23-án Válka János esperes írt b. Eötvös József miniszternek az aszódi ügyről EOL PMESP iratai 59. Irathagyatékok Válka János esperes hagyatéka. 1842–1851.; valamint lásd még az aszódi evangélikus gyülekezet 1828-tól vezetett protocollumából (IV. kötet) az 1843. április 18-i közgyűlés jegyzőkönyvének 1. pontját Masztics hívnylevelének támogatásáról. Utóbbi rendelkezésre bocsátásáért köszönet Bozó-Szűcs Dianának.

pánszlávizmus már önmagában adott egy bizonyos „nemzeti” aláfestést a diskurzusnak. Ráadásul ez az agitáció egy országos hálózatszervező mozgalomba illeszkedhetett, hiszen Mastič-nak egyértelműen aktív kapcsolata volt Pesttel és Ján Kollár köreivel. S mivel hatáskörét túllépve üzte el őt a földesúr és egyben gyülekezeti felügyelő, gyakorlatilag a mártírsors is rászabható a tanító történetére. Életútján az aszódi intermezzo valóban sorseselemény volt, s ezt akár olyan értelemben is kiemelhetjük, miszerint egy reményteljes ifjú értelmiséginek a szlovák nemzet érdekében végzett életpályáját hiúsította meg Podmaniczky Lajos báró és a tanító mellett ki nem álló lelkész. Mastič ugyanis ez után már nem nagyon mutatott érdeklődést „szlovák ügyek” iránt.

2. kontextus – A trickster²⁸⁵

Amennyiben azonban áttekintjük Jan Mastyš életpályáját, személyiségének és szlovák identitásának alternatív, a nemzeti mozgalom kontextusát megkérdőjelező elemei is igazolhatóak lesznek. Turóckelemenfalván (Kaľamenová) született 1810-ben vagy 1811-ben, s Késmárkon szerzett középszintű képesítést. Jozef Miloslav Hurban nagyműveltségüként jellemzi őt,²⁸⁶ és nyilvánvalóan jól tudott németül,²⁸⁷ hiszen 1836–37-ben a bécsi teológián tanult. Tanulmányait követően Pesten tanító és kántor lett Kollár mellett, viszonyuk azonban már a kezdetektől feszült volt, mert nem ismerte el a lelkész feltétlen autoritását. Kollár végül Szeberényi János szuperintendens segítségével tudott csak megszabadulni tőle.²⁸⁸ 1842 tavaszán már nem tartózkodott Pesten, Proszékről (Prosiek), egy liptói faluból, mint nevelő levelezett Koren Istvánnal.²⁸⁹ 1842–43-ban Aszódon tanított, ezután Ráztokra (Liptó megye) ment, majd a papi vizsgára készült és nevelősködött. 1848-ban Verbica-Szentmiklós – ahol Hodža volt a lelkész – Plostin-Iljanói fiájában volt iskolatanító.²⁹⁰ Az 1850-es években Ľubos

²⁸⁵ A trickster (csaló, szélhámos, illuzionista) az antropológia tudomány klasszikus figurája, lásd ehhez: SZAKOLCAI 2015. 13–16.

²⁸⁶ HURBAN é. n.

²⁸⁷ DETRE 2013. 130. állítja, hogy németül nem tudott vagy nem akart tudni.

²⁸⁸ BÖRÖCZ – MATUS – ZÁSZKALICZKY 2011. 127.

²⁸⁹ EOL Koren István hagyaték. 299. sz. levél.

²⁹⁰ SZÉKÁCS 1848. 61.

Kačírerek szerint a pesti szlovák evangélikus iskolában tanított,²⁹¹ s én ezt meg tudom erősíteni a pesti szlovák gyülekezet jegyzőkönyvei alapján.²⁹² 1863-ban felfüggesztették állásából, de csak a fegyelmi eljárás végeztével, 1866-ban vált jogerőssé elbocsátása. Az 1870-es években, legalábbis az évtized elején, Szentendrén élt, mint sokgyermekes, nyugalmazott tanár, és szakolcai tanítói álláspályázatához Daniel Lichardtól kért támogatást.²⁹³ Az állást nem kapta meg, s egyelőre nem tudjuk, hol és mikor halt meg. A kanyargós életpályája indokolja a kérdésfelvetést, vajon miért nem sikerült sehol sem gyökeret eresztenie.

A visszaemlékezések, pamfletek és hivatalos fegyelmi iratok alapján úgy tűnik, Jan Mastyš valóban karizmatikus, ugyanakkor túlzottan indulatos volt, s befolyását leginkább egyéni érdekek érvényesítésére használta fel. Ebben az aspektusban nem áldozatkész nemzeti elkötelezettsége, hanem összeférhetetlen és egoista jellemvonásai erősödnek fel. Szembetűnő egyéni ambíciója miatt terjedt el róla, hogy minden szolgálati helyén pártot gyűjtött maga köré, s megpróbálta háttérbe szorítani vagy megbuktatni a lelkészt.²⁹⁴ Források utalnak arra, hogy ez állt a Kollár-ral kialakult konfliktusa háttérében is, s egy szlovák nyelvű irat szerint a lelkész háta mögött választatta meg magát segédlelkésznek.²⁹⁵ Ugyanígy járt el az 1860-as években is, amikor a „pátensharc” során kettészakadt a szlovák gyülekezet. Jozef Podhradský lemondatása után meghívta magát pesti pátenspárti szlovák helyettes lelkésznek (adminisztrátor), majd azt is elérte, hogy hivatalos meghívólevelet állítsanak ki számára. Balszerencséjére az „autonomisták” puccsa, s a gyülekezet erőszakos újraegyesítése megakadályozta, hogy rendes lelkész legyen.²⁹⁶ Tanítóként is erős önreprezentáció jellemezte, amikor kiharcolta, hogy a pátensegyházban a tanítói fizetést emeljék fel a lelkészi javadalom összegére. Amikor pedig második tanítónak újra meghívták Ján Kadavý-t,

---

²⁹¹ KAČÍREK 2016. 78.

²⁹² 1851. március 19-i jegyzőkönyv szerint egyhangúlag tanítónak választották és híványlevelet küldtek neki. EOL PSZE Jegyzőkönyvek 2. doboz

²⁹³ OSZK Kézirattár Daniel Lichard Johann Mastisch-hoz. 1870.

²⁹⁴ PODHRADSKÝ 1893. és PODHRADSKÝ 1862.

²⁹⁵ Egy szlovák nyelvű tanúvallomás az egyik botrányos esetről (engedély nélküli temetés) Masztics 1860-as évekbeli perében. EOL PSZE 36. doboz, Vegyes gyülekezettörténeti iratok.

²⁹⁶ EOL PSZE vegyes gyülekezettörténeti iratok 26. doboz. A „pátensharc” idején a pesti szlovák gyülekezet két részre (pátens-párti és autonómia-párti) szakadt.

ki akarta neveztetni magát Oberlehrer-nek, további fizetésemeléssel.²⁹⁷ Kétségtelen, hogy majdnem minden ismert állomáshelyéről, ahol iskola-tanító volt, elküldték, Pestről háromszor is, és a legutolsó esetben esze-rességi pert folytattak le ellene. Menesztéseinek számos oka volt, pl. engedetlenség a feljebbvalókkal szemben, botrányokozás, hanyag munka, erkölcstelen életmód stb., de – aszódi felmentésétől eltekintve – pán-szlávizmust vagy magyarellenességet nem fogalmaztak meg vádként. Sajnos alig maradtak fenn írásai, így nem rendelkezünk elsődleges forrásokkal nézeteiről. Az egyetlen egyértelműen hozzá köthető szlovák dokumentum egy körlevél az Aszód környéki tanítókhoz és lelkészekhez, melyben a könyvterjesztő hálózatot népszerűsítette. Ebben nincsenek utalások a „mi nyelvünkre”, a szlovák vagy szláv nemzetre, pedig ezeket a kifejezéseket még az egyszerű ajánlólevelekbe is beleírták vagy beleíraták, ha valaki szlovák etnikus-felekezeti vonalon próbált érvényesülni.²⁹⁸ Mastyš könyvterjesztő ügynöki tevékenysége így akár gazdasági vállalkozásként is leírható.

A másik elsődleges forrás, Korenhez írt magyar nyelvű levele a magyar nyelv iránti állítólagos gyűlöletéről kialakult képet árnyalja.²⁹⁹ Bizonyos, hogy Mastyš ekkor, s talán egész életében hadilábon állt a magyar nyelvvel. Pedig, mint a gyülekezeti jegyzőkönyvből tudjuk, a magyar tanítása lett volna az egyik legfontosabb feladata,³⁰⁰ ráadásul ezt éppen az a csoport javasolta bevezetni az oktatásba, amelyik őt támogatta az egyházi vezetéssel szemben. Magyar nyelvi képzetlensége tehát igazolható, arról azonban, hogy gyűlölte volna a magyar nyelvet vagy ezt az averziót terjesztette volna, az aszódi eseten kívül nincs más említés.

Összefoglalva tehát ennek a kontextusnak az olvasatát, Mastyš esetében a karrierépítés, befolyásszerzés és üzleti hálózatépítés állt a középpontban, ha szlovák agitációról volt szó, s tevékenysége az etnopolitikai vállalkozó mintájára akár etno-konfesszionális vállalkozóként is jellemezhető.

²⁹⁷ PODHRADSKÝ 1862.

²⁹⁸ Lásd Koren Kollárhoz írt levelét „Ján Sramko” ügyében és Sramko levelét, aki „našinec” és „slovenský národ” kifejezéseket használ. EOL Koren István irathagyatékából a 4. doboz 7-es számú könyv, 113–116. A leveleket rendelkezésemre bocsátotta: Bozód-Szűcs Diána.

²⁹⁹ EOL Koren István hagyaték. 299. sz. levél.

³⁰⁰ 1841. december 23-án volt gyűlés, itt döntöttek az iskola javításáról és ezzel összefüggésben tanítóválasztásról. EOL PMEST 11. doboz, 13. regestrum tartium 1840–1843. „... anyai nyelvek mellett a főképp a magyar nyelv tanítására minden kitelhető figyelem fordításék.”

3. kontextus – A rebellis

Masztics esetében az aszódi elküldés valódi indokát is megkérdőjelezhetjük az előbb bemutatott személyiségkép fényében. A becsvágyó tanító ugyanis a helyi egyházi vizsályban fellépett a lelkész és a felügyelő szövetése ellen, vagyis nem feltétlenül szlovák elkötelezettsége miatt került nehéz helyzetbe. Fennmaradt egy viszonylag részletes beszámoló, amelyben szó esik Masztics iskolán kívüli szerepéről, s ennek tartalma szerint a népet a haza törvényeit taposva az uraság ellen lázította. Felvetődik ezért a kérdés, hogy vajon a szlovák iskolatanító, vagy a lázító ellen irányult-e az aszódi uraság fellépése. Koren István terjedelmes levele, melyet 1843 novemberében írt Liptóba, ahova Masztics visszavonult az aszódi kudarc után, fontos adalékokat tartalmaz ebben a tárgykorban. Koren megerősíti, hogy Maszticsot valójában néplázításért küldték el, miközben pánszlávizmusra és egy könyvterjesztő hálózat aszódi és környéki fiókjának működtetésére hivatkoztak. Koren tanáccsal is ellátta volt tanítótársát, aki – szerinte – rossz helyen keresett támogatást ambícióihoz, amikor azt képzelte, hogy az egyszerű nép megnyerésével tud karriert építeni és hivatalt szerezni, ráadásul kényes politikai témákat feszegetett pünkösdi prédikációja során. Koren realistább volt Maszticsnál: „...*a mi népünk oly annyira függ a földesúrtól, hogy nincs mit csinálni. Az urak bizalmát kell elnyerni!*”³⁰¹ Hiába volt a közvélemény Masztics mellett, s haragudott „az urakra és a papokra,” hiába merült fel még az is, hogy újra meghívják, kiállni nyilvánosan nem mertek mellette.

Koren levele mellett más forrás is kitér a néplázító Maszticsra. A magyar nyelv tanításának kérdésében már idézett Brocken József dékán is tudósított Masztics iskolán kívüli szerepéről. Az iskolatanítóknak a Masztics elleni eljárást kifogásoló folyamodására válaszul az esperesség egy bizottságot küldött ki, amely 1843. augusztus 30-án írta meg jelentését. Brocken ebben így fogalmazott: „...*miután Masztis János rendes meghívó levél nélkül Aszódon lakván, minek előtt rendes tanítók sorába tartozott volna, a népet, hazánk törvényeit taposva, a M[éltósá]gos uraság ellen lázította, s a megbántott uraságot s más előljárókat – többszöri kérésre, s intésre, sőt a meghívó levélnek végképpeni megtagadására sem hallgatván – folytonos makacsságával illy lépésre kényszerítette, a folyamodó iskola tanítóknak aggodalma szünjék*

³⁰¹ Koren István levele Maszticshoz 1843. november 6-án. OSZK, Kézirattár.

meg, mivel az aszódi uraság nem oskola tanítóval – mert Masztisnak még meghívó levele nem volt –, hanem lázítóval bánt ilyen keményen”.³⁰² Mikulás Dániel már említett lelkészválasztási ügyében, 1848-ban egy bányakerületi küldöttség ugyancsak tárgyalta Masztics politikai szerepét. A bizottság írásos jelentése szerint Masztics János „...tót térítéseket, sőt a földes uraság ellen lázító mozgalmakat előidézni iparkodván, s magának valósággal pártot is szerezvén, a’ földes uraságot arra kényszerítette, hogy tőle a’ lakhatási jogot megtagadta.” Ez a vád annyira komoly volt, hogy a vármegye is tárgyalta. Ezen a fórumon – a jelentés szerint – Maszticsot elítélték, s pártjából többeket elmarasztaltak. A fenti idézet egyébként alátámasztja Koren szemrehányását Maszticsnak: kevés eredményt ígért és nagy kockázattal járt a szlovákok agitálása a hatalom képviselőivel való egyezkedés helyett.

4. kontextus – A reformer

Alapvető kérdés, hogy az aszódi szlovák evangélikus közösség viszonyai megfeleltethetők-e a nemzeti kontextusban gyakran elvárt etnikai identitáson alapuló elhatárolásnak. Ennek eldöntéséhez mindenképp szem előtt tartandó, hogy a nacionalista múltfelfogás az átmeneti csoportosulásokat hajlamos szilárd szolidáris közösségként elképzelni. Egy vizsgálati jelentés szerint az 1840-es évtizedben Aszódon az evangélikusok két pártja körvonalazódott. 1848-ra a viszony közöttük annyira megromlott, hogy az egyik áttéréssel fenyegetőzött, a másik „...pedig vérontás, és tettleges megtámadásig van felingerülve”. Az első, „remeselnici” vagy „reptáci”³⁰³ pártot 50-60 mesterember alkotta, s őket vádolta a lelkész pánszlávizmussal. A másik pártba tartozott a többi mesterember (32 fő), a földművelő jobbágyok és a zsellérek, összesen 148 fő. Őket támogatta ekkor (tehát 1848-ban) az ikladi és a tótgyörki filia. A vizsgáló bizottságok alapkonfliktusnak a „tősgyökeres földművelők” indulatát tartották a dominanciára törő, többnyire betelepült mesteremberekkel szemben, és úgy becsülték, hogy 1847–48-ban az 50-60 fős frakciótól eltekintve a nagy („öslakos”) többség Mikulás Dániel lelkészhez ragaszkodott. Az etnikai megoszlást illetően megfontolásra érdemes

³⁰² EOL PMESP iratai 11. doboz 13. registrum tertium 1840–1843. 1843. 1–14.

³⁰³ A „reptáci” biblikus hagyomány, Júdás apostol levele, 16. „Ezek zúgolódók, panaszkodók, a magok kívánságai szerint járók; szájok kevélységet szól, haszonlesésből személyimádók.”

momentum, hogy a bizottságok annak ellenére sem hangsúlyoznak ilyen választóvonalat,³⁰⁴ hogy ez több okból is indokolható lett volna.

Az Aszódra betelepült mesterek – s ezt Podmaniczky Frigyes is megerősíti emlékiratában – főleg németek és zsidók voltak.³⁰⁵ Az aszódi evangélikus közösségben dominanciára törő kézművesek esetében is a beköltöző németek lehettek többségben, Bozó-Szűcs Diána szóbeli közlése szerint azonban többen elszlovákosodtak közülük. A forráselemzések alapján mindenesetre a „reptáci” csoportba dokumentáltan tartoztak magukat szlovákként (vagy szlovákként is) számon tartó személyek. A lelkész által pánszlávizmussal vádolt csoport tehát etnikailag vegyes volt, a pánszlávózó lelkészt és a patrónus-földesurat támogató aszódi „öslakos” földművelők (gazdálkodók, bérlők és zsellérek) viszont többségükben szlovákok.³⁰⁶ A választóvonal ezért inkább fejez ki öslakos-betelepülő ellentétet, mint etnikait.

A nemzeti értelmezést tovább nehezíti, hogy a pánszlávizmussal vádolt „reptáci”-k mintha már az akkulturáció útján jártak volna, ezt a folyamatot azonban nem elsősorban a nyelv vagy az etnicitás ösztönözte, hanem inkább a társadalmi presztízs: amelyik iparos tőkéhez jutott, s ők inkább jutottak hozzá, mint a földművelők, rögtön szőlőt vagy földet vett és „*magyar földesúr*” akart lenni.³⁰⁷ Programjuk, amely a szlovák mellett magyar oktatási, magyar és német istentiszteleti igényt tartalmazott, a társadalmi változások iránti nyitottságot és nem a „nemzeti” mozgalom ideológiáját képviselte. A csoport szervezőelve, hangsúlyozom ismételten, nem az etnicitás, hanem a változtatásnak, a gyülekezet megreformálásának a szándéka volt. Utóbbi törekvés terén nem csupán Mikulás Dániel Ede jellemhibáit és a lelkészi hivatalhoz szükséges képzés hiányát kifogásolták. Szemükben Mikulás az egyházi alapítványokat magánpénztárként kezelő földesúr-patrónus kliense volt, fellépésük ellene így egyfajta önkormányzati reformgondolatot képviselt. Amennyiben a viszály egyháztársadalmi hátterében etno-konfesszionális vonatkozásokat keresünk, ezeket a Mikulást liturgikus elmaradottsággal és kanonikus hibákkal vádoló panaszpontokban ta-

³⁰⁴ Az 1848. április 30-i szuperintendensi vizsgáló bizottság jelentése tájékoztat az állapotokról. EOL Bánya Kerület iratai 6. doboz.

³⁰⁵ PODMANICZKY 6.

³⁰⁶ Ugyanakkor az ikladi leányegyház német telepítésű, szlovák beköltözőkkel a második hullámban.

³⁰⁷ Pl. Némedi János a Mikulás elleni aláírók között. PODMANICZKY 68.

lálhatjuk meg. Ezek a kifogások azonban leginkább a helyi népies (szlovák) egyházi szokásokra irányultak, mint pl. a cantatio intézménye, mely eredetileg katolikus, a szlovákoknál evangélikus hagyomány is volt.³⁰⁸ Ha választanom kellene, hogy ez a nemzeti közösség megteremtése felé vezető folyamat közbenső szakasza-e, melyet egy népi kultúra hit- és nyelvközössége dominál (felekezeti nemzet, Turczynski), avagy egy prenacionális identitás, mely továbbél és ellenáll az asszimilációnak (Tóth Zoltán, felekezeti nemzetiség),³⁰⁹ akkor az utóbbi mellett voksolnék. Ezt az etnokonzervatív jellegű hivatkozási alapként integrálja később majd magába a nemzetileg értelmezett közösség magaskultúrája. Úgy gondolom tehát, hogy a Johann Mastisch-ügy (és nem Mastisch maga) nem egy szlovák érdekképviseleti mozgalmat kovácsolt össze, hanem a „reptáci” reformját: kézbe venni a gyülekezeti ügyeket, pénzügyeket, javítani az oktatást és a templomi szolgáltatásokat, valamint eltávolítani a régi etnikus felekezeti gyakorlatot képviselő kliens lelkészt.

5. kontextus – Az áldozat

Végezetül kitérek a kompetencia kontextusára, amely szintén rárétegződött a Masztits-ügy diskurzusára. Indokolt ez már csak azért is, hogy a helytörténeti összefoglalások szerint az elbocsátás miatt és Ivan Masztits mellett egy jól dokumentált, régiós jellegű szolidáris akció szerveződött a dekanátus tanítói részéről. A patrónus-földesúr Podmaniczky Lajos hatásköri túlterjeszkedésének kérdését az esperesség 1843. évi (augusztus 30-31.) közgyűlésén majdnem egy napon keresztül vitatták meg; gyakorlatilag nem hivatalosan, mert feljelentés az ügyben nem történt. Egyrészt Masztits státuszáról folyt a polémia, vagyis hogy bizonyítványok nélküli „kóborlónak” kell tekinteni vagy képesített lelkészjelöltnek, aki ugyan nem kapott meghívó levelet, de egy éve fizetésért tanított Aszódon. Másrészt arról fogalmaztak meg pro és kontra érveket, hogy törvényes vagy önkényes volt-e a földesúr eljárása. Ha ugyanis Masztits felfogadott, képzett tanító, akkor egyházi

³⁰⁸ Balázs-napi koleda kantációval (Blasius-cantatio), vagyis a Balázs-járás. A Balázs-járás tájegységként más és más, de lényege hogy az iskolás korú gyerekek végigjárják a falut és a tanító javára gyűjtenek adományokat.

³⁰⁹ HORVÁTH 15.

joghatóság alá tartozik, s így a feljelentés után annak kell eljárnia ellene.³¹⁰ Bonyolította a helyzetet, hogy Podmaniczky földesúri jogán tagadta meg Masztitstól a lakhatást, miközben a gyülekezet felügyelőjeként ezt nem tehetné meg.

Ezt a dilemmát kereshetjük az iskolakerület tanítóinak együttes fellépése mögött, nem pedig nemzeti vagy etno-konfesszionális szolidaritást. Az iskolatanítók 1843. július 12-én kelt körlevelét az alberti tanító, Brocken Sámuel fogalmazta, majd aláírta szinte minden oktató. Követelték „Masztits” visszavételét és az illetékes hivatalos vizsgálat után, ha bűnösnek találják, méltó megbüntetését. Kiemelték, hogy nem akarják mentegezni a tanítót, de azt sem tudják, mi a bűne. Érdekeik védelmére több követelést is megfogalmaznak, melyek egy érdekvédelmi tanítóegyesület megalakulását körvonalazták. Éves gyűléseiken megválasztott képviselőt szerettek volna küldeni minden tanítói ügyet érintő esperességi konventre, s azt is követelték, hogy első fokon az ő gyűlésük vizsgálhassa a fegyelmi ügyeket. Az ügyben bizottságot küldtek ki, mely 1843. novemberi levelében az egyesületi törekvéseket együttesen feleslegesnek nyilvánította.³¹¹

5 + 1. kontextus – Az etno-konfesszionalizmustól a regionalizmusig

Tanulmányom egy történetet feltöltésének a kísérlete az alföldi szlovák etno-konfesszionalizmus regiszterébe. A Masztyšch-sztori előhangja és fontos mellékszála volt az aszódi evangélikus gyülekezet és filiái történetét több mint egy évtizedre meghatározó Mikulás-ügynek. Erről már Kertész Botond megállapította, hogy a felek kölcsönösen használták a pánszlávizmus vádját.³¹² A nemzetre, pánszlávokra, szlovákokra, magyarokra és a házára hivatkozás az egyházi és világi hatalom képviselőinek és ellenzékének retorikáját egyaránt jellemezte. Amennyiben a pánszlávozás a démonizálást szolgálta, és a politikai ellenfél diszkvalifikálásnak diszkurzív eszköze volt, akkor megkérdőjelezhető a helytörténeti értelmezés a pánszláv és magyar-ellenes Masztyšch-ról, s korrekcióra szorul az aszódi szlovák evangélikusok

³¹⁰ Blásy Lajos pest megyei esperességi főjegyző tudósít az esperesség 1843 évi (augusztus 30–31.) közgyűléséről (PEIL 1843. október 14. II. évf. 41. sz.)

³¹¹ EOL PMESP iratai 11. doboz 13. regstrum tertium 1840-1843. 1843. 1–14.

³¹² KERTÉSZ 2002. 99–100.

képe is. Masztyšch etno-konfesszionális vállalkozóként karrierépítés céljával lépett fel, s a helyi politikai érdekviták terén egy nevezőre került a gyülekezetet reformálni és kulturálisan modernizálni igyekvő betelepült iparosokkal. Csoportjukból kiemelte őt becsvágya és karizmája, valamint az ellene elkövetett agresszióból táplálkozó áldozat-szerep.

A reformer csoporttal szemben léptek fel a rendi etnikus felekezeti hagyományait őrző „öslakos” szlovák földművesek, akiknek esetében semmilyen forrás nem igazolja, hogy egyáltalán lenne értelme feltenni a nemzeti érzés meglétének kérdését, bár – tegyük hozzá – ugyanez igaz a nemzeti identitást tagadó állítások esetében is. Ellenben az egyházi életet megújítani szándékozó, etnikumhoz nem köthető „reformpárt” szlovákjai, akik kiváltak a földműves közösségből vagy nem integrálódtak ebbe a közösségbe, bizonyosan használták a nemzeti nyelvi eszközöket, s akartak „szlávul” művelődni, miközben magyar nyelvoktatást, magyar és német istentiszteletet is igényeltek. Párhuzamot látok itt Kadavý iskolai programjával, melyben a štúri nyelvreform iránti elkötelezettség, valamint az egyéni sikeres életstratégiák kialakításához szükséges tantárgyi és nyelvi ismeretek elsajátítása keveredett.³¹³ Ez a felvilágosult attitűd jellemző volt a vizsgált korszakban, amikor még nincs nemzeti tömegagitáció, amikor még versengenek az identitástípusok, melyek meg akarják határozni a „nemzeti” tartalmát. Egyelőre kérdéses, minek tekintsük ezt a hagyományos etnikus felekezeti felülíró trendet, ezért további kutatásokra lenne szükség az alföldi etno-konfesszionálisizmusról. Megnehezíti ezt, hogy a szlovák és a magyar nacionalizmusok egyaránt zsákutcába terelték ezt a regionális, komplex identitástípust, az egyik oldalon, mint „maďarón”-t, a másikon, mint pánszlávot. Elemzésem végkövetkeztetése népszerűtlen lehet mindkét nemzetesítő történetírásban: egyrészt a csoportszerveződések szituatív és alkalmi jellegűek, másrészt, s ez a fontosabb, a helyi speciális viszonyok között, aktuálisan fontossá váló érdekek mentén kialakuló társulásokban olyan személyek kerülnek egy platformra, akiknek a klasszikus identitáselméletek alapján nem kellene. Úgy is mondhatnám, hogy az elmúlt korok történetei sokszor mintha nem illeszkednének a nemzeti kontextusban értelmezett identitás-protokollokhoz. Nem vitatom, hogy egyes kutatók megalapozottan gondolják el potenciális szlovák nemzetiként a régiós etno-konfesszionális csoportszolidaritást, ám ez nem volt magától értendő. A különböző identitáspolitikai akciók pillanatnyi erőviszonyától füg-

³¹³ MATUS 2014. 40–43., illetve ezen kötet II. tanulmánya.

gően akár egybe is eshetett vele, ami viszont igaz lehetett a potenciális magyar nemzeti mozgalom vonatkozásában is. Ugyanakkor szembe is mehetett vele, ahogyan a magyarral is. A többes identitások strukturális esetlegessége okán érdemes itt felidézni az alternatív regionális nemzetek diszkurzív konkurenciájának elméletét, kiemelve, hogy a regionalizmusok lényegi eleme nem elsősorban az igazodásban rejlett. Alapvetően perifériális, tehát centrumellenes konstrukcióként általában a „nemzeti” (bármelyik) tartalom kiegészítése, részleges felülírása, régiósítása, vagyis a sajátos jelleg reprezentálása és nem az igazodás volt a legfőbb jellemző jegye.³¹⁴

Ami pedig a tanulmány indításaként felvetett terminológiai kérdést illeti, nem zárható ki, hogy korabeli egyedi történeteket igyekszünk beleerőltetni utólag konstruált és tárgyiasított identitás-kategóriákba. Megfontolandó ezért, hogy az alföldi szlovák etno-konfeszionális identitás megkonstruálása helyett kutassuk-e inkább a kontextusokhoz kötött etno-konfeszionális stratégiákat, s ezek szerepét a sokszor esetleges csoportsszerveződések érdekérvényesítő akcióiban.

---

³¹⁴ EGRY 2015. 90.

VI. „Barom öméltósága” esete a „pánszlávok zászlaját lobogtató iparlovagokkal. Pesti szlovákok irracionális küzdelme a protestáns pátensért

„Mi is nemcsak hirdetni és éleszeni akarjuk a nemzetiségi egyetértést, testvéri hajlamot; de nyíltan, és ünnepélyesen nyilatkozunk, hogy a magyar nemzetiséget és reája vonatkozó lelkesedést nemzeti ihlettség [ihletettség – a szerző megjegyzése] érzetét mélyen tiszteljük, sőt neki teljes igazságot és szívélyes rokonszenvet mindenkor kiszolgáltatni akarunk.”³¹⁵

A pátensharc interpretációja a történeti hagyományban

1850-től, Haynau rendeletétől számítjuk a Bach-korszak kísérletét a katolicizmus, a pravoszlávia és a protestantizmus betagolására az összmonarchia hatalmi rendszerébe.³¹⁶ A reformátusoknak és az evangélikusoknak – több sikertelen egyeztetési kísérletet követően – a kormányzat 1859-ben nyílt parancsban (azaz pátens formájában), tehát az önkormányzati autonómiát figyelmen kívül hagyva adott új alkotmányt. Vitatott eleme volt a világi személyek befolyásának radikális csökkentése az egyházkormányzatban, és sokan kritizálták szervezeti intézkedéseit is (pl. hat kerületet alakított volna ki az addigi négy helyett). A pátens végül fél évet sem volt hatályban, 1860 májusában a széles körű ellenállás miatt kénytelenek voltak felfüggeszteni.³¹⁷ A reformátusok ezt a lépést az ellenállás nagy sikereként ünnepezték, a lutheránusoknál ellenben megosztottsághoz vezetett, mert a nyílt parancsban engedelmessé, úgynevezett koordinált gyülekezetek császári engedéllyel egészen 1867-ig megtarthatták státuszukat a magyarországi „egyetemes” evangélikus egyházszervezeten kívül. Ezek a szakadárnak tekintett egyházközségek szinte kivétel nélkül szlovák nyelvűek voltak, és

³¹⁵ Ezt a magyartalanul megírt szöveget a stílusa, helyesírása és központozása miatt is választottam a tanulmány mottójának. Erre való tekintettel hagytam meg eredeti formájában. *PEIL* 1860. szeptember 3. Belföld. Hontból. A. J. tollából.

³¹⁶ RÉVÉSZ 1957. 8.

³¹⁷ A pátensharc átfogó feldolgozásai: RÉVÉSZ 1957. CSOHÁNY 1979.

néhány bácska-bánáti, valamint a pesti kivételtől eltekintve Felső-Magyarországon, leginkább a Dunáninnen egyházkerület területén helyezkedtek el. Számuk jelentős volt még a pátens visszavonását követően is. Az 1860. június 27-28-i breznóbányai gyűlésen százhetvennyolc dunáninnen és bániai kerületi gyülekezeti lelkész alakította meg a Pozsonyi Szuperintendenciát, s választotta meg annak élére Karol Kuzmány-t, a bécsi evangélikus theológia tanárát.³¹⁸ Az autonomistának vagy autonómia-pártinak nevezett gyülekezetek, melyek vagy a kezdetektől elutasították a császári pátent, vagy azt először elfogadták, majd mégis visszatértek az autonómiához, szlovák, német, magyar és vegyes nyelvűek voltak, és a régi szervezeti felépítéshez ragaszkodva nem ismerték el Kuzmány egyházkerületét.³¹⁹

A két pártnak a nemzeti történelemírásokba többé-kevésbé jól beilleszthető konfliktussorozatát viszonylag szegényes szakirodalom tárgyalja. Habár a magyar, s köztük leginkább a protestáns történészek általában fontos

³¹⁸ ZSILINSZKY 1907 725. Kuzmány-ról: BUJNÁK 1927.

³¹⁹ A pátens- és az autonómiapárti arányokról az egykorú tudósításokból (a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokból, az Evangelische Wochenblatt-ból, részben az Evangelické cirkevňé noviny-ból) és persze levéltári forrásokból, többek között Geduly Lajos irathagyatékából (EOL) alkothatunk képet. A legvisszafogottabb számok szerint is legalább egy-kétszáz gyülekezet és két-háromszázezer hívő tartozott időlegesen a pátens hatálya alá. (ZSILINSZKY 1907 708. és 716.) Az egyes szeniorátusokig lebontott legrészletesebb adatsort Johann Borbis közölte az Ew. Wochenblatt alapján. E szerint 1860. március 20-ig 341 gyülekezet és mintegy 467 ezer fő volt koordinálva. (BORBIS 1861. 342–343.) Szlovák és német nyelvű szakirodalom adatairól lásd VIRŠINSKÁ 2006. 140., különösen a 3. lábjegyzet. Az Ewang. Týdennjk-re hivatkozó Evangelické Cjrkewnj Nowiny 1861. május 15-i számában nemzetiségi megoszlást közöl: Magyarországon összesen 559 gyülekezet volt, ebből 104 magyar, 112 német, 253 szlovák és 90 vegyes (a schematizmusok alapján ezeket is döntően szlovákoknak tekintik). Nasse cjrkw, nassae wyššj sskoly, náš národ. Ewangelické Cjrkewnj Nowiny roč. 2. číslo 14. 15. mája 1861. A számháborúban a másik, azaz az autonómista oldal nyilván vitatta az adatokat. Orgánuma, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok szerint még 1860 októberében is, tehát fél évvel a visszavonást követően 28 egyházközség (22 a Dunáninnen és 6 a Bániai Kerületben) és 49 073 fő gyakorolta önkormányzatát a pátens alapján. Velük szemben az autonóm többséget ugyanakkor 527 egyház 770 731 fővel képviselte. (PEIL 1860. október 21. III. évf. 42. sz. Belföld.) A besorolás bizonytalanságát mutatja pl. a hontiak kétlakiságáról írt cikk. E szerint Kuzmány leveleit autonómista lelkészek köröztetik, olykor még ajánlást is írnak a végére. Hontból. PEIL 1860. október 7. Harmadik évf. 40. sz. A lelkészek és gyülekezetek szembenállásáról érdekes írás Szeberényi Lajos „szíves figyelmeztetése”. Szemére vetette sok evangélikus lelkésznek, hogy a pátenspárti táborhoz csatlakoztak anélkül, hogy gyülekezetük egyetértését bírták volna. Ezeknek a gyülekezeteknek a nagy többsége később visszapártolt az autonómistákhoz, ami azt igazolta Szeberényi szerint, hogy a hívek nem voltak megfelelően tájékoztatva, vagy félrevezették őket. A szerző elgondolkodtatónak tartja az ellenkező esetek – tehát amikor a gyülekezet pátens-, a lelkész autonómiapárti lett volna – hiányát is. [Szeberényi Lajos]: Szíves figyelmeztetés. PEIL 1860. július 15. Harmadik évf. 28. sz.

fordulópontnak tartották az 1848–1849-es forradalomtól az 1867-es kiegyezésig vezető úton, mégsem mondhatjuk, hogy alaposan feltárt terület lenne. Máig érvényes erről Révész Imre 1957-es kritikája, miszerint katolikus és protestáns részről sincs komoly szintetikus irodalma vagy rendszeres forráspublikációja a Bach-korszak egyházpolitikájának.³²⁰ S ez nem csak a magyar historiográfiára igaz; Miriam Viršinská ugyanezt rója fel a szlovák történészeknek. Kiemeli, hogy a pátensharc történetét többnyire csupán mellékszálként használták fel az 1860-as évek politikai szerveződéseinek felidézése során, s ha született is egy-két átfogó munka, azok inkább forrásközlések voltak.³²¹

Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a pátensharc jelentősége a nemzeti mozgalmak történetében mindenesetre nem utólagos történeti konstrukció. Már a korabeli diskurzusokban és a korai értékelő munkákban is teljesen kifejlett formában reprezentálták, úgy, mint a magyar nemzeti lét jelentős eseményét, amely megteremtette a bevett felekezetek, a hazafias nemzetiségek és a társadalmi csoportok egységét. Mindezt érdemes néhány példával is illusztrálni.

Ennek a nemzeti egységkísérletnek, vagy úgy is fogalmazhatunk, hogy a nemzeti ökumené megteremtésének példájaként érdemes felidézni Győr város történetének jeles napját, 1860. augusztus 21-22-ét. Ekkor ugyanis a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület tizenkét éve eltávolított püspöke, Haubner Máté ünnepélyes díszletek között visszatért és újra elfoglalta hivatalát. A korabeli beszámoló szerint a vendégek osztály-, nyelv-, valláskülönbségtől és pártállástól függetlenül gyalogosan, vonaton és díszfogatokkal sereglettek a városba, ahol lovas bandérium, díszmagyarba öltözött ifjak sorfala, valamint katolikus főurak emelték az ünnepély fényét. Másnap, az egyházkerületi közgyűlést követően kétszázötven terítékes fogadást tartottak, melyen katolikus, református és görögkatolikus papok, tekintélyes polgárok és arisztokraták mondtak hazafias tósztokat.³²² Ez a fajta ceremóniális lelkesültség a Kiegyezésig bizonyosan kitartott, később viszont elhalványult a pátensharc közös emlékezete, s az egyházpolitikai törvények, valamint a katolikus autonómia-tervek végleg száműzték a köztudatból.

³²⁰ RÉVÉSZ 1957. 9. Ez az egyházpolitika túlélte az 1859 nyarán elbukó Bach-ot, mert Leo Thun, a protestáns pátens atyja az októberi diplomáig megmaradt a kultuszárca élén.

³²¹ VIRŠINSKÁ 2006. 141–142.

³²² PEIL 1860. szeptember 3. Győrött augusztus 21. és 22-ike. Győri Közlönyből átvéve, Beöthy Károly tollából.

A hazafias nemzetiségek inkább csak elképzelt, mint valós egységének tárgykörében Id. Kubinyi Ferencnek a pest-budai pátensharcot összefoglaló munkáját érdemes felidézni. Kétségtől fontos mű a pátensirodalomban, hiszen gyakorlatilag már az eseményekkel egy időben, ráadásul levéltári forrásokra támaszkodva alapozta meg a magyar nemzeti mozgalom olvasatát.³²³ A szerző 1866-ban, tehát a pátensharc végső visszavonását egy évvel megelőzően teljes vértetben rohamozta a „pánszlávok zászlaját lobogtató iparlovagokat”,³²⁴ akik „...a nemzetiségek egyenjogúsága ürügye alatt Szent István birodalma szétdarabolásához láttak”.³²⁵ Ez a bécsi kormányzat támogatását maga mögött tudó mozgalom azonban célját nem érthette el, mivel – s ezek Kubinyi gondolatai – a különböző nyelvű evangélikus hívek között példás testvéri szeretet és egyetértés uralkodott.³²⁶ Kubinyi narrátora ezért is hangsúlyozta érvelésében a „pánszláv” és a „magyarországi szláv” fogalmának különbségét:

„...ő [Kubinyi – sz. megj.], valamint a gyülekezetnek minden tagjai különbséget tesz és tesznek ezúttal is a pánszlávok és a magyarországi szlávok között; – az elsők a különböző nemzetiségek között még a protestáns egyházban is századok óta fennállott és fennálló jó egyetértést meg akarják zavarni, és folyvást izgatnak, mint Podhradzky³²⁷ jelen röpiratában, ezeket a protestantizmus ellenségének tekintvén, azokat gyűlöli, – a szlávokat ellenben, kik csak oly jó hazafiak, mint akár a németek vagy magyarok, akik egyetértvén a közjót összetett vállal mozdítják elő, tiszteli és valódi hitsorsosainak és atyafiainak tekinti.”³²⁸

A „hazafias nemzetiségek” szerepéhez jutottak később Zsilinszky Mihály 1907-es protestáns egyháztörténeti szintézisében is, amikor Kubinyi nyomdokain haladva kapcsolta össze a protestáns autonómia ügyét a nemzeti

³²³ KUBINYI 1866. A kötet címe (A pesti autonóm szlávgyülekezet története a XIX. században) túlzó, hiszen az ismertetett események egy évszázad helyett mindösszesen fél évtizedet ölelnek fel. A szerzőről lásd KECSKEMÉTI 2014. és MAJZON 1974.

³²⁴ Az iparlovag szó a régi magyar nyelvben szélhámos, kalandor szinonimája volt.

³²⁵ KUBINYI 1866. 5.

³²⁶ KUBINYI 1866. 23.

³²⁷ Jozef Podhradzky 1849-től a pesti szlovák gyülekezet tanítója, majd 1851-től lelkésze volt. Podhradzky-ról: KOCÁK 1973. és KOCÁK 1981.

³²⁸ KUBINYI 1866. 24–25.

önrendelkezés programjával, s tette így – legalábbis a protestáns – nemzeti identitás fontos elemévé.³²⁹

A felekezeti és nemzetiségi egységkísérlet mellett a pátensharcot övező diskurzus fontos volt azért is, mert a korszak meghatározó protestáns politikusainak jelentős része ekkor szerzett közéleti tapasztalatot és lépett be az országos politika világába. Ennek következtében azonban a későbbi korok interpretációi nagyrészt a tekintélyes és vagyonos világi hívekről (Tisza Kálmán, Prónay Dezső, Vay Miklós stb.), s az emblematiszmus egyházi vezetőik (Székács József, Török Pál, Zelenka Pál stb.) hősies ellenállásáról szólnak. Ehhez a nagy engedetlenségi mozgalomhoz viszont természetesen kulcsfontosságú volt a parókus lelkészek és a helyi gyülekezeti hívek helytállása is. Az ő történeteikről azonban csak elvétve olvashatunk történészi beszámolókat. A társadalmi csoportok (itt értsd: osztályok) közötti összhangnak így csupán az illúzióját sikerült megteremtenie az akadémikus történetírásnak.

Összefoglalva tehát a pátensharc emlékezetének szerepét a történelmi identitásban, elmondhatjuk, hogy a felekezetek, nemzetiségek és osztályok egységéről alkotott tantétel nem érvényes. Hallgatólagosan az emlékezetpolitikai sztereotípiák közé sorolta már az utókor történetíróinak érdeklensége is, miáltal jórészt feledésbe merült maga az egyébként korszakjellemző történelmi esemény is. Ebben a tanulmányban az egység-illúzióknak a befolyásától mentesen igyekszem értelmezni a pest-budai szlovák evangélikus egyházközség eseményeit a pátensharc utóregéseinek időszakában. Az evangélikus pátenspárti és autonomista gyülekezetek belharcai – s ez a tény is ritkán hangzik el – valójában ugyanis ekkor, a pátens 1860. májusi elbukása után kezdődtek meg. Hangsúlyozzuk ezt még egyszer – azután tehát, hogy a protestáns politikusok és egyházkerületi méltóságok elszabotálták, majd a hatalommal hatályon kívül helyeztették az oktrojált egyházalkotmányt.

A pesti szlovák pátens

A pátenshez kiadott végrehajtási utasítás szerint egy országos zsinat során, felülről (először a kerületeket, ezután az egyházmegyéket, majd a gyülekezeteket) szervezték volna újjá a protestáns egyházakat. Ezt a tervet gáncsolták el a kerületek és a protestáns nagyságok már 1859 őszén-telén, ellenben,

³²⁹ ZSILINSZKY 1907.

mintegy önszorgalomból, egyes evangélikus gyülekezetek – a reformátusok szinte egyáltalán nem – újjáalakultak a pátens rendelkezései szerint. Feltehetően ezekből a helyi kezdeményezésekből okulva 1860. január 10-én a miniszter rendeletben szólította fel a lelkészeket és a gyülekezeteket, hogy szervezzék újra működésüket, majd végezzék el a pátenspárti gyülekezeteket összefogó egyházmegyék koordinációját is.³³⁰ Az alapoktól való építkezéshez ösztönzőként jött ki a február 5-i császári rendelet a pátens alapján felálló újjá- vagy újonnan szervezett kerületek anyagi támogatásáról.³³¹

Az alulról szervezés kormányzati programjában nagyon fontos volt a helyi evangélikus lelkipászorok és notabilitások szerepe. A mozgalom magját, amint erre már utaltam, kétségkívül a Dunáninnen kerület egyházközségei képezték, melyek nagy része a pátens szerint szervezett volt már a pátens felfüggesztő májusi leirat idején. Igaz, a leirat kihirdetése után a többség elállt a pátens alapján történő újjászervezéstől. Ezt a két tényt maga a kerület autonóm felügyelője, Szentiványi Márton is megerősítette az 1860. október 10-i kerületi ülésen.³³²

A pest-budai szlovák evangélikusok, élükön a Ján Kollár utódjának megválasztott Jozef Podhradský lelkésszel, azok közé tartoztak, akik a pátens önszorgalomból elfogadták. Ezt nem demonstratív módon tették, habár kétségtelenül lehetett egyfajta politikai jelentőséget tulajdonítani annak, hogy a magyar-német társegyháztól alig fél évtizede nagy viták után 1854–55-ben elváló gyülekezet szembefordult a protestáns ellenállás nagy

³³⁰ Révész Imre alapján Zsilinszky ezt a rendeletet visszadátumozottnak gondolja. ZSILINSZKY 709–710.

³³¹ ZSILINSZKY 714.

³³² Ezen a gyűlésen, melyet tizenkét év kényszerű szünet után először tartottak, a felügyelő azt is kifejtette, hogy kerületében milyen volt a viszony a pátenshez. A politikai hatóságok képviselőiről azt állította, hogy ezek, azaz a szolgabírói hivatalok nyomást gyakoroltak a népre a pátens mellett. Ezzel szemben a világi értelmiség egyöntetűen ellene foglalt állást. A papság „*csékély kivétellel szószólója*” volt az új alkotmánynak, sokan fenyegetéssel, félrevezetéssel, terrorral és álhírekkel agitáltak és szervezkedtek mellette. Egy olyan esetet is megemléített, amikor valahol Liptóban egy lelkész az oltár előtt átkozta el engedetlen híveit. A nép álláspontját bizonytalannak ítélte, tapasztalata szerint az egyháztagnak többnyire szófogadónak, ritkábban óvatosnak bizonyultak, mert féltek az újítástól, s a régihez ragaszkodtak. Amennyiben viszont felvilágosították őket a pátensről, már nem hagyták magukat elámítani, s végül kitarítottak az autonómia mellett. Felvilágosítás, tehát agitáció után így a pátens örökre elveszett. Ez tehát az autonóm párt narrációja, s ennek része volt a nemzeti választóvonal hangsúlyozása is, mely szerint a szlovákok „... *agitáltak ezen nép között a szláv nemzetiséggel, de ez, urak [értsd: tisztelt uraim], most egy tompa fegyver, ez többé nem fog – ezen komédiának a felföldön igen kevés a szereplője, publikuma pedig éppen nincsen.*” Belföld. A magyarországi ág. hit. egyetemes egyház fölírta. PEIL, 1860. október 21. harmadik évf. 42. sz.

mozgalmával. Legalábbis ezt igyekezett alátámasztani Kubinyi, amikor a következő mondatokkal adta meg könyve pátenzellenes alaphangját:

„Kuzmányinak, mint nem annak módja szerint választott, de inkább kinevezett, s az ágostai evang. testület által el nem ismert úgynevezett patentális szuperintendensnek érdekében állott, valamint hasonló érzelmű társainak is Pesten, mint az ország szívében, s középponton a pánszlávizmus zászlaját kitűzni, hogy innen annál könnyebben és sikeresebben törvénytelen működéseit vezényelhesse és terjeszthesse. Podhraczký Józsefben emberére tált. Podhraczký, mint az ágostai hitvallású pesti szláv-egyháznak lelkésze, magához hasonló néhány pánszlávval kezét fogva a pátenst kihirdetése után, azt elfogadta és kénye kedve szerint a presbitériumot kinevezte, az egyház hívei nyilvános többségének akarata ellen. Ezen erőszakos lépése által korántsem hozott be rendet az egyház kebelébe, de az egyenetlenség, viszálykodás és egymás elleni torzsalkodás magvát szórta el hívei között annyira, hogy az ezentúl tartott egyházi gyűlések az egymás elleni kikelésnek, sértegetésnek, sőt ami hallatlan, testi bántalmazások színhelyévé fajultak; az egyház szerencsétlenségéhez hozzá járult még Podhraczkýnak erkölcstelen magaviselete is; nem csuda tehát, hogy a pesti szláv egyházat Podhraczký hivataloskodása alatt egy veszedelmes örvénybe süllyesztette, melyből azt kirántani a budapesti esperességnek evangéliumi kötelessége volt.”³³³

Kubinyinak a pest-budai esperesség beavatkozását legalizáló, a bűnbak-képzés klasszikus elemeit felvonultató interpretációjával ellentétben Podhradský és a szlovák presbitérium elpártolása semmilyen látványos, identitás-felmutató elemet nem tartalmazott. Az 1859. december 11-én tartott konventen elfogadták a pátenst és a miniszteri rendeletet, majd 1860. január 29-én az ideiglenes miniszteri végrehajtási utasítás alapján megválasztották a presbitereket.³³⁴ Utóbbi alkalommal – jegyezzük ezt meg, mert jelentősége lesz – a szavazóbizottság tagjai Ján Zimány, Jiří Kováč (Podhradský így írja: Ďord’ Kováč) és Ján Murárik voltak, s mind-

³³³ KUBINYI 1866. 8–9.

³³⁴ PODHRADSKÝ 1862. 3. A pamflet címe magyarul: „Mit tesz az autonómia Pesten? avagy keserű gyógyszer az igazság patikájából a szétdarabolt pesti szlovák evangélikus egyház számára.”

hárman presbiternek is jelölték magukat.³³⁵ Február 11-én a presbitérium, soraiban Zimány-nyal, Kováč-csal és Murárik-kal, az oltár előtt felesküdt, s öt nap múltán megtartották a kurátorok (fő-, iskolai és szegények kurátora) választását is. A következő, kevéssel több, mint egy évet felölelő időszakban természetesen voltak problémás ügyek, ám ezek önmagukban nem előjelezték a gyülekezet autonómistákra és pátens pártiakra való kettészakadását. A tanácsüléseken 1861 nyaráig-őszéig, tehát mintegy másfél évig semmi jele sincsen szakadár mozgalomnak.

„Az autonóm szláv egyház szenvedéseinek története”, tehát az autonómok küzdelme a szlovák gyülekezetért valójában 1861 augusztusának közepén kezdődött a jegyzőkönyvek szerint, vagyis majdnem két évvel a pátens kiadása és másfél évvel a visszavonása után. Kubinyi, a kötet szerzője és szerkesztője is érezte, hogy szűkítenie kéne ezt a szakadékot az időrendben. A viszály kezdetét ezért egy 1860. december 14-i, tulajdonképpen jelentéktelen esperességi gyűlésben jelölte meg. Ezen a jelenlévő közönség „...*kénytelen volt azt következtetni, hogy a pesti szláv egyháznak egy része az esperességtől elszakadásra törekszik*”, s ennek meggátlására a kerületi utasítások értelmében úgy döntött, hogy intézkedni fog.³³⁶ Az esperesség eljárása azonban csak 1861. november 17-én, csaknem egy év múlva hozott kézzel fogható eredményt, amikor az autonómia-párti egyháztagok erőszakkal próbálták meg átvenni a pesti szlovák gyülekezet irányítását. A fontos évszámoknak ezt a sorozatát gyarapíthatjuk még egy szimbolikus negyedikkel: 1861. július 7-étől a pátenspárti gyülekezet külön jegyzőkönyvet kezdett vezetni, vagyis ekkortól dokumentáltan külön ülésezett a két gyülekezet rész. Ha tehát mindenképpen konkrét dátumhoz szeretnénk kötni a szlovák gyülekezet szakadását, négy időpont is rendelkezésünkre áll ehhez: 1860. december közepe, 1861 augusztusának idusa, 1861. július első vasárnapja és ugyanezen év november 17. Bármelyiket is részesítsük előnyben, tény marad, hogy a pesti szlovák gyülekezet szétválása vagy szétválasztása meglepően nagy ütemkéséssel követte a pátens kiadását. Még akkor is így van ez, ha Révész Imréhez fordulunk magyarázatért, aki meggyőzően igazolta a korszak egyházpolitikájáról írt fontos könyvében, hogy a protestáns ellenállás kezdetben nem volt eldöntött kérdés, főleg az egyháziak esetében.³³⁷ A reakcióidő azonban a tétovázásnak ennél a rövid intervallumnál jóval hosz-

³³⁵ Szlovák gyülekezet jegyzőkönyvei 1860-1869. EOL PSZE 2. doboz 9. tétel.

³³⁶ KUBINYI 1866. 9.

³³⁷ RÉVÉSZ 1957. 148–157. DEMMEL – KATONA 2017. 106.

szabpra nyúlt. Ennek egyik oka Pest esetében éppen az önkormányzatiság tradíciója lehetett. A Kubinyi közölte források alapján úgy tűnik, a szlovák gyülekezet belügyeibe való közvetlen beavatkozást a pest-budai esperességi egyház elvi alapon elutasította, s tárgyalásos úton tervezte a szlovákok visszacsábítását az autonómiához. S bármilyen meglepő, ennek a toleráns álláspontnak az origója éppen az a Székács József püspök volt, aki mégis szinte kíméletlenül járt el Kubinyi hatalomátvétele után, és az emlékirataiban is lekezelően nyilatkozott a szlovák gyülekezetéről. Magyarázatra szorul mind Székács, mind az egyházmegye álláspontjának megváltozása. A fordulat – a békés megoldástól az erőszakos puccs felé – részeként kapott szabad kezét a korábban féken tartott Kubinyi Ferenc. Ennek a folyamatnak a legfőbb okát a szlovák gyülekezeti szolidaritás megbomlásában sejtethetjük. A belső és személyes konfliktusok kiéleződésében szerepet játszottak azután az egyházmegye képviselői is, akik úgymond szívesen táplálták a szlovák egyháztagok között fellobbanó ellentétek lángjait, gyengítve ezáltal a társ-gyülekezet érdekérvényesítő potenciálját. A következőkben az itt felvázolt konfliktusok elemzésére vállalkozom, s egyben annak a feltételezésnek járok utána, vajon lehet-e ezt a szlovák belviszályt nemzeti mozgalmi kontextusban értelmezni. Leegyszerűsítve, szlovák entuziaszta és magyarón állt itt egymással szemben, vagy ilyen ideológiai ellentétet a konfliktusos témák diszkurzív kiélezésével vetítettek bele a szereplők a történetbe?

Bakonyi vadkan a paplakban

Podhradský előadása szerint 1861 májusában a lelkészlakban egy vasárnapi napon presbitériumi gyűlést tartottak. Halkan folyt a szó, mert az egyik szobában a lelkész felesége, a másikban egyik fia haldoklott kolerában.

„Egyszerre mintha villám csapna a szobába, valaki berúgja az ajtót és repül nyersen a nyugodt ülésbe, mint egy sárkány vagy kertelés nélkül mondva, mint egy bakonyi vaddisznó. Murárik volt az, akit Masztiš bolondított meg, a kocsmából küldte ide. Nagy forradalmat csinált, szidni kezdett hangosan mindenkit, lehuncuttozta, lefarizeusozta a jelenlévő presbitereket. Kiabálás, veszekedés, háborúság! Negyed órán keresztül.”³³⁸

³³⁸ PODHRADSKÝ 1862. 5.

Podhradský ezután még hosszan ecsetelte az eseményeket, melyeknek nagy szerepet tulajdonított abban, hogy neje május 20-án elhunyt. Ezt úgy kommentálta, hogy ha csak sejtette volna, hogy felesége az utolsó küzdelmét sem vívhatja meg nyugalomban, felkapja a szekercét és a vaddisznó Murárikot elkábította volna. Mindenesetre az egyébként órásmesterként dolgozó Murárikot, mint presbitert felfüggesztették, aki ezután ment el néhány egyházztaggal a szeniorátushoz, hogy ők át akarnak térni az autonómiára. Podhradský szerint Kubinyiek kitanították őket, hogy tanúságukat vessék papírra, és lássák el aláírásokkal. Murárikék rögtön korteskedésbe kezdtek, járták a házakat, állítólag olyan hírekkel, hogy a presbiterek elosztották egymás között az egyház pénzét, vagy hogy a császár az evangélikusokat katolizálni akarja.

A presbitérium ezt az első kísérletet még le tudta szerelni egy nagykonvent összehívásával, s a gyülekezetet kitarított a pátens mellett.³³⁹ Az aláírásokat azonban tovább gyűjtötték, majd az egyházmegyéhez, a kerülethez, illetve a generális konventhez is elküldték. A pátens ellenző szlovákok és az autonóm esperesség érdekszövetségének a létrehozását nevezte Podhradský káini gyilkosságnak. Elkövetőiként Ján Zimány-t (Kubinyi helyette Krizsan Károlyt említette szervezőként), Ján Murárik-ot és Ondrej Ivanovič-ot azonosította, valamint Ludvik Heckl szabómestert. Közülük hármat vádolt meg a lelkész – amint olvasni fogjuk – sikkasztással. Zimányt, aki rövidesen az autonóm gyülekezet felügyelője lett, a gyülekezet pénzével elszámolni valóban nem tudó Ivanovič-ot és Heckl-t, akit éppen a lelkész vádjai bírtak rá a visszatérésre a gyülekezeti közéletbe. Figyelemre méltó, hogy Zimány korábban a pátensgyház presbiterválasztási bizottságát vezette, majd presbiter lett, akárcsak Murárik.

A következő lépés a gyülekezeti intézmények és erőforrások feletti ellenőrzés visszaszerzésére irányult. Zimány-ék (mintegy negyven fő összesen) bevonultak az 1861. november 17-i szlovák bizottmányi gyűlésre, és megkísérelték puccsal átvenni a hatalmat. A lelkész és a presbiterek tiltakozása ellenére megszavazták egy ideiglenes gyülekezeti felügyelő megválasztását. Ez már önmagában is a pátens hatályát kérdőjelezte meg, hiszen az eltörölte az inspektori intézményt. A presbitérium és a lelkész ezt a határozatot elutasította és kivonult az ülésről. Az autonómia-párti többség ezután kimondta, hogy a pátensből visszalépnek és betagozódnak az autonóm egyházszervezetbe.³⁴⁰

³³⁹ PODHRADSKÝ 1862. 6.

³⁴⁰ 1861. november 17. Szlovák gyülekezet jegyzőkönyvei 1860-1869. EOL PSZE 2. doboz 9. tétel.

A gyülekezeti belharcok egyik fő okaként a lelkész „Mastys” iskolatanítót nevezte meg,³⁴¹ aki felbujtóként a pátensvizály kirobbanásában is szerepet játszott. Pest központi helyet foglalt el Masztiš élettörténetében. Két időszakban is a pesti evangélikusok kántora és tanítója volt – első alkalommal még Kollár alatt, másodsor pedig éppen történetünk idején. Sokat megtudhatunk róla ennek a kötetnek az egyik tanulmányából, mely elsősorban aszódi tanítóskodásának (1842–1843) az eseményeit állította a középpontba. Becsvágyó és intrikus természetéről ezúttal az 1860-as évek első felének történései tanúskodnak. Amikor Masztiš Jánost 1851. március 19-én másodsor választották meg a pesti szlovák gyülekezet iskolatanítójának,³⁴² az éppen lelkésznek meghívott korábbi tanító, Jozef Podhradský helyét foglalta el. Habár a szlovák evangélikusok Kerepesi úti telkén³⁴³ ekkor a lelkészlak mellett új iskola is épült, Masztiš tanítóskodásának első évtizedében a gyülekezeti közéletet nem az oktatás, hanem egyéb témák határozták meg. 1855-ig és még ezután is a magyar és német gyülekezet-résztől való elválás vitái, majd utóregései voltak előtérben. Emellett és ez után ráadásul a gyülekezeti vezetők és a presbitérium energiáját leginkább a Kerepesi úti templomépítés ügye kötötte le, s az oktatásról megfogalmazott panaszokra kevés figyelem vetült. Akkor változott ez meg, amikor Masztiš a pátensvizályban lehetőséget látott egyéni érdekeinek érvényesítésére. Kihasználva azt, hogy a gyülekezet ismét meghívta az 1848-ban politikai vád miatt eltávolított Ján Kadavý-t második tanítónak, megkísérelte valamiféle „oberlehrer”-ré kineveztetni magát megemelt fizetéssel. Ehhez a gyülekezeti tagok lázításával igyekezett nyomást gyakorolni a lelkészre és a vezetőkre. Amikor az autonómia-pártiak szervezkedni kezdtek, a tanító viszonya már annyira elfajult a pátens pártján megmaradó hívekkel, hogy felfüggesztették állásából, és 1862 elejétől a fizetését sem folyósították. Masztiš ezután kihasználva a szembenállást, az autonómokkal felülírta felfüggesztését, s fizetést is tőlük kapott. 1862 decemberére azonban ők is belátták, hogy tanítóváltás szükséges az iskolai válság felszámolásához, és válaszút elé állították Masztiš-t: ha önként távozik, megkap-

³⁴¹ Családnevének leírt változatai közül önkényesen választva ebben a tanulmányban Masztiš-nak fogom nevezni. Az autonóm gyülekezet jegyzőkönyveiben következetesen ezt a névformát használták.

³⁴² 1851. március 19. Szlovák gyülekezet jegyzőkönyvei 1850-1859. EOL PSZE 3. doboz 2. tétel. Masztišt egyhangúlag megválasztották, és vocatort küldtek neki. Podhradský-t az 1850. december 15-i konventen választották meg.

³⁴³ Ott áll ma a Luther-udvar és a profán célokra hasznosított szlovák templom.

ja éves fizetését, ha nem, fegyelmi eljárást kezdeményeznek ellene az egyházmegyénél. Az 1863. február 2-i presbiteri ülést egészen a tanító ügyének szentelték, s úgy határoztak, sem az iskolába, sem a lelkészlakba nem léphet be. A szigorú tiltás ellenére sem tudták azonban megszabadítani tőle az iskolát, mert Masztiš azzal érvelt, hogy őt az egész egyház választotta, ezért mindkét pártnak szolgálnia kell egészen addig, míg őfelsége el nem dönti a vitás ügyet. Hozzátette, hogy semmilyen egyházi felsőbbiséget el nem ismer az Úron kívül.³⁴⁴ Ezt a visszapártolását a pátens szellemiségéhez azzal tetőzte be, hogy Podhradský 1863. szeptember 2-i felmentését követően elérte azt a célt, amelyet Ján Kollár idején Pesten, majd később Aszódon, azután ellenjelöltként Podhradský megválasztásakor, s ekkor ismét Pesten is sejtettek mesterkedései hátterében: sikerült végre lelkésszé választatnia magát. Mivel azonban az autonóm párt időközben beiktatta adminisztrátor helyettes lelkésszé Polereczky Jánost, Masztiš nemhogy lelkész, végül tanító sem lett; 1863. szeptember 11-től már Pavel Mičinyay oktatta a szlovák diákokat. Ettől függetlenül továbbra is igényt formált a tanítói hivatalra és javadalomra, mert semmilyen autonóm joghatóságot nem ismert el maga felett.³⁴⁵

Podhradský-nak azon a szándékán túl, hogy Masztiš-ban az elvtelen karrieristát és bomlasztót személyesítse meg, ez az eseménysorozat arra is

³⁴⁴ 1863. augusztus 2. Presbiteri ülés. Szlovák gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1869. EOL PSZE 2. doboz 9. tétel.

³⁴⁵ Joggal lenne felvehető, hogy Masztiš legalább átlagos, de akár elhivatott tanító is lehetett, akit érdekérvényesítési manőverei miatt büntettek minden állomáshelyén. Sőt, tragikus hőse lehetne egy önmagán túlmutató példázatnak: az ambiciózus és agyafúrt, az egyszerű egyháztagok támogatását elnyerő kisember elbuktatása a helyi hatalom részéről. Esetünkben azonban úgy tűnik, nem erről volt szó. Tekintsünk bele a fegyelmi eljárások során született iratokba és vegyük sorra a vádpontokat. A diákok száma harmadára-negyedére esett vissza, sokan közülük is németek, miközben szlovák gyerekek más iskolákba járnak. A tanító elhanyagolta a vallásoktatást, a gyerekek írni, olvasni nem tudtak, sokan a betűket sem ismerték. A számolás is nagy hiányokat szenvedett, sokan azt sem tudták, mi az a szorzás. Masztiš-t sokszor nem találták az osztályteremben, mert tanítási időben galambjaival foglalkozott a padlason. A gyerekeket ez alatt magukra hagyta, volt, akit piacra küldött vásárolni, mással házi munkát végeztetett, pl. pelenkát mosatott. Egy fiú, aki a galambjait etette, leesett a padlásról és nyomorék lett. Arra hivatkozva, hogy csak a pátentst ismeri el, nem tartott vizsgákat. Csecsemőjével karjában és kislfiát másik kezével vezetve, kutyájával az oldalán, illetlen öltözetben tartott tanórákat. Iskolán kívüli hivatali és magánviselkedése is megbotránkozást váltott ki, amikor például szándékosan rosszul orgonált az egyházi énekek alatt, amikor engedély nélkül temetett, vagy amikor egy temetés után botokkal kergette meg a gyászgyülekezetet a botrányos viselkedése miatt. Masztiš János fegyelmi ügye. Vegyes Gyülekezettörténeti Iratok EOL PSZE 26–30. doboz.

rávilágít, hogy a pátensharc lokális küzdelmeinek zűrzavarában milyen meglepő pálfordulásokhoz vezetett az elvi-ideológiai béklyóktól nem zabolázott érvényesülési vágy. S ugyanakkor az összefüggések bonyolult rendszere állt annak is a hátterében, hogy a különböző érdekcsoportok és hatalmi szövetségek határvidékén milyen hosszú ideig fenn tudta tartani magát potensként egy kellő mértékben gátlástalan és ambiciózus személy, mint amilyen Masztiš is volt. Mással, mint a nehezen átlátható és többféleképpen értelmezhető normákkal nem magyarázható meg, hogy egy minden téren renitens iskolatanító évekig megmaradjon állásában. A pátenspártolókkal szemben eljárók ráadásul különösen jogkövetőek és körültekintőek voltak, ezért hosszan elhúzódtak a bírósági és fellebbezési eljárások is. Masztics ügyében így csak 1867. február 26-án mondta ki Pozsonyban a harmadbíróság a hivatalfosztást.³⁴⁶

„És most megint a karmaik közé repülünk? Inkább a halál”³⁴⁷

A gyülekezeti jegyzőkönyvek szerint az iskolai oktatás, az alapítványok és a templomépítés válságjelenségei miatt alakultak ki viták a szlovák hívek érdekcsoportjai között. Egy másik forrásban, Jozef Podhradský lelkész „*Horká medicina...*” című pamfletjében olvashatunk még ezekről részleteket. Fontos tudatosítanunk, hogy a pamfletben leírt visszaélések és ellentétek a pátensvizály kontextusában kaptak nyomatékot. A lelkész minden nehézség okát „barom öméltóságában, azaz Kubinyi Ferenc esperességi felügyelőben, illetve a „*baromító autonómiában*” (értsd: állatias, elemberteledett) látta: „*Valóban, inkább [legyek] disznópásztor, mint ilyen autonomista barmok pásztora.*”³⁴⁸ Szembeállította ezzel, hogy a pátens szigorúan korlátozni fog minden „szentségtörést”, és nem engedi meg, hogy „...*házánkban az egyház továbbra is az istenkáromlás védelmezője, a gazemberség, az önkény és a durvaság tárháza legyen.*”³⁴⁹ Szónoki stílus, erőteljes jelzők, és a sorokból áradó erős felindulás jellemzi a szöveget. A szlovák közéleti dis-

³⁴⁶ Székács József püspök levelét Kubinyi Ferenc szlovák gyülekezeti felügyelő küldi meg az esperességnek foganasítás végett. Masztis János fegyelmi ügye Vegyes Gyülekezettörténeti Iratok EOL PSZE 26–30. doboz. Harmadbíróság: a legfőbb bírói hatóságot gyakorló Királyi Kúria harmadfolyamodású ítélszéke.

³⁴⁷ PODHRADSKÝ 1862. 7.

³⁴⁸ PODHRADSKÝ 1862. 6.

³⁴⁹ PODHRADSKÝ 1862. 5.

kurzus uralásához Podhradský minden eszközt felhasznált. Pletykákat osztott meg a zsidó kislányt megrontó renegát akasztott emberről; a népet a pápens ellen lázító főkolompos csizmadiáról; „*barom öméltóságáról*”, aki a forradalom alatt azt hangoztatta, hogy ő maga tíz pesti szlovákot akasztófára felhúz; a szentháromság-tagadó és protestáns úniót kovácsoló magyar lelkészről; és a felségáruló káini gyilkosokról, akik valójában az „*urak játékszerei*” voltak.

De térjünk rá a pamflet érdemi állításaira. Podhradský szerint az 1860 legelején megválasztott új presbitérium, felelevenítette a gyülekezeti gazdálkodás korábbi botrányos ügyeit. Régóta az volt a gyakorlat ugyanis a városi evangélikus gyülekezeteknél, hogy az alapítványok tőkepénzeit öt százalékos kamatra kihelyezték egyes egyháztagokhoz, akik ily módon jelentős hitelhez jutottak. A legfontosabb kérdés egy több évvel korábbi esetre vonatkozott: mi legyen az előző gondnok, a példásan ájtatos, de szétszórt, családi, vállalkozói és egyházi ügyeit kézben tartani képtelen Ondrej Ivanovič több mint ezer aranyas hiányával. Szóba került, hogy a hiányt az egyháztagok adják össze, de ebbe a többség nem egyezett bele. Végül az ideiglenes inspektor, Ján Walaský jótállt az összegért, de azt nem fizette be. A gyülekezet anyagi ügyeit rendezni akaró új presbitérium most behajtotta rajta, miután bírósággal fenyegette meg. Az eljárás a sokak együttérzését bíró, nagycsaládos volt pénztárnok ellen megosztotta a gyülekezetet.

Régi ügy volt Ludwik Heckl-é is, aki tizenöt évvel korábban, a szegény-pénztár gondnokaként nem számolt el kétszáz arannyal, illetve annak kamataival. Az egyháztagok nem emlékeztek már erre, csak az rémlett nekik, hogy mintha lett volna valamilyen szegény-alapítvány. Heckl altatta a dolgot, az új főkurátor, Ján Bohurád azonban az archívumában talált egy iratot, amely szerint a pénzalap Heckl-nél volt. Mindjárt az új presbitérium első ülésen szembesítették az irattal, s ő meglepődve beismerte bűnét. Egy hét múlva kimutatást hozott, mennyi a kamatokkal jelentősen megnövekedett tőke, de később sem rendezte tartozását.³⁵⁰ Ráadásul egy korábbi visszaélési ügyét is felmelegítették, még a forradalom előtti időkből. Heckl ekkoriban az alapítványok és a szlovák templomra tett hozzájárulások kurátora volt. Az adományokról vezetett jegyzőkönyvvel Heckl állítólag oly módon követett el csalást, hogy abból harminckilenc iratot kimetszett, és ezek helyére – feltehetően az eredeti adományoknál kisebb összegeket tartalmazó – hamisított iratokat tett be, zsebre téve a különbözetet. Ezt bizo-

³⁵⁰ PODHRADSKÝ 1862. 4.

nyította, hogy a hamis kötelezvényeken nem volt rajta az eredetiek vízjele, és hiányzott a korábbi kurátorok, pl. az esetet feltáró Ján Bohurád kézírása. A könyvet Heckl sokáig rejtegette, végül azonban elvitte Walaský-hoz, de a tartozását nem rendezte ezután sem.³⁵¹ Megjegyzem, 1866-ban Heckl a gyülekezet pénzügyeit kivizsgáló és felügyelő bizottságának tagja lett, az ügy tehát nem járt hosszabb távon bizalomvesztéssel az irányában.³⁵²

Állítólag a nemsokára a szlovák autonóm-párt hangadójaként szerepet vállaló Ján Zimány-nak is volt tartozása, mert nem fizette az egyháztól felvett tőke utáni kamatot, egy másik esetben pedig a templomépítésre összeadott nagyobb pénzüsszeggel nem tudott elszámolni. Egyéb eseteket is említett Podhradský a pamfletben, és azt állította, hogy általában azok léptek vissza a pátenstől, akiknek egyébként is vaj volt a fülük mögött.

A gyülekezet pénzügyeinek rendezetlensége mellett a közelmúlt számos egyéb problémájával is tematizálta a szlovák evangélikus közbeszédet a lelkész. Podhradský szerint az egyházi élet negyven éve folyamatos pereskedés és viszály volt a németekkel, a magyarokkal és a belső ellenzékkel. Legutóbbi a maga példáján szemléltette hosszasan, majd kijelentette: ha kisfia pap vagy tanító akarna lenni, és a zsinat még addig az ideig nem rendezte volna el az evangélikus egyházat, azt válaszolná neki, hogy „...*maradj inkább valahol szegény vidéken disznópásztor, mint emberek pásztora, vagy inkább gyere, behajítalak a Dunába, s teszem ezt veled atyai könyörületes szeretetből.*”³⁵³ Mindenesetre Podhradský-ék részéről az anyagi visszaélések feltárása, illetve a régi sikkasztási vádak felújítása, az autonóm egyházigazgatás kritikája és a zavaros vízben halászó Masztiš-sal való példálózás mind azt voltak hivatottak igazolni, hogy a pátenst a korábbiaknál mennyivel tisztább és igazságosabb viszonyokat teremt az egyházban.

Kérdéses azonban, milyen mértékben álltak az egyházalkotmányos megfontolások ennek az idővel hősiessé, majd reménytelenné váló állhatatosságnak a háttérben? Néhány egyháztag – 1863 júliusáig Podhradský vezetésével, később nélküle – végsőkéig ragaszkodott a pátensthez, még akkor is, amikor annak jelentősége már nem volt. A hívek elpártoltak mellőlük, pátenst párti szövetséges gyülekezeteket legközelebb Nyitra megyében találhattak. Podhradský eltávolítása után ráadásul a magánháznál tartott istentiszteleteik levezetésére alkalmi helyettesítőt kellett fogadniuk, s hely-

³⁵¹ PODHRADSKÝ 1862. 6.

³⁵² 1866. július 1. Szlovák gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1869. EOL PSZE 2. doboz 9. tétel.

³⁵³ PODHRADSKÝ 1862. 5.

zetüket jól jellemzi, hogy a mintegy tizennégy családra rúgó közösség azt tervezgette, hogy kivándorolnak az Amúr folyóhoz.³⁵⁴ Nem csupán arra következtethetünk mindebből, hogy Podhradský-ék rosszul mérték fel a befolyásukat és az erőviszonyokat. Éppen a pátens tematika, amely köré az ellenszegülés vezéreszméje épült, hitelessége kérdőjeleződik meg. A gyanút megalapozza, amikor a záró bekezdésekben a pamflet szerzője fellebbenti a fátylat az elvi-egyházkormányzati megfontolások mögött húzódó indítékokról. Mit akar az ún. pátentális párt, kérdezi Podhradský:

„Vajon tényleg olyan fontos számukra a pátens, hogy egy jottányit sem engednek belőle? Ennek a pártnak a pátens alig számít valamit, habár magának az egyháznak jobb törvénye annál, amit a pátens kínál, sehol a világon nincsen. A pátens ennek a pártnak a jelen pillanatban egyedül azért fontos, mert olyan, mintha egy fal lenne, mely ezt a kis egyházat a már négy évtizedes magyar-német terrortól elválasztja. Ez a párt tehát bármikor kész egy másik törvényes rendtartás kedvéért visszalépni a pátentstől, mindemellett azonban továbbra is kitart Kuzmány szuperintendens úr öméltósága joghatósága alatt. Ennek a gyülekezetnek a létéről van tehát szó. Ha most vagy valamikor a jövőben a magyar egyházmegyéhez vagy kerülethez csatlakozna, pár rövid éven belül nyoma sem maradna, nyomban el is énekelhetné, hogy «megyek már a sírba, szomorú, sötétbe».»³⁵⁵

Később ugyanerről általánosságban így ír:

„Szóval mindegy nekünk, hogy pátenssel vagy pátens nélkül, nem akarunk «szlovák» evangélikus egyházként a magyarokhoz és a magyar szuperintendens alá tartozni. Hiszünk az oszthatatlan szentháromságban, amire ez a szuperintendens úr [Székács] esküdni nem akart. Az isteni békesség kedvéért szeretnénk szlovák szeniorátushoz és szuperintendenciához tartozni, azt a meggyőződésünket hangoztatva, hogy mi, az ország magyarhoni [uherssti] evangélikusai addig fogunk marakodni és viszálykodni, s mind-

³⁵⁴ KOVÁCS–MATUS 2012. 104.

³⁵⁵ PODHRADSKÝ 1862. 7. Az idézett dalról lásd: http://album.hagyományokhaza.hu/album/felvetel_show.php?id=10768 (Internetes elérés)

*addig csak ilyen civakodó lebujszünk, amíg a szeniorátusaink és szuperintendenciáink a reformáció szellemében anyanyelv szerint fel nem lesznek osztva.*³⁵⁶

A személyes konfliktusok, az anyagi és karrierérdekek, a helyi hatalmi harcok és a birodalmi egyházpolitika kavalkádjába kapcsolódik bele újabb tényezőként a nemzetiként elbeszélte etno-konfesszionális identitáspolitika, amely természetesen jóval többet és egyben kevesebbet is jelentett, mint csupán anyanyelvi összetartozást. A fennmaradt levéltári források alapján nehéz megmondani, milyen mértékben foglalkoztatta a szlovák egyházmegegyék és a szlovák kerület kérdése a pesti szlovák evangélikusokat. Ha volt is érdeklődés, aktív politikai fellépésben ez csupán kevesek részéről mutatkozott meg. Ennek ellenére és a botrányos visszhang dacára Podhradský politikai pamfletjének volt relevanciája. Érvei és retorikai fordulatai köszönnek vissza Ján Bohurád gyülekezeti főkurátor beszédében, melyet az 1861. augusztus 4-i pátensgyülekezeti presbiteri ülésen mondott el.³⁵⁷ Ján Pravdolub Bella pedig – aki egy időben a pesti pátensegyház jegyzője volt – az esperesség 1862. február 27-28-i ülésén szólalt fel, és Podhradský röpiratának minden lényeges állítását megismételte.³⁵⁸

A fájdalom és a mennyei boldogság könnyei

Az eddig bemutatott forrásokból megtudtuk többek között, hogy a pártviszályok során többször elszabadultak indulatok. A felkorbácsolt érzelmek miatt a szereplők gyakran ragadtatták el magukat, s fogalmaztak meg vitatható állításokat és érveket. Nyílt kimondásukat nem korlátozta semmilyen fórum,³⁵⁹ hacsak nem tekintjük ilyennek a szlovák asszonyok azon csoportját, akik seprőkkel akartak elégtételt venni Podhradský-n, vagy a Masztiš-t

³⁵⁶ Uo.

³⁵⁷ Az 1861. augusztus 12-i jegyzőkönyvben például az olvasható, hogy a rosszemlékű generális konventek 1848 előtt az evangélikus lutheránus egyházat nemzeti-politikai céllal igyekeztek egységesíteni, lényegében elmagyarosítani. Szlovák pátenspárti gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1864. EOL PSZE 2. doboz 8. tétel.

³⁵⁸ KUBINYI 1866. 25. Ján Pravdolub Belláról: MAŤOVČÍK 1983.

³⁵⁹ Lásd pl. KUBINYI 1866. 16. Kubinyi itt előadja, hogy a pamflet betiltásért lépéseket ne tegyenek. Tegyük hozzá, elvi okból rendelkezett így, mert szerinte többet használ nekik, mint árt.

megkergető násznépet.³⁶⁰ Viszont a túlfűtött érzelemnyilvánítások ellenére a pátenspárti és az autonóm csoport közötti választóvonal hosszú ideig nem volt nagyon éles, lassú elmozdulása pedig azt mutatja, a pátenspárt csak fokozatosan veszített teret és tagokat. A konfliktus 1861. nyári kirobbanását ebben az elhúzódó folyamatban ezért mással kell megmagyarázni, mint csupán a pátens-üggyel. Erősebb indítók lehetett a szlovák gyülekezetnek a pest-budaitól a nyitrai egyházmegyéhez, később a bányaitól az új, pátens szerint koordinált pozsonyi kerülethez csatolása. Ennek az időpontját illetően bizonytalanok vagyunk. Úgy tűnik, a csatlakozás már 1860. május 12-én megtörtént,³⁶¹ s csak ezután, 1860. június 27-28-án a breznóbányai ülésen alakult meg a pozsonyi szuperintendencia. A pesti gyülekezet jegyzőkönyvei szerint azonban a csatlakozási szándékot bejelentő levél csak egy évvel később került papírra, mivel Kuzmány válaszlevelét 1861. július 7-én olvasták fel a pesti presbiteri ülésen.³⁶² Vagyis, mintegy másfél hónappal azt megelőzően, hogy Zimány-ék elkezdtek gyűjteni az aláírásokat a pátens ellen.

Az 1861. november 17-i puccsot követően a két párt külön tartott gyűléseket, saját képviselőket választott és saját jegyzőkönyvet vezetett. Az alapítványok és az adminisztráció felett egyelőre Podhradský-ék rendelkeztek, de ez az erőviszonyok függvényében változott. Az 1861. november 1-jei szlovák közgyűlés (ezen minden egyháztagnak részt vehetett) tárgyalta Kuzmány pozsonyi szuperintendens újabb levelét. Ebben az Óturára tervezett kerületi konvent előkészületeiről esett szó. A gyűlésnek fontos szerepe volt, mert egyrészt ezen tervezték megalakítani a pozsonyi kerület oktatási intézményeit, köztük a szlovák tanítóképzőt és a hittudományi fakultást. Másodsorban pedig a császári pátensben beharangozott egyház-alkotmányozó zsinat került volna napirendre. Ezt a korábbi protestáns ellenállási mozgalom elszabotálta, most a pozsonyi kerület felelevenítette.

Újabb nyugtalanító fejleményre is fény derült azonban. Egy másik napirendi pont szerint ugyanis a presbitérium már korábban megtiltotta Podhradský-nak, hogy a Pest-Budai szeniorátustól, illetve a bányai szuper-

³⁶⁰ KUBINYI 1866. 18. és Pest-budai esperesség 1863. szeptember 12-én tartott vizsgálatának jegyzőkönyve, 4. vádpont. Masztis János fegyelmi ügye Vegyes Gyülekezettörténeti Iratok EOL PSZE 26-30. doboz.

³⁶¹ Belo Polla forrása szerint a pesti gyülekezet 1860. május 12-én csatlakozott a nyitrai szeniorátushoz. Lásd POLLA 1997. 114–115.

³⁶² 1861. július 7. Presbitériumi ülés. Szlovák pátenspárti gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1864. EOL PSZE 2. doboz 8. tétel.

intendenciától hivatalos leveleket átvegyen. Csakhogy ekkoriban a Királyi Helytartótanáctól a bányakerület útján érkeztek a hivatalos levelek. Eddig ezeket átvette a lelkész, de most instrukciót kért, mivel két oldalnak nem engedelmeskedhet. Rövid tanácskozás után úgy határoztak a presbiterek, hogy a lelkész illetéktelenektől ne vegyen át levelet. Felbontatlanul küldje azokat vissza, azzal a megjegyzéssel, hogy mivel egyházközsége a zsinat idejéig a nyitrai szeniorátushoz csatlakozott, az érintett leveleket ezen egyházmegye útján küldjék meg számára.

További ütközési pont volt, hogy Podhradský-ék a hivatali és a templomépítési pénzügyekben is kapcsolatban voltak Jozef Miloslav Hurban nyitrai főesperessel³⁶³ és Kuzmány pozsonyi szuperintendenssel, akitől még azt is megkérdezték, mit ábrázoljon majdan a még csak épülő templom oltárképe.³⁶⁴ Kuzmány még helyettesítő lelkészt is küldött Pestre, Michál Hudecz személyében. Mindkét magas rangú papot a „pánszlávok” között tartották számon, akár csak a pesti lelkészt, Pohradský-t, valamint Ján Seberiny-t, akivel előbbi együtt szerkesztette Pesten a pátenst népszerűsítő szlovák nyelvű sajtóorgánumot, az Ewanjelické cirkewné nowiny-t. A pátenspárti szlovákok kapcsolatban álltak a Budán lakó Viliam Pauliny-Tóthtal, akit szintén a szlovák nemzeti mozgalom oszlopos tagja volt.³⁶⁵ Aho-
gyan ő, a szlovák történelemben ugyancsak emblematisz személy, Ján Francisci is közvetlenül szerephez jutott a pesti pátensharcban. Franciscit meglepő módon az autonómia-pártiak keresték meg, hogy közvetítsen a felek között. Az 1862 februárjában összeülő pátenspárti presbitérium pártolta ezt a megoldást, sőt késznek mutatkozott a pátenst elvetésére, azonban a pozsonyi kerület alatt a zsinatig meg akartak maradni. Francisci később is exponálta magát, amikor Podhradský és később Pauliny-Tóth távozása után a pátenspárti gyülekezettörödének felügyelője lett egy rövid időre.³⁶⁶

Habár a szereplők mindvégig békülési szándékukat hangoztatták, mégis megghiúsult minden közeledési kísérlet; többek között a szlovák nemzeti

³⁶³ Lásd 1861. november 1-jei és december 10-i presbitériumi üléseket. Szlovák pátenspárti gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1864. EOL PSZE 2. doboz 8. tétel.

³⁶⁴ 1862. február 16. presbitériumi ülés. Szlovák pátenspárti gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1864. EOL PSZE 2. doboz 8. tétel.

³⁶⁵ BRTÁŇ 1985. 78. és 86.

³⁶⁶ KOVÁCS–Matus 2012. 102. Az 1850-60-as évek pest-budai szlovák társasági életéről lásd BELLA 1922.

mozgalommal sejtett kapcsolatok miatt. A pátenzpárti szlovákok szerint Zimányiék zárkóztak el, mert már elígérkeztek a pesti esperességnek és Székács püspöknek. Az autonómok ellenben egy 1862. áprilisra meghirdetett közös békülési konvent aláaknázásával vádolták Podhradský-ékat. Bizonyosan rontotta a kiegyezési esélyeket a lelkész ekkor megjelenő pamfletje is, hiszen ebben a lelkész Kubinyi Ferencre a felbújtó szerepét osztotta. A különböző fórumokon előadott szövegek is illeszkedtek a szlovák nemzeti mozgalom retorikájához. Megfogalmaztak identitáspolitikai követeléseket is, vagyis azok, akik szóhoz jutottak, visszamondták a szlovák mentorok szövegét.

Egy 1862. március 25-i pátensgyűlés viszont arra utal, hogy a gyülekezet képviselői időnként kiestek a szerepükből, melyet a nemzeti politika szánt nekik. A pátenzpárti egyháztagok Kubinyi eljárását bírálták,³⁶⁷ majd egyszer csak a tárgyalás hangneme átfordult egy egyházi szövegekben egyébként nem szokatlan érzelmes pátoszba, s ez messze túlmutatott a pátensharc aktuálpolitikai vonatkozásain:

„Jézus Krisztus más fegyvert adott az egyház kezébe, mint az uszítást és az erőszakot. Kedves urak, feleslegesen vádoltok minket közgyűléseiteken egyszer pánszlávizmussal, másszor hazaárulással vagy az autonómia kiárúsításával. Legyetek igazságosak hozzánk, ne pusztítsatok, ne tegyetek tönkre minket erőszakkal és hasonló uszításokkal, és mi a leghívebb testvéreitek leszünk, ahogyan ezt már több évszázadon át tettekkel bizonyították atyáink. Az ilyen eljárással azonban ti idegenítetek el mindenkit magatoktól, és átsátok alá az egyházat és a hazát, azt okozva, hogy önként senki sem repül ölelő karjaitokba, s aki ezt kénytelen megtenni, a fájdalom könnyei csillognak a szemében. Ne tartsatok minket a testvéri szeretetre alkalmatlannak, és tudatosítsatok, hogy a szeretet szeretetet szül. Mutassátok nekünk az őszinte szeretet arcát, és mi a mennyei boldogság könnyeivel szemünkben nem csak fordulunk, hanem repülünk felétek.”³⁶⁸

³⁶⁷ Kubinyi eljárását ahhoz hasonlították, amikor valaki felgyújtja a falut, majd azokat hívja ol-tani, akiknek felégette a házat. *„Mindezen rendbontások, melyek az egyházban történnek, az Ön lelkiismeretén száradnak, esperesség felügyelő úr!”* 1862. március 25. Szlovák pátenzpárti gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1864. EOL PSZE 2. doboz 8. tétel.

³⁶⁸ 1862. március 25. Szlovák pátenzpárti gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1864. EOL PSZE 2. doboz 8. tétel.

Az idézetet olvasva a korábbi, Kubinyit ostorozó kemény szavak mögé bújtatott ajánlatra gondolhatunk az esperesség mérsékelt szárnya felé. Ugyanakkor egyéb számítás is állhatott a háttérben: a gyűlés utolsó napi-rendi pontjában elrendelték, hogy a jegyzőkönyvi kivonatot – értelemszerűen az idézett szöveggel együtt – a nyilvánosság elé kell tární. A keresztényi szeretet és a testvér-viszony emlegetésével így feltehetően az evangélikus közvéleményt igyekeztek a maguk irányába hangolni. A következő napi-rendi pont során ráadásul eldöntötték a visszacsatlakozást a pest-budai egyházmegyéhez is, ehhez azonban Székács püspöktől biztosítékokat kértek. Egyebek mellett annak garantálását, hogy szlovák anyanyelvüket megtarthatják és szlovákok maradhatnak, s ehhez „szívvel-lélekkel szlovák” inspektort kértek, nem egy „hitehagyót”.³⁶⁹

A következőkben már nehéz követni a pátenspárti történet fordulatait. Az 1862. augusztus 10-i autonóm gyűlésen váratlanul megjelent négy pátentális egyháztág (Bella, Bohurád, Juraj és Jan Kováč), és bejelentették, hogy Podhradský önként lemond, mert azt szeretné, ha a gyülekezet békéje helyreállna.³⁷⁰ Bizottsági közös egyeztetések kezdődtek, s a templomépítési bizottság is vegyes lett, autonóm és pátenspárti tagokból. Rövid időn belül megbomlott azonban a béke, s Bohurád-ékat kiszorították a bizottságokból és az egyházi ingatlanokból.³⁷¹ Ezt az újabb szakítást egy következő páfordulás hozta el, melynek során az egy tucat családra csökkent pátenspárti közösség visszatért a pozsonyi szuperintendenciába és a nyitrai szeniorátusba. A lépés indoka közvetlenül egy Kuzmányék által szervezett akcióhoz kapcsolódott, vagyis újfent hangsúlyt kapott az etno-konfeszionális identitáspolitikai szolidaritás. A pátenspárti gyülekezetek egy protestáns únió támogatásával és a Szentháromság tagadásával vádolták meg az autonómia pártján maradó püspök előljáróikat (Gedulyt és Székácsot), és azt akarták elérni, hogy szuperintendensi esküjükben határolódjanak el ezektől a céloktól. A követelésre visszautasítás volt a válasz a pátenspárti bázisnak

³⁶⁹ A felügyelői hivatalra jelölt személyt vagy személyeket a választás előtt a az esperesség hagyta jóvá, tehát a jelölés gyakorlatilag az esperesség joga volt.

³⁷⁰ Ennek előzménye volt, hogy Székács május 30-án felkereste Podhradský-t, és meggyőzte önkéntes távozásának előnyeiről. (1862. június 3. Szlovák pátenspárti gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1864. EOL PSZE 2. doboz 8. tétel. Podhradský ekkor részletesen elmesélte az eseményt.)

³⁷¹ Bobček, Bohurád, Fábry és Juraj Kováč voltak a tagok. Novemberben azt is megtiltották „az egykori pátentális pártnak”, hogy magán-istentiszteleteiket az iskolaépületben tartsák. 1862. november 16. Szlovák gyülekezet jegyzőkönyvei 1860-1869. EOL PSZE 2. doboz 9. tétel.

számító Dunáninneri kerületben is, Pesten pedig kifejezetten aránytévesztésnek látszott, amikor néhány családfő ultimátumot adott a legnagyobb egyházkerület püspökének.³⁷² Egy ilyen mozgalomnak nem sok reménye volt arra, hogy nyíltan maga mögé állítsa a Pest-budai és pestkörnyéki szlovákokat, vagyis az etno-konfesszionális mozgalom támogatása ekkor már bizonyosan nem kecsegtetett a siker reményével. Az olykor már csupán Bohurád-pártnak nevezett „*egykorvolt patentalis egyház*” tagjait néha, nagy horderejű ügyekben meghívták a közgyűlésekre, s bizonyos egyházi vagyonok még megmaradtak a kezükön. Nem tudni pontosan, meddig működött még így ez a kis közösség, mindenesetre jegyzőkönyvüket 1864 márciusáig vezették. Gyülekezeti életükről egy panaszlevélben osztottak meg részleteket. Lelkipásztoruk távozását követően a budai helyőrségi papot, Lukácsot, vagy Bauhofert, a budai lelkészt hívták meg az egyházi funkciókra. Ha ők nem értek rá, kényszermegoldásként felfogadtak egy-egy átutazó lelkészt. Végül Masztič-ot jelölték vezetőjüknek, aki – láthattuk – már nem sok hasznot hozott számukra.

Az autonóm gyülekezetrész útja ellenkező irányú volt. 1862 nyarán átvették az intézményeket, és május végétől már Ján Polerecký, korábban tótrónai káplán tartotta az istentiszteleteket.³⁷³ Podhradský-t április elején felfüggesztették, s minden funkciótól eltiltották, majd az 1863. szeptember 10-i esperességi ülésén bejelentették, hogy szeptember 2-án az egyházi törvényszék elmozdította őt hivatalából. A levéltár és egyházi tulajdontárgyak átvétele azonban elakadt, mert a Helytartótanács Mandics Tódor tanácsost kirendelte a pesti szlovák egyház ügyének kivizsgálására.³⁷⁴

Kik és hogyan lesznek pánszlávok?

Az autonómia Pesten, mely egyértelműen hazai pályának számított, teljes győzelmet aratott, de a pátenspárt végső összeomlását egy adminisztratív vizsgálat megakadályozta. És sokan úgy gondolták akkoriban, hogy a pátens bukása egyben a „pánszlávok” vereségét is jelentette. Ma már

³⁷² 1862. október 12. Szlovák pátenspárti gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1864. EOL PSZE 2. doboz 8. tétel.

³⁷³ Lásd az 1862. április 13-i, 30-i, a május 10-i és az augusztusi 22-i presbitériumi üléseket. Szlovák gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1869. EOL PSZE 2. doboz 9. tétel.

³⁷⁴ KUBINYI 1866. 39.

inkább a szlovák identitáspolitikai mozgalom kudarcáról beszélhetünk, amennyiben a pesti evangélikusok politikai érdekeit azonosítjuk az etno-konfesszionális célokkal, konkrétan a szlovák liturgikus nyelvhasználat alapján szervezett önálló egyházmegyékkel és -kerülettel. A földrajzilag és etnikai szempontból jóval kedvezőbb helyzetben lévő szlovák régiókban sem alakultak ezek meg, így az egész dualizmus-kor alatt a különböző identitáspolitikai akciók anyanyelv- és kultúravédelmi követelése maradtak továbbra is forgalomban. Kétségtelen, hogy volt törekvés a párhuzam létrehozására a pátens és a szlovák evangélikus szecesszió között. Amennyiben azonban azt feltételezzük, hogy a szűkebb, nem szervezeti autonómiára törvő érdekérvényesítési kísérleteknek az 1860-as évek első felében szintén elsősorban a pátenspárti egyházközségek esetében volt relevanciája, akkor továbbra is a nemzeti történetírások felségterületén maradunk.

Viszont akkor hova helyezzük ebben a kétpólusú modellben azokat az autonómiapárti szlovákok gyűlésein elhangzott megnyilvánulásokat, melyeket egyébként éppen a pátenspártiak kiszorításához időzítettek? Nézzük meg például az 1862. április 30-án összeült autonóm presbitériumi konvent jegyzőkönyvét. Az első napirendi pont szerint levélben megkérték Geduly Lajos szuperintendenst, hogy ajánljon nekik szlovák szállásterületről olyan papot, aki egyaránt szereti a szlovák nemzetet, az evangélikus egyházat, a magyar hazát („*vlast uherskau*”) és általában az emberiséget (emlékeztetőül jegyzem meg, ilyen feltétellel fordultak a pátenspártiak is éppen ebben az időszakban Székácshoz). A jegyzőkönyvbe bemásolták a levelet, melyet a szlovák vezetők mellett aláírt Lang Mihály senior is. A szöveghez fűzött indoklás szerint ezzel a lépéssel tudják elhárítani az ellenlábask legsúlyosabb vádját, Podhradský-ék ugyanis a szlovák nemzet árulóinak és ellenségeinek próbálták beállítani őket. Habár úgy is tűnhet, mintha a papválasztás nemzetiségi kritériuma csupán egy taktikai lépés lett volna, inkább azt tartom fontosnak kiemelni, hogy a szlovák nemzeti gondolat- és érzésvilág etno-konfesszionális vetülete része volt az autonóm-párt önreprezentációjának. Ennek részeként az autonóm gyülekezet programjába fokozatosan beépültek, vagy visszaépültek az evangélikus egyházban hagyományos szlovák követelések. A kerületi jegyző megválasztásáról folytatott tanácskozás során javasolta Andrej Ivanovič, hogy a szlovák gyülekezettel az esperesség és a kerület is szlovákul levelezzen, s a közgyűlés megszavazta, hogy ezt a tervet a következő egyházmegyei konventen

terjesszék elő.³⁷⁵ 1863 szeptemberében pedig a presbitérium a következő utasítást adta az egyházmegyei gyűlésre megválasztott követeknek:

„...a gyűlés jónak látta a kiválasztott képviselőinek tisztelettel felhívni a figyelmét, hogy szlovák nemzetiségük kímélését minden körülmények között követeljék, egyenjogúsításukat a többi nemzetiséggel leginkább és legelsőként kérik, mint ahogyan azt is, hogy szlovák nyelvünket az egyházkerület iskoláiban ne csak mint obligát tárgyat tanítsák, hanem tanítási nyelvként is.”³⁷⁶

Ha ezeket a sorokat olvassuk az autonóмок tollából, és mellé állítjuk a korábban idézett pátenzpárti szavakat az őszinte szeretetről és a szlovák-magyar testvériségről, arra juthatunk, hogy a szlovák nemzeti és a lojalis tót identitás határvidékén húzódó gyeput nem szabadna kettévágni nehezen átjárható ideológiai határvonallal. A forrásokon alapuló tapasztalat azt mutatja, hogy a pátenzpárti – nevezzük így vagy úgy – szlovák nemzeti aktivista vagy a másik oldalról a pátenzpárti pánszláv képe a pesti pátensharc diskurzusában képződött meg a társadalmi referencialitásra törekvő retorikai stratégia részeként. Hatóköre és tartalma ennek megfelelően epizódikus jellegű és adaptív volt, s így folyamatosan változott az elbeszélő közösséget alkotó átmeneti és képlékeny csoportosulások erőviszonyainak függvényében. Még egyszer tehát, esetünkben nem valamilyen szlovák nemzeti érvkészlet elfogadása vagy elutasítása alapján szerveződtek szilárd közösségek a gyülekezetben; az alkalmi szolidáris csoportosulásokat éppen a konfliktusok teremtették meg, azok elmúltával pedig azok fellazultak és széteshettek.³⁷⁷ S mi lehetne esetlegesebb és alkalmibb, mintha valaki 1863-ban a következőképpen nevezi meg a szlovák gyülekezetet: *„A pesti kizárólag szlovák nemzet-egyházi nyelvű és változatlan Augsburgi hitvallású evangélikus egyház.”³⁷⁸*

³⁷⁵ 1862. december 28. Szlovák gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1869. EOL PSZE 2. doboz 9. tétel.

³⁷⁶ 1863. szeptember 8. presbitériumi ülés. Szlovák gyülekezet jegyzőkönyvei 1860–1869. EOL PSZE 2. doboz 9. tétel.

³⁷⁷ KOVÁCS 2004. 230–234.

³⁷⁸ Samuel Melferber testvérel végig kintartott a pátenst mellett, ezt a megnevezés az ő szövegének a végén olvashatjuk. Ján Bohurád gyűjteménye és panaszkok, 1867. Vegyes Gyülekezettörténeti Iratok EOL PSZE 36. doboz.

Irracionális történetírás?

1859 és 1860 fordulóján a pesti szlovák evangélikusok a császári parancs szerint koordinálták egyházközségüket, majd csatlakoztak a pátenzpárti pozsonyi szuperintendencia joghatósága alá tartozó nyitrai szeniorátushoz. Két és fél év múlva azonban a hívek nagy többsége intézményesen visszatért az autonómia hagyományához ragaszkodó Pest-Budai Egyházmegyéhez, illetve a Bányai Egyházkerülethez. A pátenzpárt kisszámú töredékké olvadt. Hangadóinak viszonyáról a szlovák nemzeti mozgalomhoz jelenleg csak keveset tudunk.³⁷⁹ Néhány képviselőtől rendelkezünk hosszabb-rövidebb szövegekkel, s ezeket felhasználva elemezhetőek lesznek szolidaritásuk jegyei és politikai együttműködésük elvi mozgatórugói. Sokatmondó lehet ebben a feltárásban, hogy milyen személyes vagy elvi viszonyt ápoltak a szlovák és a magyar nemzet úttörőivel. Már csak azért is fontos szempont ez a viszony, mert egyes történészek az 1860-as évtizedben a szlovák politikai és szellemi élet központjaként Pest-Budát nevezik meg.³⁸⁰ Történetünk más szereplőitől vagy szereplőiről sokkal kevesebb a forrás, s ez az alulreprezentáltság jellemző a pesti autonómia-párti szlovákok esetében. Őket a szlovák nemzeti mozgalom kontextusában nyilvánvalóan diszkreditálja a magyar nemzeti mozgalomhoz köthető személyekkel való együttműködésük. A magyar kontextusban pedig lojalitásukat csupán színezi szlovákságuk, mint egzotikum. Ugyanakkor az anyanyelv- és kultúravédelem kérdésében, amint láttuk, távolról sem volt éles nézetkülönbség a pesti autonóm és a pátenztális szlovákok között. Sőt, a forrásokból az is kiolvasható, hogy az egyébként radikális változásokat ígérő pátenz megítélése sem osztotta meg véglegesen a gyülekezetet. Annyira egyébként biztosan nem, mint a személyes viszályok, valamint a közbeszéd uralásáért folytatott diszkurzív harc. Fontos ezért tudatosítanunk, hogy az autonómok körében is volt hatóköre a szlovák kollektív identitásnak, függetlenül attól, hogy egy szecessziós mozgalmat az adott szituációban éppen nem támogattak. A pesti gyülekezet élére többször választottak kifejezetten olyan lelkészt, aki következetes szlovák nemzeti retorikával tűnt ki addig, amíg egyházi szolgálatát felvidéki szlovák gyülekezetekben látta el. Ilyen volt a pátenzpárti radikálisoktól megszabadított gyülekezet korszakában Bachát Dániel,

³⁷⁹ A Vegyes Gyülekezettörténeti Iratok EOL PSZE 36. doboz jelentős mennyiségű iratot tartalmaz, ezek feltárása folyamatban van a részemről.

³⁸⁰ KACÍREK 2016. 347.

majd Morhács Márton, akik a fővárosban eltöltött hosszú évek során jelentősen árnyalták nézeteiket. A püspökké is megválasztott Bachát Dániel esetében ez hiteles folyamat volt; ő a Halász Iván által vizsgált lojális szlovákok csoportjának archetípusa lett.³⁸¹ Morhács példája ellenben azt mutatja meg, hogyan gyűri maga alá a történelem az identitásválságban morális tartását megőrizni próbálgató tragikus hőst. Akárcsak benne, a pesti pátensharc veszteseiben szintén megláthatjuk a héroszokat, akiknek sorsával akár példálózhatnak is a nemzet emlékékezetének őrzői. Ám a mindennapi egyházi élet súlyát a pragmatikus kisemberek tartották a vállukon. Nekik pedig a hatalmi viszonyokat kiismerő, a hatalom centrumába magukat bevonó, s azt formálni igyekvő „politikus” vezetőkre volt szükségük.³⁸² Ennek ellenére mégis a rendhagyó, normaszegő és renitens szereplőket őrizzük meg szívesen emlékezetünkben, s naív vagy aljas nagyra-vágyással és esendőségükkel mentegjük olykor végzetes hibáikat. Vajon miért is? Talán azért, mert „...a racionalizmus természeténél fogva domináns, elnyomó, agresszív és romboló jellegű, [s így] az irracionális természeténél fogva nem lehet más, mint ennek az ellentéte: a tolerancia, a liberalizmus, az erőszakmentesség, a természet és az élet értékeinek legteljesebb tisztelete.”³⁸³ S vajon nem úgy van valóban, hogy az „irracionális” felé törekvés tartja mozgásban a történelmünket?

³⁸¹ HALÁSZ 2003.

³⁸² SIMON 2010. 197.

³⁸³ A Jacques Bouveresse-től idézett sorok forrása: A filozófiában újabban meghonosodott cinikus hangnembről. 22–23. Michel Foucault cinizmusa. Internetes elérés: <http://real.mtak.hu/99646/1/FoucaultAfiloz%C3%B3f%C3%A1banMeghonosodott.pdf>

VII.

„Bennetek más szellem lakozik!”

A zsolnai nyilatkozat – identitáspolitikai mozgósítás az 1913–1916-os evangélikus zsinat ellen

„A zsinattól én sem várok semmi jót, különösen nem igazi reformokat.

A protestantizmusra világszerte nagy bajt hozott a politikával való szövetkezés. (...) Az 1870-i német győzelem magára a protestantizmusra átkos hatással volt, amennyiben a nemzeti eszme lett a központ és a vallásos meggyőződés, a hit egysége, a vér egysége alá helyeztetett. A militarizmus elősegíti azt az egyházat, melynek militarista eszközei és ideáljai vannak. A mi hazai egyházunk kétségtelenül a legnehezebb helyzetben van – és milyenben lesz, ha a sovinizmus az egyházon kívül még hatványozódik?”³⁸⁴

Ki a jó evangélikus? Aki a Szentírás és a Konkordia-könyvek hitelvei alapján éli mindennapjait, vagy az, aki jó hazafi és állampolgár? Elsőre meglepőnek tűnik ez a kérdés, a dualizmuskori Magyarországon azonban releváns volt. A nemzetállami integrációhoz minden felekezet újraalkotta viszonyát, miközben ez nem egyirányú folyamat volt; a felekezeti reprezentációk fontos szerepet játszottak a nemzeti érzés és a nemzeti kultúra jelkészletének megformálásában.³⁸⁵ Az új lojalitások kialakítása, a szimbolikus rendszerek újra megfogalmazása során korábban elismert és intézményesített identitás-rétegek jelentőségükből. A folyamatot, ahogyan a protestáns-ügy egyre inkább magyar-üggé – s tegyük hozzá, egyre kevésbé szlovák-üggé – vált, Kósa László megállapítása jellemzi: „... *a protestantizmus megengedte, hogy valaki «jó» evangélikusnak vagy «jó» reformátusnak mondja magát csupán hazafisága és nemzeti érzése tudatában, s annak minősült környezete szemében is, még ha templom táján esztendőig meg sem fordult...*”³⁸⁶ Empirikus élettörténet-kutatások is alátámasztják, hogy a 19. század második felében a szlovák evangélikus identitás egyre kevésbé volt összeegyeztethető a magyar hazafisággal. Másképp fogalmazva, a szlovák evangélikus identitás – legyen szó szlovák nyelvű magyar

³⁸⁴ Szeberényi Lajos Zsigmond levele Zsilinszky Mihálynak, 1915. február 4. EOL, Zsilinszky Mihály hagyatéka, levelezés, 67. boríték.

³⁸⁵ BRANDT 1998. HATOS 2005.

³⁸⁶ KÓSA 1988.

nemeséről, evangélikus püspökéről, lelkészéről vagy tanítóéről – mozgásterre leszűkült.³⁸⁷

A „jó” evangélikusnak tehát egyre inkább „jó” magyar hazafinak is kellett lennie. A vallás nacionalizálása – vagyis a felekezeti identitás feltöltése nemzeti-politikai tartalommal – modern kori szekuláris jelenség. Voltak ígéretes korai formái, valóban sikeres azonban csak akkor lehetett, amikor egy nemzetállam szervezte hatalomgyakorlási keretek között zajlott. Ezeket a kereteket az evangélikusok viszonylag későn, az 1890-es évek elején építették ki. Ennek során kifejezett kormányzati támogatást élveztek, de az is valószínűsíthető, hogy az ösztönzés is a legmagasabb politikai szintről érkezett.³⁸⁸ A dualista állam kései történetében, egészen 1918-ig jellemző maradt a felekezetet nacionalizáló egyházszerzési gyakorlat. Egyes vélemények szerint ez azt eredményezte, hogy az 1890-es évek közepén „...lezárult az egyházon belüli nemzetiségi küzdelem leghevesebb időszaka. A továbbiakban néhány egyházi bírósági per, vagy magyarosítónak vélt egyházkerületi, illetve egyetemes javaslat borzolta a kedélyeket, és adott alkalmat sajtóbeli polémiaakra.”³⁸⁹

Az evangélikus felekezet nemzeti integrációjának egyik sarokpontja volt az 1891–1894-es zsinat utolsó ülészakán megalkotott törvény az egyházkerületek arányosításáról. Ezt az egyházi törvényt a szakirodalom alaposan feltárta és elemezte, s ma már aligha vitatható, hogy közvetlen célja a szlovák esperességek (a nyitrai, a trencsényi, a turóci, a líptói és az árvai) dominanciájának megtörése volt a Dunáninnyi egyházkerületben.³⁹⁰ Tágabb összefüggésben pedig annál inkább igyekezett a különállás, a szlovák evangélikus autonómia hagyományát, mely Kuzmány pozsonyi szuperintendenciájában intézményesült.³⁹¹

Az 1918-as eseményekből tudható, hogy mindezek ellenére a különállás hagyománya fennmaradt, az északi, döntően az északnyugati országterület szlovák evangélikusait reprezentáló személyek többnyire illojálisak voltak a magyarországi evangélikus egyházegyetemmel szemben.³⁹² Az elutasítás

³⁸⁷ DEMMEL 2014.a, DEMMEL 2014.b, KERTÉSZ 2014. HALÁSZ 2011.

³⁸⁸ GUÓTH 1991. 33. Lásd még ehhez „A Szapáry-féle felvidéki akció (1890)” című fejezetet a következő monográfiában: SZARKA 1999.

³⁸⁹ KERTÉSZ 2006. 12.

³⁹⁰ GUÓTH 1991. 36. VIRŠINSKÁ 2011. 201–212.

³⁹¹ A pátenspárti gyülekezetek egyházkerülete, mely 1867-ig állt fenn.

³⁹² BRUCKNER 1930. TENGELY 2007. ŠVORC 1999. GAUDY é. n.

olyan széleskörű volt, hogy nem állhatott mögötte csupán egyházi vezetők egymástól elszigetelt magánakciója, inkább valamilyen intézményesült kollektív együttműködést sejtethünk a háttérben. A századfordulót követő évtizedek legjelentősebb szlovák evangélikus eseménye a zsolnai nyilatkozatot elfogadó gyűlés volt. Ha regisztrálható formális szlovák evangélikus kooperáció, azt itt kell keresnünk.

A zsolnai nyilatkozat egy formanyomtatvány volt, melyet elvileg megkapott minden evangélikus gyülekezet. A nyolcoldalas irat az 1913–1916-os zsinat jogi előkészítő munkálatainak kritikáját fogalmazta meg.³⁹³ A szöveg Jur Janoška lipcsei lelkész alkotása volt az 1912. december 3-án tartott zsolnai tanácskozás határozatai alapján.³⁹⁴ A kísérő levél azt kérte a címzett egyházgyülekezeti vezetőktől, hogy ismertessék a hívekkel a nyilatkozat tartalmát, s ha a közgyűlés egyetért azzal, küldjék el báró Prónay Dezső egyetemes egyházfelügyelőnek. A zsolnai nyilatkozatot hatvannyolc egyházközség támogatta, döntően az árvai, lipcsei, nyitrai, trencsényi, turóci és a zólyomi esperességek területéről, kiegészülve egy-két sárosi, pozsonyi és bácskai szlovák gyülekezettel.³⁹⁵ A nem szlovák gyülekezetek is megkapták a magyar és a német nyelvű fordítást, közülük azonban – a hozzáférhető források alapján – egy sem csatlakozott.

A mobilizáció tehát az északnyugati szlovák evangélikusok körében volt sikeres. Kérdéses azonban a résztvevők együttműködésének tartóssága, vagyis hogy egy egyházi érdekképviseleti akció köré szerveződött alkalmi szolidáris társulásról, vagy egy intézményesült csoport identitáspolitikai mozgósításáról volt-e szó. Jelen tanulmány a rekrisztianizációs, illetve evangelizációs törekvések kontextusában ezt a problémát helyezi a középpontba. Másodsorban pedig azt vizsgálja, hogy a zsolnai nyilatkozat, mint szlovák evangélikus érdekvédelmi és önelismertetési törekvés, releváns lehet-e a nemzeti meta-narratívában.

³⁹³ „Osvedčenie o synodálnych predpracach generálneho synodálneho výboru ako uzavretie evanj. a. v. cirkve ... vyslovené v konvente odbyvanom dňa...” EOL, Egyetemes Egyház iratai, 11. doboz. A szöveget közölte a Cirkevné Listy december 1912, roč. XXVI. č. 12.

³⁹⁴ A szerzőségről Jur JANOŠKA az Evangélikus Örálló folyóiratban nyilatkozott. „Felelet Raffay Sándor «Zsolna» című cikkére.” *Evangélikus örálló* 1913. február 8. IX. évf. 6. sz.

³⁹⁵ Ezt a számot az 1913–1916-os zsinat történetét feldolgozó munka szerzője említi. KISS 1937. 19. Beazonosításuk egyelőre nem teljes körű, a jelenleg rendelkezésre álló iratanyag hiányos. Az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött zsinati iratok között jelen munka szerzője 26 gyülekezetet azonosított (EOL, Egyetemes Egyház iratai, 11. és 12. doboz).

Többközpontú egyház

Először egy fontos elkülönítést kell megtennünk: az evangélikus hívek közösségét csak szoros megkötésekkel tarthatjuk egységes társadalmi nagycsoportnak. Ráadásul még csak azt sem mondhatjuk el, hogy az ország minden evangélikusa beletartozott volna, hiszen az erdélyi szászoknak saját egyházszervezetük volt. A differenciálatlan fogalomhasználat félrevezető a szlovák evangélikusok tekintetében is. Közös jegyeik nyelvhasználati és liturgiai téren voltak jellemzőek, minden más szempontból azonban inkább a különbségek domináltak. Csak az a csalóka optika, amely a nemzeti mozgalmakat helyezi középpontba, képes ezeket az eltéréseket nem meglátni.

Az a terület, ahol a szlovák evangélikus önelismertetési és érdekérvényesítési törekvéseket politikai formában reprezentálták, az északnyugati régió volt, nagyjából az 1894-ben felszámolt Dunáninnen-i Egyházkerület és néhány határos egyházmegye, melyek a Bányai és a Tiszai Kerülethez tartoztak. Csak ez az országrész volt annyira kompakt és intézményesült, hogy az országos evangélikus egyházpolitikában önálló szlovák politikai aktorként lépjen fel.³⁹⁶ Az északnyugati régió a decentralizált egyházszerkezet korszakában a centrum-periféria alrendszerek egyikét képezte. Az evangélikus társadalom működését ezeknek a rendszereknek az egyensúlya biztosította.

Az 1867-es kiegyezést követően, a magyar nemzetállami integráció időszakában csak idő kérdése volt, mikor sikerül intézményesíteni a magyar politikai dominanciát reprezentáló evangélikus centrális erőteret. A poliocentrikus rendszert felszámoló folyamatot számos momentummal jellemezhetjük, de a legadekvátabb esemény kétségkívül az 1891–1894-es zsinat volt. Ezt megelőzően az egymástól gyakorlatilag független egyházkerületek szabályrendeletei, „kvázi-alkotmányai” működtették az egyházat, vagyis a kerületeket külön-külön. A közös és országos ügyeket az évente egy alkalommal tartott egyetemes közgyűléseken tárgyalták meg. Amíg az egyházszervezet első három szintjét (gyülekezet, egyházmegye és egyházkerület) nagyfokú önkormányzati autonómia mellett a világi és papi egyházkormányzati részvétel paritása jellemezte, a 18. században kialakuló és megerősödő egyházegyetem a világi rend túlsúlyát és a központosítást tük-

---

³⁹⁶ Természetesen máshol is zajlottak szlovák érdekképviseleti konfliktusok, ezek azonban helyi szinten regulázhatók voltak. Az alföldi egy külön sajátos szlovák evangélikus társadalom volt, alapos feltáró munkát érdemelne.

rözte, s habár ekkor még nem rendelkezett a hatalom kontrolljának forrásaival és eszközeivel, az ambíciója megvolt kiépítésükre. Az egyházi közigazgatási autonómia védelmezői ezért gyakran kifogásolták, hogy az egyházegyetem nem szerves fokozata az egyházi közigazgatás fejlődésének. Egyelőre azonban a rendelkezéseit egyetlen kerület vétója is annullálhatta, ami több alkalommal is megtörtént például éppen az 1860-as évek közepétől újra és újra napirendre vett zsinattartás ügyében. Közel harminc év után sikerült megtörni a kerületek, 1890-ben a szlovák többségű Dunán-inneni kerület ellenállását, és a Budapesten tartott zsinaton létrehozni a bevett felekezeti státusz eléréséhez nélkülözhetetlen egyetemes egyházszervezetet. Korszakos jelentőségű volt ez az „evangélikus országgyűlés”, mert mindaz, amit megalkotott (evangélikus alkotmány és törvénykönyv, az egyházi háztartás és a lelkészek fizetésének szabályozása, az egyházi törvénykezés és az egyházi közoktatás szabályai, törvény a gyám- és a nyugdíj-intézetéről), korábban nem létezett.³⁹⁷ Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig az 1891–1894-es alkotmány alapján működött az egyház. A következő, 1913–1916-os zsinat a világháború miatt nem végzett törvényalkotó munkát, de előkészítő joganyaga szerint további központosító reformokat tervezett.

A zsolnai nyilatkozat ennek a centralista egyházpolitikának a bírálata volt. A nyilatkozat szerint szükségtelen zsinatot tartani, a változtatások tendenciája új harcokat és szakadásokat vetít előre, s a „*hazafiság köpönyege*” sem tudja eltakarni a lényegét: a tervezett paragrafusok béklyóba verik az egyház szabadságát, s „...*az egyházra magára, erre a szellemi intézetre, a kegyesség intézetére valamilyen kizárólag világi, jogi, s igen, sok tekintetben rendőri intézmény pecsétjét üti.*” Kifogásolta az egyházi törvénykezés magyar nyelvéről, a többnyelvű városi és kisvárosi gyülekezetek összeolvasztásáról, a lelkészválasztásoknál az egyházkerületi elnökségek diszkrecionális jogköréről tervezett szakaszokat, nyíltan kimondva, hogy némelyik mögött politikai szándékot feltételez: „*A vak is láthatja, mire irányul ez a határozati tervezet. Miért nem mondják ki nyíltan és nyilvánítják ki egyenesen, hogy a szlovák, esetleg német nyelvű gyülekezeteket a városokban nem engedélyezik!*” A nyilatkozat hasonlóan ítélte meg a budapesti gyülekezetek összevonását célzó törvényjavaslatot is. Hosszasan bírálta az iskolai rendelkezéseket, kiemelve, hogy a magyar nyelv tanításának erőltetése és a szlovák elhanyagolása éppen ahhoz vezet, amit az egyház vezetői oly gyakran han-

³⁹⁷ VIRŠINSKÁ, 2011. 199–201.

goztattak: az egyház hanyatlásához, a hívők elhidegüléséhez és a szocialista agitátorok népszerűségéhez, akik eszméiket a szlovák nyelv segítségével hintik el, s ezen utóbbi, nyelvi kérdésben a katolikus egyház is nagyobb érzékenységet mutat az evangélikusnál.³⁹⁸ Erre a jelenségre korábban Szeberényi Gusztáv is utalt egy levelében. Baltik püspök tudósítására alapozva írja, hogy a katolikusok ingyen osztogatják „tótnyelvű” könyvecskéiket a felső-magyarországi megyékben. Sőt, azt is sejtette, hogy az egész pánszlávizmussal való vádaskodás nem szolgált egyéb célt, mint az evangélikusok elnémításával a katolikusokat helyzetbe hozni lutheránus területeken.³⁹⁹ A nyilatkozat végül egy rejtélyesen megfogalmazott fenyegetéssel zárul:

„Amennyiben a zsinat figyelembe veszi ezen egyházszeretettől ihletett és az egyház javát szem előtt tartó igényeinket és meghallja kérelmező és óvó szózatunkat, s felhagy minden nyelvi kényszerrel, áldott és az Úrnak kedves tettet hajt végre. Ellenkező esetben az egyház számára elkerülhetetlenül bekövetkező, sorsdöntő következményekért Isten, a történelem és az utódok előtt a zsinatot tesszük felelőssé.”

Amint már említettem, 1894-ben átalakították az egyházkerületeket, s így megszűnt az intézmény, amely a zsolnai nyilatkozat támogatására identitáspolitikai mozgósítást szervezhetett volna. Az identitáspolitikai mobilitációt ebben az esetben úgy értem, mint az evangélikus felekezeten belüli kulturális-politikai és hatalmi-territoriális elhatárolás fő és elhagyhatatlan eszközét.⁴⁰⁰ Amennyiben a nyilatkozatot identitáspolitikai aspektusból nézzük, csak erős korlátozásokkal tartható a nemzeti mozgalom pregnáns dokumentumának. A nyilatkozat szövegének alanyaként egyértelműen jelen van egy nyelvtanilag is kifejezett, reflektált mi-tudat, ebben azonban a szlovák nyelvű evangélikus, tehát egy etnikus-felekezeti és nem a nemzeti jelleg dominál. Utóbbi politikai okokból kifolyólag még szándékoltan háttérbe is szorították. A felekezeti identitás reprezentációjának túlsúlya

³⁹⁸ „Igen, még a katolikus egyház is (...) több értelmet, érzelmet és gondoskodást tanúsít az anyanyelv iránt, mint az augsburgi hitvallású evangélikus.” A zsolnai nyilatkozatból, lásd 393. lábjegyzet.

³⁹⁹ Szeberényi Gusztáv levele Zsilinszky Mihályhoz, 1884. december 11. EOL, Zsilinszky Mihály hagyatéka, levelezés.

⁴⁰⁰ BARŠA – STRMISKA. 1999. 188.

több okból sem meglepetés. Egyrészt egyházi diskurzusról volt szó, másrészt a századfordulón a felekezeti kötődés még az etnikusnál is erősebb volt – ez természetesen nem igaz a nacionalisták vagy etnopolitikai vállalkozók esetében.⁴⁰¹ A közös nyelv és származás, mint a nyilatkozat szövegének csoportspecifikus identitáselemei, a szertartásrendnek, az egyházi énekeknek, a hitoktatásnak és az evangélikus autonómia hagyományának kontextusában vannak jelen. Ezeket pedig önmagukban problematikus lenne a meghatározó nemzeti jegyek közé sorolni. A liturgikus nyelv és az etnikai összetartozás azonban ebben az aktusban csak a közösségképződést megkönnyítő egyik mozzanat. A lényeges összetevő elem az interakciókban megnyilvánuló politikai – hatalmi – közéleti társulás, hiszen *„mindenütt elsősorban a politikai közösség az (...), ami fel szokta ébreszteni, és később is ébren szokta tartani az etnikai összetartozásba vetett hitet.”*⁴⁰² A politikai tényező tetten érhető, mert a nyilatkozat vitatja a technikákat, azaz ebben az esetben a nyelvi egységesítést vagy tágabb horizonton az elvárt politikai hűséget, amelyekben a domináns (magyar) nemzethez tartozás a felekezeti társadalomban manifesztálódik.⁴⁰³ A politikai társulás azonban csak akkor válik tartós, kulturális és közéleti értelemben reprodukív közösséggé, ha intézményesül. Az institucionalizáció folyamata a zsolnai nyilatkozat esetében a korszak egyik meghatározó tendenciájához kötődött.

Ite in partes!

*„A szekulárist igazán könnyű definiálni! A jelentése folyamatosan változik, mégis konzisztens marad. Mindig annak az ellentéte, hogy vallásos, bármit is jelentsen az éppen.”*⁴⁰⁴ A fenti idézet jól rávilágít a vallásszociológiának a szekularizáció fogalma és a szekularizációs tézis érvényessége körül zajló egyik meghatározó vitájára. Konszenzus nem alakult ki, történeti szempontból azonban úgy tűnik, a vallási átalakulás esetében a ciklikus változások (dekrisztianizációs és rekrisztianizációs hullámok) jellemzőek és nem a folyamatos hanyatlás. Van kutató, aki ennek fényében második konfesszionalizációról mint a korszak alapvető paradigmaticus folyamatáról

⁴⁰¹ Lásd ehhez GYÁNI – KÖVÉR 2001. 149.

⁴⁰² KOVÁCS 2004. 229.

⁴⁰³ KOVÁCS 2004. 233–234.

⁴⁰⁴ BAILEY 1998. 18.

beszél.⁴⁰⁵ Bárhogyan is közelítsük meg a szekularizáció kérdéskörét, abban valószínűleg egyetértés van, hogy a vallás társadalmi szerepe, intézményes működése, gyakorlata, s általában a valláshoz fűződő individuális és kollektív attitűdök egyaránt nagy változáson mentek keresztül a 19. századi Európában. A korszak evangélikus közéletét erős válság-diskurzus jellemezte, ha az egyház helyzetéről esett szó. A közgyűlések megnyitó beszédeiben és a felekezeti sajtóban gyakran emlegették az evangélikus egyház válságát előidéző tényezőket: az egyházpolitikai törvények életbe léptetését, a felekezeti ellentétek kiújulását, az evangélikus egyesületek, a Luther Társaság anyagi gondjait, az egyházellenes irányzatokat, az autonómiát veszélyeztető népiskolai törvényt és az 1907. évi XXVII. törvénycikket, s elsősorban a hívek elfordulását az egyháztól. Ez utóbbin az evangélikus öntudat, a vallásos buzgóság, a lelkesedés és az áldozatkészség hiányát értették.

A szekuláris tendenciák reformtörekvéseket, alkalmazkodási stratégiákat generáltak, s ezek előbb vagy utóbb sikeresen újították meg az egyháztársadalmi életet. Pozitív fejlemény volt pl. a kevésbé ünnepélyes, de gyorsabb, hatékonyabb és olcsóbb egyházi közigazgatás. Fejlődött a szórványgondozás, az evangélikus egyház új templomokat, könyvkiadókat, lapokat, diakonissza intézeteket alapított, elterjedtek a templomi énekkarok.⁴⁰⁶ A mozgalom szociális feladatokat is felvállalt, bölcsődéket, gyermekotthonokat, menhelyeket működtetett. A megújulás kulcsfogalma ebben az időszakban a belmisszió. Célja a vallásosság felélesztése volt, amitől azt remélték, hogy visszanyerik az elidegenedett vagy megtartják a veszélyeztetett egyházközségi híveket. A hitélet megújítását szolgálták az egyházi irodalmat kiadó és terjesztő társulatok, a vasárnapi iskolák és a gyermek-istentiszteletek, az egyesületi és egyesületen kívüli vallásos propaganda, a konferenciák és evangelizációk sorozata. A reformtörekvések során támaszkodtak a modern tömegmozgósítási technikákra, az infrastruktúra racionalizálására, ami idővel „tömegegyházak” kialakulásához vezetett. A szekularizációs kihívás így az egyháztársadalmi élet megújítását ösztönözte.

A radikális átszervezés programját az egyházegyetem és a székesfőváros, Budapest képviselte, s hátterében egy szintén szekuláris jelenség állt, a világi befolyás növekedése az egyházban, ami nem keverendő össze az elvilágiasodással. Ez a tendencia régóta jellemezte általában a protestáns felekezeteket. Az evangélikusoknál a világi befolyással párhuzamosan egy-

⁴⁰⁵ BRANDT 2013. 9–14.

⁴⁰⁶ RAFFAY 1944. 29. és 48–49.

re erősebb lett a reformkészség egy modern intézményrendszer kiépítésére. Informális források szerint az egyházszerkezeti korszerűsítés háttérében egy „pesti klikk” állt.⁴⁰⁷ Ez valószínűleg nem egy konkrét, formális csoport volt. Az elnevezés inkább azt a tényt jelölte, hogy az egyház egyetemét képviselő intézményekben túlsúlyban voltak a Budapesten élő, az evangélikus politikai centrum erőterét kitöltő világi személyek.⁴⁰⁸ Az ő nézeteiket tükrözték az 1913–1916-os zsinat joganyagának széles körben vitatott paragrafusai, tőlük származott a budapesti gyülekezetek egyesítését szorgalmazó törvénytervezet, és ők voltak a felekezet nacionalizálásának fő propagálói is. Ezek az elképzelések egyáltalán nem voltak népszerűek, a többség a hitélet megújításának kevésbé radikális módját pártolta.

Korabeli szlovák egyházi összejöveteleken is gyakran vitáztak a megújulásról. Az egyházi reformot általában két oldalról közelítették meg. Egyrészt a hitélet lanygulását úgy akarták megállítani, hogy a lelkészi és tanítói kart serkentették buzgóbb és intenzívebb munkára, mert az összetartozás érzését nekik kellett feléleszteniük. Ezzel összefüggésben ragaszkodtak az 1848. XX. tc. következetes végrehajtásához, mert a belmisszióhoz pénzt is kell adni a lelkészeknek és a tanítóknak.⁴⁰⁹ Ez az adott egyházi közigazgatási viszonyokat nem bolygató felfogás nem tervezte az egyházi infrastruktúra nagyfokú racionalizálását, inkább az evangélikus egyház szerkezeti kereteitől független önszerveződést részesítette előnyben:

„Nekünk már szakítanunk kell azzal a felfogással, hogy egyházi téren mindent gyűléseinktől várjunk, de szakítanunk kell azzal a felfogással is, hogy minden munkának az indításra felülről – a püspöktől, az esperestől, stb. – kell jönnie. (...) Ha valahol – akkor itt – decentralizációra van szükség.”⁴¹⁰

⁴⁰⁷ „Nagyon sajnáljuk, hogy Nagyméltóságos Uram a kerületi felügyelőségről lemondott, mert így egy pesti klikk vette kezébe a hatalmat.” Szeberényi Lajos Zsigmond levele Zsilinszky Mihálynak, 1915. február 4. EOL Zsilinszky Mihály hagyatéka, levelezés, 67. boríték.

⁴⁰⁸ 1913-ban a zsinati képviselők 57 %-a (73 fő) volt világi küldött, közülük 15 fő, vagyis minden ötödik résztvevő budapesti lakos volt. Az egyházi képviselők között jóval kisebb volt a fővárosiak aránya: 54 lelkészből 2 fő, kevesebb, mint 4 % volt budapesti. EOL Egyetemes Egyház iratai, 11. doboz. Zsinati képviselők névsora. Hasonló túlsúly kimutatható a zsinat joganyagát előkészítő bizottságokban is. A bizottságok vezetői egy kivételével budapestiek voltak. KISS 1937. 21. o. 71. lábjegyzet.

⁴⁰⁹ Lásd ehhez pl. „A zólyomi ág. hitv. ev. egyházmegye közgyűlése” *Evangélikus Órálló* 1912. július 27.. VIII. évf. 30. sz.

⁴¹⁰ ZOCH, Samuel. A tót nép lelki nyomora és a tót belmissziói konferencia. In *Evangélikus Órálló* 1912. augusztus VIII. évf. 32. sz.

A zsolnai tanácskozás, a decentralizáció jegyében, alulról szerveződő mozgalomként ült össze. A turóci, liptói, árvai, trencsényi és nyitrai esperes-ségek képviseltették magukat rajta, vagyis az öt szlovák egyházmegye, melyet az 1894-es arányosítási egyházi törvény elválasztott egymástól. A különböző egyházkerületekhez tartozó gyülekezetek együttműködése nem volt jellemző a korszakban sőt, kifejezetten normaellenesnek számított. 1894-ben Trencsén és Nyitra maradt a Dunáninnen kerületben, Liptó és Árva a Tiszaihoz, Turóc pedig a Bányai egyházkerülethez került, de a kooperáció az öt egyházmegye között az összetartozás intézményes keretének felszámolása után nem szakadt meg, sőt ezután vált intenzívvé, amihez az evangélikus ébredési és belmissziós mozgalom nyújtott eszközöket.

A mozgalom indulását a kortársak az 1890-es évek elejére-közepére datálták, s kapcsolatba hozták az 1891–1894-es zsinattal, bizonyára annak autonómia- és szlovákellenes tendenciájára utalva.⁴¹¹ A politikai mellett azonban a vallási okok meghatározóbbnak bizonyultak. Samuel Zoch beszámolója szerint az 1880–1890-es években alig volt nyomtatott szlovák szertartáskönyv, nemegyszer előfordult, hogy a lelkészek kézzel írtat használtak. Hiánycikk volt a templomi imádságos könyv is. A legkedveltebb énekeskönyvet, a *Tranosciust* több kiadó is terjesztette, de ezek sokszor hibásnak, olykor használhatatlannak bizonyultak. A dalamhoz nem létezett egységes partitúra, ahány egyház, annyiféleképp szólaltatták meg az egyházi énekeket. Az iskolákban a bibliai olvasókönyvek hiányát szenvedték meg, a tanítók gyakran diktálták a történeteket, s a Bibliából tanítottak, mint a 17. században. A népies vallási irodalmat mindössze egy havi lap, a *Zpevník* alap [értsd: alapítvány] Lutherje, Ján Fábry néhány népies könyvecskéje és egy-egy alkalmi beszéd képviselte. Különösen aggasztó volt, hogy a különböző szekták kiadványai egyre nagyobb népszerűsége tettek szert a szlovák evangélikus nép körében.⁴¹² A közösségi testvérek az 1910-es években nyolcszáz példányban havilapot, több mint ötven kisebb-nagyobb művet terjesztettek, s minden könyvüket legkevesebb négyezer, némelyiket tizenkétezer példányban adták ki.⁴¹³ Ezzel állt szemben az evangélikus vallásos irodalom hetvenhat kötete. A szlovák nyelvű evangélikus hitelet válsága ösztönözte

⁴¹¹ BODICKÝ é. n.

⁴¹² ZOCH, Samuel. A tót nép lelki nyomora... Lásd még RAFFAY 1914. 39. és 51.

⁴¹³ A kitérés fő oka a szektásság volt. A nazarénusokról és a baptistákról: A kormány 1902. évi jelentéséből (folytatás). In *Evangélikus egyház és iskola* 1904. augusztus 11. 22. évf. 32. sz.

a kezdeményezést, miszerint létre kell hozni egy intézményt a szlovák nép lelki gondozására.

1897-ben Ján Fábry az egyetemes gyűlés elé terjesztette egy Rózsahegyén alapított szlovák belmissziós egyesület alapszabályát. A gyűlés elutasította a tervezetet, de az alapszabályt átküldték a Luther Társaságnak, hogy ha gondolják, karolják fel az ügyet. A Luther Társaság azonban nem tartotta időszerűnek és szükségesnek egy újabb egyesület megalapítását. Ezután szervezte meg Jur Janoška tízezer korona alaptőkével a Transcius vallásos irodalmat terjesztő részvénytársaságot.⁴¹⁴

A Transcius Rt. egyesületként, tehát nem az egyetemes egyház joghatósága alatt működött. Elnöke, Ján Fábry nagyszaltnai lelkész propagálta, hogy külföldi példa alapján⁴¹⁵ szervezzenek belmissziós ünnepélyeket, amelyeken istentiszteletet, előadásokat és lelkészi konferenciát tartottak. Utóbbiakat általános lelkészi konferenciának nevezték el, az első helyszíne 1899-ben Modor volt, s később minden évben megtartották.⁴¹⁶ A belmissziós ünnepeken tíz év alatt tízezer koronát gyűjtöttek össze árvaellátásra, a konferenciákon pedig elkészült a szlovák szertartáskönyv kézírata, az egységes partitúra, az előadások pedig a traktátus-irodalmat gazdagították.⁴¹⁷ Az ünnepek nyilvános istentiszteleteit tömegesen látogatták az evangélikus hívek, a konferenciákon húsz-negyven pap, tíz-húsz tanító és néhány világi személy vett részt, és elterjedt vélekedés szerint csaknem minden irodalmat művelő szlovák lelkész csatlakozott. A missziós konferencia a szlovák evangélikus irodalmi élet fő szervezője lett.⁴¹⁸ Idővel az egyes egyházmegyék is rendeztek saját konferenciákat.

Ezek közül kiemelkedett a lipcsei esperesség 1912. november 12-én, Lipcse-tószentmiklóson tartott konferenciája, ahol az a döntés született, hogy az új agendát Advent első vasárnapjával életbe léptetik. Arról is határozatot hoztak, hogy a diákkönyvtárakat minden anya- és leányegyházban a Transcius Kiadóval rendeztetik be, és ehhez nem fogják figyelembe venni a királyi tanfelügyelő ajánlását. Zsinatügyben az egyházmegyei zsinati bi-

⁴¹⁴ ZOCH, Samuel. A tót nép lelki nyomora... Az íráshoz fűzött szerkesztőségi jegyzetben Noszkó István megerősítette megerősíti a Zoch által jellemzett válságot.

⁴¹⁵ Lipcsei Evangélikus Lutheránus Misszióegyesület. A lipcsei egyesület egyetemes jellegű volt, németországi, oroszországi, dániai, franciaországi, svédországi, ausztriai, észak-amerikai stb. luteránusai támogatták. SCHOLTZ 1940. 14–17. o.

⁴¹⁶ A konferenciák helyszínét és tematikáját táblázatba foglalta: PIVKOVÁ é. n.

⁴¹⁷ ZOCH, Samuel. A tót nép lelki nyomora...

⁴¹⁸ ZOCH, Samuel. A tót nép lelki nyomora... és BODICKÝ é. n.

zottság előterjesztette jelentését, amelynek alapján a konferencia meghirdette a zsolnai nyilatkozatot kiadó konferenciát. A hivatalos evangélikus egyházpolitikával szembehelyezkedő lipthói konferencia határozatai a végpontját képezték annak a folyamatnak, ahogyan az észak-nyugati szlovák egyházmegyék kooperációja intézményesült.⁴¹⁹ Ennek a folyamatnak a beindulását szekuláris válságjelenségek indukálták, ami jelentős szerepet játszott abban, hogy több mint másfél évtizedig elfogadottá vagy legalábbis eltűrtté váljon a szlovák belmisszió sikeres fejlesztési modellje. A lipthói konferencia nyomán kialakított és a zsolnai nyilatkozatban összegzett közös álláspont egy intézményesült szlovák periferiális egyházpolitikai alrendszer építkezését vagy újrapiítését dokumentálja, melyet azonban az evangélikus politikai centrum, az egyházegyetem, valamint az illetékes kerületek informálisan sem ismertek el.

Ennek megfelelő volt a reakció. A belmissziós ünnepélyeket és a lelkeszi konferenciákat több alkalommal is betiltás fenyegette. Először 1905-ben a kishonti esperes ítélte el éves jelentésében mint szeparatista kezdeményezést. 1906 szeptemberében a bácskai Petrovec lett volna a belmissziós ünnepség helyszíne, mivel azonban a szeniorátus betiltotta, októberben Zsolnán tartottak pótkonferenciát.⁴²⁰ 1913-ban Trencsénben csak úgy rendezhették meg, hogy összekapcsolták a külmissziós mozgalommal. Az egyetemes gyűlés 1911. évi 172. sz. határozatában ítélte el az 1911. augusztus 16–17-én Bakabányán tartott „*kerületközi tót belmissziói konferenciát*”, mivel az nyelvi és nemzetiségi szervezkedés látszatával bírt. Amennyiben erre egyházi fennhatóság engedélyt nem ad, megtiltotta a részvételt.⁴²¹ A szlovák belmissziós mozgalom elleni fellépés, mint láthatjuk, a „szeparatista mozgalom” gyanújából táplálkozott. Hiába törekedtek tehát a szlovák konferenciák résztvevői arra, hogy hivatalosan el ne hangozzék semmi negatív az egyházzal, hogy ne fogalmazzanak élesen és kritikusan, s hiába tartottak több alkalommal is magyar nyelvű előadást, 1907-ben Zsolnán

⁴¹⁹ A lipthói esperességből. In *Evangélikus Óráló* 1912. december 14. VIII. évf. 50. sz. A tudósító kérdéseket tett fel a „szeparatistikus” lépésekről. „*Vajon a tót esperességeknek külön érdekeik vannak, mint a magyarhoni evang. egyet. egyházunknak?*”

⁴²⁰ BODICKÝ é. n.

⁴²¹ Ezt a határozatot a Dunánineni Kerület hozta, az egyetemes gyűlés egyetértett vele, s kiterjesztette az egész egyetemes egyházra. A tót belmissziói konferencia. In *Evangélikus Óráló* 1912. július 27. VIII. évf. 30. sz. és A magyarországi ágostai hitv. evangélikus egyház 1911. évi november hó 8., 9., 10. és 11-ik napján Budapesten megtartott egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve. 64. Internetes elérés: <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-1192>

pedig magyar nyelvű reggeli istentiszteletet,⁴²² a pánszlávizmus vádja utol-
érte őket.

A nemzeti kontextustól a zsolnai nyilatkozat szövege is kifejezetten tar-
tózkodott, néhány utalás és a nyilatkozatot bíráló kritikák azonban egy-
aránt indokolják a politikai-territoriális elkülönülés kérdésének vizsgálatát.
A kiválás gyanúja ugyanis nem volt megalapozatlan, a szecesszióknak számos
jele volt. Egyrészt a szlovák belmissziós egyesület önálló jogi személyként
csatlakozott a németországi székhelyű, de nemzetközinek, pontosabban
nemzetek felettinek eltervezett Általános Lutheránus Konferenciához, mert
úgy vélték, hogy a nagygeresdi egyezményvel az egyetemes egyház a lutheri
elvek ellen fordult.⁴²³ Másodsorban a nyilatkozat 1894 után újra a zsinat
napirendjére szeretne volna tűzni az egyházkerületek megváltoztatását. En-
nek módjáról ugyan közvetlenül csak annyit mondott, hogy szükséges len-
ne egy alföldi kerület létrehozása, más szöveghelyen azonban közvetve állást
foglalt a szlovák kerület vagy kerületek mellett. A nyilatkozat szlovák egy-
házpolitikai iránymutatásként idézett fel egy 1869-ben összeállított zólyomi
előterjesztést, amely öt pontot ajánlott egy tervezett zsinat figyelmébe. Ezek
a szokásos nyelvi és nemzeti egyenjogúsítást, valamint apolitikus egyházi
közéletet követeltek. Témánk szempontjából a szlovák egyházmegyei kivá-
lását kilátásba helyező utolsó pont érdemel kiemelt figyelmet:

*„Amennyiben nemzeti szempontból a zsinat után is az egyházi
nyelvek mai helyzete marad jellemző, az egyház javát szem előtt
tartva nincs más megoldás, mint ite in partes! Osztassék fel tehát
az egyház nemzetiségek szerint, és a viszály megszűnik.”*

A zsolnai nyilatkozat diskurzusának része volt az elkülönülés egy általá-
nosabb, nem territoriális-közigazgatási, hanem teoretikus megfogalmazása
is. A lipcsei konferenciát bíráló írásokra a Cirkevne listy lap vezércikkben
reagált. Az írást jegyző Vladimír P. Čobrda többek között felidézett egy
történetet: Prónay Sándor egyetemes felügyelő részt vett egy lipcsei
istentiszteleten, ahol gúnyosan megjegyezte, nem tudja eldönteni,
hogy evangélikus vagy katolikus templomban van-e. A történettel a szerző

⁴²² BODICKÝ és A tót belmissziói konferencia...

⁴²³ BODICKÝ és KRAHULECZ, Aladár. Buzgó úttörők. In *Evangélikus Egyház és Iskola* 1904. március 1. XXII. évf. I. sz. Nagygeresdi egyezmény: a kálvinisták és a lutheránusok megegye-
zése a kölcsönös szolgálatról, egymás híveinek ellátásáról kényszerhelyzetben.

a szlovák és a magyar hitélet és –gyakorlat tradicionális különbségére mint kardinális elválasztó jegyre utalt: a magyaroknak megfelel a szárazabb magyar istentisztelet, a szlovákoknak viszont nem. A gondolatmenetet a következő mondattal zárta Čobrda: „*Hiába, itt is érvényes: Bennetek más szellem lakozik!*”⁴²⁴ Ez a mondat szimbolikus jelentőségű. Eredetileg a marburgi kollokviumon hangzott el, amikor az úrvacsora kérdésében Zwingli békejobbot nyújtott Luthernek, aki azt következő szavakkal utasította el: *Ihr habt einen anderen Geist, als wir.* Az egyháztörténeti hagyomány szerint ezzel a mondattal vált el végleg egymástól a német és a helvét reformáció. Egyéb kontextusban pedig nyilvánvalóan felfogható a definitív szakításra irányuló szándéknak.⁴²⁵

Az adott politikai viszonyok között realitása azonban csak a „vend-vidéki” evangélikusok kiválásának lehetett, a szlovákokénak nem.⁴²⁶ A szlovák skizmát még azok is elutasították, tekintet nélkül nemzeti hovatartozásukra, akik az egyéb érdekérvényesítési és önelismertetési törekvésekkel szimpatizáltak. Ilyen személy volt például Sztehlo Kornél egyetemes főügyész, aki „*Zsolnai secessió*” címen cikket közölt az Evangélikus lap 1913. 5-6. számában. A kedélyeskedő, humorosnak szánt megjegyzésekkel tarkított írás jogosnak ismerte el a szlovák nyelvi igényeket, de kategorikusan elvetette a szlovák szervezeti elkülönülés lehetőségét:

*„Egyébként az elválasztási fenyegetőzések minket nem rémítenek meg, mert eltekintve attól, hogy az elválás nagy veszteség azoknak lenne, akik kiválnak, azt zsinati törvény híján elképzelni sem lehet, és biztosra vehetjük, hogy nem lesz magyarországi kormány, amely egy ilyen törvényt Ófelségéhez jóváhagyásra felterjesztene. Az elválást tehát el kell napolni arra az időre, amikor Magyarország orosz provincia lesz.”*⁴²⁷

⁴²⁴ ČOBRDA, Vladimír Pavel. Separatismus!? In *Cirkevné listy* 1913. január. XXVII. évf. 1. sz.

⁴²⁵ Így értette ezt a Čobrda írásra válaszoló Kardos Gyula is. KARDOS Gyula. Ti bennetek más szellem lakozik. In *Evangélikus Órálló* 1913. április 5. IX. évf. 14. sz.

⁴²⁶ A horvát-szlavón egyházmegye kiválása az 1890-es évektől rendszeresen szerepelt a kerületi és egyetemes gyűlések napirendjén. Lásd pl. Az ág. hitv. ev. egyház egyetemes gyűléséről. In *PEIL* 1894. november 15. 37. évf. 46. sz. és Az egyetemes gyűlés I. In *Evangélikus Órálló* 1906. november 16. II. évf., valamint MOHÁCSY, Lajos. A mi horvátjaink. *Evangélikus Órálló* 1907. december 12. III. évf. č. 50. sz.

⁴²⁷ Idézi JANOŠKA, Jur. Keď Uhorsko bude ruskou provinciou. In *Cirkevné listy* 1913. április XXVII. évf. 4. sz.

Az idézett szövegrészek azt illusztrálják, hogy az evangélikus egyházpolitikai centrumnak nem volt ajánlata a feszültség feloldására, a másik oldalon viszont a kollektív potenciál hiányzott egy autonóm egyházpolitika elismertetéséhez. A nyilatkozat körül kialakult szlovák és magyar vita-irodalomban egyáltalán nem mutatható ki a kompromisszumkészség, ami a szlovák belmissziós mozgalom visszaintegrálásának a feltétele lett volna.

Evangelizáció és nemzeti mozgalom

A 19-20. századfordulót követő időszak a szlovák evangélikus egyháztörténet feltáratlan területe. A történetírás adós egy olyan szintézissel, mely megfelelné a modern társadalomtudományos elvárásoknak, a maga összetettségében és rétegzettségében leírná a régiókat, az azokat jellemző folyamatokat és az etnokulturális alrendszereket, megmagyarázná a nemzeti integráció és a szekuláris determinánsok hatását a rendszer működésére, illetve bemutatná a nemzeti integráció diskurzusát közvetítő technikákat és csatornákat is, melyek révén a felekezet nacionalizálása zajlott. Egy ilyen összegző munkához egyelőre még a szakirodalmi feldolgozások is hiányoznak. Kényszerűen támaszkodtam ezért túlnyomórészt archív forrásokra, s elemeztem egyetlen egyházi érdekképviselői dokumentumot. Tettem ezt abban a reményben, hogy válaszolni tudjak a szlovák evangélikus intézményes csoportszolidaritást és annak nemzeti vonatkozásait célzó kérdésekre. Megállapításaimat a következőkben összegzem:

1. A szlovák evangélikus szolidaritás az északnyugati egyházmegyékben az államalkotó centrum integráló aktusa (lásd az arányosítást) ellenére potens maradt, és képes volt szervezett fellépésre az egyetemes egyház és az állam asszimilációs politikájával szemben. A politikai periferiális alrendszer újraépítésére lehetőséget és eszközöket a szekuláris tendenciák nyomán meginduló evangélikus megújulási mozgalom nyújtott. A zsolnai nyilatkozathoz csatlakozó szlovák evangélikus gyülekezetek közléte az egyházban félig-meddig illegitimnek számító intézmény, az egyesületi törvény hatálya alatt működő *Tranoscius* körül szerveződött. Az intézményesült belmissziós mozgalom, ha csak elszigetelten is, de előrevetítette egy autonóm szlovák evangélikus egyházpolitika körvonalait. Nem mutatkozott azonban olyan kiegyezési minimum, amelynek bázisán kialakulhatott volna kompromisszum. Ráadásul a lehetséges közvetítő személyeket a pánszlávizmus vádjával diszkvalifikálták, úgyhogy a közvetítő réteg is hiányzott.

2. Habár a zsolnai nyilatkozat támogatására szervezett identitáspolitikai mozgósítás a szekuláris mellett a nemzeti szociokulturális asszociációktól sem volt mentes, mégsem lett része a szlovák kollektív emlékezetnek. Annak ellenére sem, hogy a szlovák nemzeti mozgalom és a szekularizációs tendenciák között a szakirodalom újabban kiemelten erős párhuzamot, sőt majdnem hogy ok-okozati összefüggést mutat ki már a 19. század első felében.⁴²⁸ Korszakunk, a századforduló szlovák kontextusában ugyan a „nemzeti” és az „evangélikus” kategóriák viszonya távolról sem ilyen kiegyensúlyozott, a zsolnai nyilatkozat mint egyházi érdekképviselési akció kontextualizálása a szlovák nemzeti mozgalom részeként mégis evidensnek látszik. Ahhoz ugyanis, hogy egy érdekelvű közösségi mobilizáció „nemzeti” kontextusba kerüljön, nem kell túl sok feltételnek megfelelnie. A centrális establishmenthez nem tartozó, a rendszer perifériáján található, nem uralmi helyzetben lévő etnikai nagycsoportok nemzeti mozgalmában az identitáspolitikai mozgósítás a kulcstényező. Ha elég erős és elhatárolt a perifériális identitás, az adott politikai szisztéma legitimitásának megkérdőjelezése révén képes a hatalommal szembeni ellenállásra. Delegitimizálja a szociokulturális és politikai territoriális elhatárolást is, amit sokszor a szecesszió kilátásba helyezése koronáz meg.⁴²⁹ A zsolnai nyilatkozat-mozgalom – mint szlovák evangélikus perifériális rezisztencia – rendelkezett adekvát identitással, és a re-krisztianizációs vagy evangelizációs reform keretében megvoltak a feltételek ennek az identitásnak a mobilizálásához és politizálásához. S mivel már maga az identitáspolitikai mobilizáció ténye is megkérdőjelezi az aktuális politikai centrum nemzetpolitikai azonosságát, reprezentálja a nemzeti mozgalmat.

---

⁴²⁸ ŠOLTÉS 2013. 49.

⁴²⁹ BARŠA – STRMISKA, 1999. 182–183. 189.

VIII.

Az irredenta magyar püspök és az apolitikus szlovák lelkész. Morhács Márton mártírúma ⁴³⁰

„Már pedig a magyar papságnak történeti hazafisága igazi dicsőséget szerzett. Ezt a szép örökséget, szép hagyományt csúfolják meg a nemzetiségi papok. Ezért föl hívjuk az egyházi főhatóságok figyelmét arra, hogy papnevelőikben a magyarság ügyét hatásosabban gondozzák az eddigieknél. A magyar főpapok közjogi faktorai a törvényhozásnak, elvárhatjuk tehát, hogy a népnek ne internacionális szociálistákat és nemzetiségi politikusokat neveljenek vezetőkkül. Mert ha a szemináriumok növendékei éppen olyan nemzetközi szocialisták lesznek, a milyenek a galileislák, ha a Pázmányok hagyományai helyett a Jurigák válnak a fiatal klérus ideáljaivá ... akkor igazán kétségbe kell esni az ország jövődjén.” ⁴³¹

A pest-budai, később budapesti evangélikus társadalom történelmének megkonstruálásához azok a kutatók is hozzájárultak, akik a magyarországi szlovákok emlékezetpolitikai akcióiban szerepet vállalva igyekeztek általános figyelmet ébreszteni szakterületük iránt. Ehhez – értelemszerűen – a nyelvhasználati és etnikai választóvonalakat emelték ki, s miért is ne tették volna, hiszen a nyelvi elkülönülés intézményi szinten is megjelent: lásd pl. Coetus slavico-hungaricus ecclesiae, Tót-Magyar egyház, magyar, szlovák és német gyülekezet, tótajkú egyház, stb. elnevezéseket. ⁴³² Amennyire egyértelmű azonban az osztályba sorolás intézményes alapon, ugyanannyira problematikus is az egyes egyháztagok esetében. Számos, vagy inkább túl sok esetben tehetjük fel a kérdést, nem önkényes-e az eljárás, amikor egyházi nyilvántartás és adófizetés, egyházi szolgálat igénybe vétele, esetleg névírás mód alapján címkézünk szlováknak valakit, vagy egyszerűen csak azért, mert több-kevesebb csoporttag maguk közé valónak gondolta. Nem jelenthetjük ki ezért teljes bizonyossággal, hogy egy szlovákként számon tartott kulturális jellegű intézmény tagjai ugyanúgy és egyöntetűen osztottnak egy többé-kevésbé intenzíven átért kollektív szolidaritásban, amelyet

⁴³⁰ Akinek nem adatott meg, hogy az utolsó szlovák lelkész legyen Pesten – Morhács Márton meg nem vallott mártírúma című, megjelenés alatt lévő tanulmány második része.

⁴³¹ Teológiai intézetek magyarsága. *Budapesti hírlap* 1912. március 26.

⁴³² Kulturális antropológusok szerint akkor beszélhetünk etnicitásról, ha intézményesített kapcsolat van olyan emberek között, akik kulturálisan különbözőnek tartják magukat. ERIKSEN 2011. 37.

jobb híján nevezzünk itt és most etno-konfesszionálisnak (értsd: szlovák evangélikusnak). Éppen ezért minden emlékezetpolitikához köthető kutatás eredményeinek bemutatásakor legelőször fontos elkülönítenünk, hogy egy intézményről, jelen esetben felekezeti egyházközségről, avagy annak tagjairól, szervezetének, frakcióinak stb. egyes résztvevőiről szeretnénk megfogalmazni állításokat. Enélkül az etnikai és nemzeti látószög felülreprezentáltsága még hangsúlyosabb lesz az identitáskutatásokban amúgy is túlnyomó etnocentrizmusnál.

Kétségtelenül elmaradt ez az elkülönítés a kétezres évek elejétől szervezett budapesti szlovák kultúra-kutatások esetében. Ez az identitáspolitikai hullám, jórészt személyi okok miatt mára lecsengett, s még nem tudjuk, mennyire időtállóak azok az eredmények, amelyek alapján betagoltak a pesti szlovák evangélikus panteonba néhány már elfeledett személyt. Egy 2019 nyárelőn tartott evangélikus egyház- és társadalomtörténeti konferencián az egyik ilyen újjáélesztett személy, Morhács Márton szlovák lelkész panteonizációját elemeztem és a szimbolikus, üdvtörténeti kontextust kritizálva igyekeztem a pesti életpályának új értelmezést adni. Többek között éppen azt emeltem ki, hogy a magyarországi és szlovákiai szlovák emlékezetpolitikai diskurzusban a pesti szlovák gyülekezet megszemélyesített története többnyire hitvalló mártíriumként jelenik meg, s a tragikus sorsesemények, illetve a válságjelenségek kiemelésével ez vetül rá a szlovák lelkészek egyházi életpályája reprezentációira is.⁴³³ Az ily módon folyamatosan fenntartott válsághelyzetre azután ráhúzható volt a mártírszerep, s így lett már néhány kortárs szemében is Morhács vértanú. A vértanúság hangsúlyozása során nem méltatták Morhács felekezeti közösségszervező, belmissziós, szociális tevékenységét, közéleti szerepét, nem esett szó pedagógiai eredményeiről.⁴³⁴ De még művészi ambícióiról sem,⁴³⁵ pedig azzal

⁴³³ Evangélikus konferencia-kötet megjelenés alatt, A Morhács Márton meg nem vallott mártírúma című előadás megtekinthető: <https://www.youtube.com/watch?v=8t0w02XTgwM> Morhácsról pl. TÓTH 2004. „A főváros és a szlovákok” című fejezetében szót sem ejt. ÁBRAHÁM (2016. 198.), HALÁSZ (én. és 2006.) és KOVÁČOVÁ (2011. 89.) ellenben már besorolja a nemzeti mozgalomba.

⁴³⁴ Lásd erre például az Evangélikus Életben (1965. 90. sz.) Dr. Szilády Jenőnek (1909-1965), Morhács utódjának nekrológiát. Pár szóval említi a nagy elődöket, Morháccsal kapcsolatban viszont csak annyit tudott kiemelni, hogy „... a maga szerény és kedves egyéniségével az evangélikus lelkész tiszteletreméltó példáját örököltette át...” követőjére a hivatalban.

⁴³⁵ Pl. festészet volt a hobbija, tollrajzaiból kiállítás is nyílt, lásd: A megbékélés közös üzenete. Emlékkonferencia és sírköavatás Bachát Dániel püspök emlékezetére. *Evangélikus élet* 2006. október 8. 71. évf. 41. sz.

– az előbb felsoroltakkal ellentétben – legalább rendelkezett. Az én interpretációm szerint Morhács Márton mártíromságának konstruált képe elfedi előlünk a nagyvárosi gyülekezeti lelkészi hivatásgyakorláshoz elengedhetetlen alkalmazkodás hiányát, tehát – kis túlzással szólva – a vidéki lelkipásztor alkalmatlanságát a fővárosi lelkészi vezető szerephez. S a gondolatmenetet továbbszöve körvonalazható egy még a kiegyezés korában gyökerező szlovák kulturális identitáspolitikai-felekezeti intézmény- és egy lelkészi szerepfelfogás is. Ezt egy kérdéssel tehetném képletesen: mihez legyen hű a lelkész? A szlovák etno-konfesszionalizmust képviselő intézmény szelleméhez, vagy a gyülekezeti vázat megtöltő hús-vér személyeknek tett ígéretéhez és szolgálataihoz? Kövesse-e gyülekezete képviselőit az ígért földjére, vagy ellenkező irányba vezesse-e megmaradt híveit, élre állva a magyarosodás útján, de mégiscsak az evangéliumi szolgálat küldetését teljesítve? A harmadik utat a hajójával elsüllyedő kapitány képe jeleníti meg, s Morhács apatikus és fásult személyiségéhez a kötelességnek ez a felfogása illeszkedik leginkább. Hozzáteve, hogy a gyülekezeti válság elmélyülésében – mely véleményem szerint már az 1900-as évek első évtizedében megkezdődött – Morhács lelkészi teljesítményének (beleértve pasztorációs és közösség-szervező munkáját egyaránt) és megújulásra való képtelenségének egyaránt szerepe lehetett.

Jelen tanulmányomban tovább szövöm a Morhács-történet szálait. Életének egyik legvitatottabb és ez idáig is emblematikusnak tartott eseményét, 1920-as internálását veszem górcső alá azzal a szándékkal, hogy főszereplőmet megszabadítsam a budapesti szlovák identitáspolitika – egyébként korántsem kényelmetlen – kötelékeitől, majd újra foglyul ejtsem, ezúttal a magyar evangélikus emlékezethagyomány béklyóival. A történetnek a levéltári forrásokat feldolgozó Halász Ivánnak köszönhetően szinte minden lényeges mozzanata ismert,⁴³⁶ a két legfontosabb kérdés esetében mégis kétségek támadnak az olvasóban: nem derült ki, mi volt a le-tartóztatás és az internálás konkrét oka, és így az sem, hogy megalapozott lehetett-e a hazaárulás vádja. Ez a bizonytalanság nem véletlen, a vád ugyanis nem nyert bizonyítást. Ha viszont egy koncepció eljárás zajlott a lelkész ellen, egy további, járulékos probléma is megoldásra vár, mert az ügy hátterében mintha egyház- és nemzetpolitikai, esetleg személyes motívumok is állnának. Konkrétan az evangélikus fegyelmi hatóság és különösen Raffay Sándor bányakerületi püspök zavarba ejtő hozzáállására gon-

⁴³⁶ HALÁSZ 2006. HALÁSZ 2011. Valamint: HALÁSZ é. n.

dolok, arra, ahogyan magára hagyták az alapvetően apolitikus és közéletől egyre inkább visszavonuló lelkipásztort. Ezek fényében felvethető, hogy a szlovákságért vállalt mártírszerepet az egyház róttá rá.

„Ártatlan, mint a kereszthalált szenvedett Krisztus”⁴³⁷

Kaczián János budapesti esperes 1920. május 13-án levélben jelentette be Raffay Sándor bányakerületi püspöknek, hogy

„...*Morhács Márton Rákóczi úti lelkész f. hó 3-án hűtlenség és hazaárulás vádjával terhelten feleségével és leányával a m. kir. államrendőrség által őrizetbe vétetett. Mivel az egyház gondnoka – felügyelője, Stodola Emil cseh-szlovák területre ment – az esetet csak f. hó 6-án jelentette be hivatalomnak, csak 7-én intézkedhettem a lelkészi hivatal ellátásáról. Kieszközöltem a főkapitányságon, hogy Morhács biztos kísérettel lelkészi hivatalába vezettessék, ahol magam is megjelenvé, leltárt vettem fel, s a hivatal vezetésével további intézkedésig Késmárcsiky Lajos esperesi segédlelkészt bíztam meg.*”

Ezután kérte a püspököt, hogy rendeljen ki helyettes lelkészt, és Szűcs Sándor Deák téri segédlelkészt javasolta.⁴³⁸ A letartóztatás sajtóvisszhangja jelentős volt, magyar és szlovák újságok egyaránt hírt adtak róla. A 8 Órai Újság tudósítója május 8-án tette közzé részletes beszámolóját.⁴³⁹ Eszerint három nyomozó, egy karhatalmi főhadnagy és egy államrendőrségi fogalmazó kopogtatott május 3-án este tíz órakor a lelkész Rákóczi úti szolgálati lakásának ajtaján. Egy előző napon, vasárnap kapott levelet kerestek, melyet a veje, Kolesszár Miklós (Miloš Kolesár) írt Morhácsnak. A házkutatás során további levelek kerületek elő Kolesár-tól és Morhács Pozsonyban élő fiától, aki Ján Pocisk nyomdájában dolgozott. Ezeknek tartalma nem ismert, de családi ügyek mellett szó eshetett bennük politikai természetű hírekről

⁴³⁷ Prenasledovanie Slovákov v Maďarii. *Národná jednota* 1921. február 25. II. évf. 8. sz.

⁴³⁸ EOL Bányai Evangélikus Püspöki Hivatal, 722/1920, Morhács lelkész letartóztatása és a Kerepesi úti egyház adminisztrálása ügyében.

⁴³⁹ Egy budapesti evangélikus papot, feleségét és leányát letartóztatták hazaárulás vádjá miatt. Hétfő este óta fogságban – saját tudósítóktól – *8 Órai Újság* 1920. május 8. A Kolesár-vonalat, tehát hogy az ő Komáromból küldött levele lehetett terhelő bizonyíték, megerősítette a szlovák sajtó is. *Nový zločin Maďarov. Slovenský dennik* 1920. május 11.

is. Különösen a Kolesár-levelek tartalma lehetett gyanús, mert Morhács lelkész Margita nevű lányának férje szlovák vállalkozó és politikus volt, a Slovenská liga aktív tagja, a déli megyékben számos társaság alapítója, s nem mellesleg a Morhács kiszabadításáért többször fellépő YMCA (Keresztény Ifjak Egyesülete – Young Men's Christian Association) civil titkára.⁴⁴⁰

A magyar hatóságok szemében hasonlóan kompromittáló kapcsolatok tartott vagy tarthatott fenn Morhács a pesti gyülekezet Szlovákiába áttelepült vezetőivel, pl. a volt gyülekezeti felügyelővel, Emil Stodola-val, aki az új csehszlovák államban politikai szerepet vállalt.⁴⁴¹ Az ilyen levelezéseket a csehszlovák rendőrök is figyelték, amint arról Sztehló Aladár ügyvéd beszámolt Morhácsnak. A Pozsonyban tartózkodó Sztehlónak Emil Stodola átadott egy szerződést azzal a kéréssel, hogy azt majd Budapesten juttassa el Morhácshoz. A szerződést azonban a pozsonyi rendőrség lefoglalta.⁴⁴² Egyéb ügyek is Morhácsra irányíthatták a magyar rendőrség figyelmét. 1920. február 27-én levelet írt pl. a szlovák ügyekben teljhatalmú miniszternek Julius Kapusta amerikai állampolgár ügyében. Az édesanya fordult hozzá, hogy tudakolja meg a csehszlovák köztársaság kormányától, igaz-e a hír, miszerint fia elesett a nyugati fronton.⁴⁴³ Nem tudjuk,

---

⁴⁴⁰ Kapcsolathálójának, befolyásának és gátlástalanságának jellemzésére egyik vállalkozását idézem fel. Zlaté knihy-nek nevezik az évfordulós aranykönyveket, melyekkel a Csehszlovák Köztársaság tíz éves jubileumáról emlékeztek meg. A „*bazafiasság öve alatt sok esetben közönséges üzleti manővrózások*” folytak, vagyis ezeknek az emlékezetformáló könyveknek a kiadása nagy hasznot hozó vállalkozás is volt. Aki jó hazafi, az rendel – ezzel a felhívással járták az ügynökök az országot, sokszor erőszakosan gyűjtve a megrendeléseket. Az egyik pozsonyi vállalkozó a befolyásos, Masaryk-kal, Scotus Viator-ral és Steed-del egyaránt kapcsolatot ápoló Kolesár volt, s egy nagyszombati könyvkereskedővel, Goldbergerrel állapodott meg. Monopóliumot adott neki, s ezért részletekben 60 000 Koronát vett fel. Goldberger ügynökei kötelességgel 150 Koronáért háromezer előfizetést gyűjtöttek össze, ami 450 000 Koronát tett ki. A megegyezés szerint a háromezerből ezernyolcszáz megrendelés a vállalkozóé, ezerkétszáz a könyvkereskedőé volt, Kolesár azonban egy banknak eladta az összes, tehát a Goldbergernek járó megrendeléseket is. Goldberger büntetőfeljelentést tett, mert Kolesár tönkretette őt. Állítólag, a Večerní Listy értesülései szerint Kolesárnak több hasonló ügye is volt. (Bűnügyi eljárás középpontjába került a szlovenszkói jubileumi „Zlatá Kniha”. *Híradó* 1929. március 16.)

⁴⁴¹ Emil Stodola (1862–1945) szlovák jogász és politikus, 1921–1922-ben a Szlovák Nemzeti Párt elnöke.

⁴⁴² EOL PSZE Morhács Márton lelkész irathagyatéka.

⁴⁴³ Kapusta apjával lakott régóta New Yorkban, és állítólag valamilyen vagyont is szereztek. Az apa még az Egyesült Államok hadba lépése előtt elhunyt, fia belépett a csehszlovák légióba és Franciaországban elesett a harcokban, amit állítólag néhány csehszlovák újság is leközlött. Morhács az édesanya nevében érdeklődött, kihez forduljanak a hagyatéék ügyében. EOL PSZE Morhács Márton lelkész irathagyatéka.

melyik eset kerülhetett a magyar rendőrség látókörébe, arról viszont megbízható adattal rendelkezünk, hogy milyen módon. Maga Morhács Márton említette meg egy interjú során, hogy a Luther-udvari bérházak egyikében lakó szomszédja jelentette fel.⁴⁴⁴

A feljelentő vádja valóban súlyos volt, hiszen az egész családot, Morhácsot, feleségét, Hekkel Emíliát és velük élő leányukat is letartóztatták. A rendőrség hűtlenség büntette címen indított eljárást, mert a gyanú szerint titkos okiratok, levelek szövegébe rejtve akartak az ellenséggel híreket közölni. A Markó utcai fogházban elzárt papi családot rögtönítelő bíróság elé állították, azonban Dr. Bálint Ernő királyi főügyész-helyettes az eljárást megszüntette, mert semmiféle komoly és alapos gyanú a terheltek ellen nem merült fel. Tisztázatlan szerepe volt ebben az ügyben egy Oberhauser nevű detektívnek, de az ügyesség ellene is megszüntette az eljárást.⁴⁴⁵ A Morhács-család mégsem került szabadlábra, mert az ügyesség mindhármukat átkísértette a rendőrségre, ahol internálási eljárást folytattak le ellenük. Sajtóhírek szerint először Hajmáskérre szállították őket.⁴⁴⁶

Magyarázatra szorul ez az eljárás, hiszen ha még a gyanúsítás sem bizonyult megalapozottnak, vajon miért nem engedték szabadon őket? A politikailag gyanús személyek elleni fellépéshez a precedenst az 1919. évi XX. néptörvény teremtette meg. A törvény végrehajtására született meg az első internálási BM-rendelet az állambiztonságra, közrendre, közbiztonságra veszélyes és a gazdaságilag káros személyek őrizetbe vételéről. A politikai kontroll enyhébb formájaként Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök és belügyminiszter a 4352/1919 BM-rendeletében vezette be a rendőrhatósági felügyelet alá helyezést. (Újabb módosítása 13920/1920 és 3000/1922 sz. BM-rendelet.) Az internálás gyakorlatát hiába kifogásolták sokan a bírók közül is, az igazságügy-minisztérium szerint lényegtelen volt, hogy valaki elkövette-e az izgatás büntettét vagy a társadalmi rend veszélyeztetését. Az elzáráshoz elegendőnek bizonyult a gyanú is. Sőt – vitte tovább a minisztérium az érvelést –, ha valakit ilyen jellegű cselekményért elítéltek, az szabadulása után is veszélyes, ezért internálandó. Ez a gyakorlat tehát az általános jogi normákat nem vette tekintetbe, bűncselekmény elkövetése

⁴⁴⁴ Népszava 1926. október 24-i számában „Egy tanú, aki nem fog vallani...” címmel riport Andorka Dezső tollából, a feljelentőt ebben említette Morhács.

⁴⁴⁵ Oberhauser detektívet a Pester Lloyd említette meg két alkalommal is. *Pester Lloyd* 1920. május 15. és *Pester Lloyd* 1920. május 18.

⁴⁴⁶ Hajmáskér egy tót lelkésznek és családjának, Budapestről jelentik. *Bécsi Magyar Újság* 1920. május 18.

nélkül is büntetett, és egy bűncselekményt többször is szankcionált.⁴⁴⁷ Egy ilyen ügyben pedig szinte bárki célkeresztbe kerülhetett, ahogyan ez az evangélikus egyházban is megtörtént a proletárdiktatúrát követő ellenforradalmi számonkéréssel. Még Raffayt és Geduly püspököt is érték támadások. Egy kétségtelenül elfogult, de informatív áttekintő tanulmány szerzője hosszan sorolta fel a fegyelmi bíróság elé állított lelkészeket és tanárokat.⁴⁴⁸

Morhácsék a hírek szerint először a hajmáskéri táborba kerültek. Az internáló táborok lehettek belügy- és hadügyminisztériumi fenntartásúak. Utóbbi alapvetően hadifogoly, majd leszerelő tábor volt, de keveredtek a típusok, s egy helyen párhuzamosan is működtek belügyi politikai és hadügyi leszerelő-szűrő részlegek. A csóti pl. szűrőtábor volt leszerelő katonának. Internálótábor, ahogyan azt ma értjük, eleinte csak a hajmáskéri volt, 1920-ig.⁴⁴⁹ Pótlására jött létre a Magyar Királyi Internálótábor Zalaegerszegen, ez 1924 júliusáig működött. Morhácsék a hajmáskéri kitérő után ide kerültek, s ekkor még katonák vagy vegyes HM–BM egységek őrizték őket, az ellátás viszont kizárólag belügyi feladat volt. Zalaegerszegen 1920. június 16-án mintegy 2400 internáltat tartottak fogva, pedig még csak három hónapja működött a tábor. 1921 tavaszán az összlétszám kb. felét politikai foglyok (kommunista agitátorok vagy „terroristák”, többek között Landler, Szamuely, Szántó-testvérek) tették ki, s jelentős számot képviseltek a kiutasított idegenek is. Ezután a köztörvényesek, majd a zugkereskedők és az árdrágítók következtek, legvégén a sornak egy-két tucat hazafiatlan magatartású és ugyanennyi kémgyanús fogoly (összesen 30-40 fő) állt.⁴⁵⁰ Ebbe az utolsó csoportba tartozott a három Morhács.

Az apolitikus és fiai háborús halála miatt megkeseredett Morhácsot⁴⁵¹ így ítélet nélkül internálták, mint hazafiatlan magatartású és kémgyanús személyt. Az eljárásról egyéb részleteket is megtudhatunk a szlovák Gustáv Juráni-tól. Az 1916-tól Cinkotán tanító Juráni érdekes személy történetünkben, hiszen Morhácsot az ő pandantjának is tekinthetjük. Juráni-t többször is retorzió (pl. áthelyezés) érte szlovák öntudata miatt. Történe-

⁴⁴⁷ KOVÁCS é. n. 436.

⁴⁴⁸ OTTLYK 1959. 13–14.

⁴⁴⁹ 1920 tavaszán nem szűnt meg, csak visszavette a Honvédelmi Minisztérium.

⁴⁵⁰ KOVÁCS é. n. 435.

⁴⁵¹ Miloš, a legidősebb az orosz fronton esett el, valahol a szamarkandi guberniumban, 1915-ben. ZGÚTH 1941.b Martin szeptember 15-én hunyt el a sósmezői hadikórházban, a család ezt csak február 6-án tudta meg. *Slovenský týždenník* 1918. 6. sz. 2.

tünk rövidesen színre lépő szereplőjének, Raffaynak tüske lett a szemében, mert keményen fellépett ellene és Szeberényi mellett agitált a szoros püspök-választáskor.⁴⁵² Morháccsal egy napon, május 3-án indítottak eljárást ellene és ugyanott, a pesti katonai helyőrségen tartották fogva őket. A tanító azonban hét heti fogság után kiszabadult, elhagyta Magyarországot és visszaköltözött a már jugoszláv fennhatóság alatt álló Antalfalvára (Kovačica). A szláv országok sajtója nemzeti mártírként kezelte, s ő el is fogadta ezt a rá szabott kabátot, vagyis Morháccsal ellentétben, aki mindvégig apolitikus maradt és bármilyen ideológiai állásfoglalástól tartózkodott, megfelelt az elvárt szerepnek. Ennek megvolt a hozadéka is, hiszen fogságából a jugoszláv konzulátus szabadította ki. Kettejük sorsa tehát egy ponton összekapcsolódott; ugyanazzal a bűnnel vádolták őket, s mindkettőjüket igyekeztek beilleszteni a magyarországi szlovákok üldözéséről szóló diskurzusba.⁴⁵³ Ebben Morhács jelentőségét tovább növelte – legalábbis a csehszlovák közvélemény szemében – maga Juráni, amikor viszonylag részletes, bár szubjektív beszámolót közölt a fogság körülményeiről, majd a pesti szlovák lelkész kiszabadítására tett kísérletekről. Írását abból az alkalmából tette közzé, hogy a magyar újságok szerint Magyarországon 1921. elejére minden politikai foglyot szabadon bocsátottak. Ezt a Juráni-cikket részletesen bemutatom, mert a szakirodalomban eddig teljesen ismeretlen részleteket örökít meg, ráadásul képet nyújt a történet korabeli szlovák értelmezéséről. Juráni elsőként pontosítja Morhács letartóztatásának időpontját, megerősítve, hogy az nem este tíz órakor, hanem ebédet követően, kora délután történt. Ezután leírja, hogy a lefogott budapesti, Budapest környéki, békéscsabai, pitvarosi és tótkomlói szlovákokat, hatvankét főt egy cellában helyezték el, ahol leülni sem tudtak. Az élelmezés gyenge volt, tőköt, salátát vagy káposztát főztek nekik só és zsiradék nélkül. Nem foglalkoztatták őket és megtiltották az írást, olvasást, a mindennapos rutinban mindösszesen félóra séta jelentett változatosságot egy olyan udvaron, ahol körben öt akasztófát állítottak fel. Miután Juráni kiszabadult, a csehszlovák konzulátuson megadta a fogva tartott szlovákok névsorát, s ott megígérték, hogy fellépnek az érdekükben. Antalfalvára hazatérve kezdeményezte, hogy a bánási gyeházmegye forduljon Morhács ügyében a

⁴⁵² Chýrník. *Národná jednota* 1921. 42. sz.

⁴⁵³ A Magyarországon maradt, atrocitást elszenvető egyházi személyek között emlegetik Morhács és Juráni mellett Ján Bienik legéindi papot (Miskolcon katonai fogságba vetették) és Szeberényi Zsigmondot (állítólag internálták és megverték). *Prenasledovanie našich v Maďarsku*. *Národná jednota* 1920. november 6. 17. sz.

belgrádi amerikai, angol vagy a francia konzulátushoz. Amennyiben ezek a konzulátusok kivizsgálást kérnének a magyar államtól, Morhács, aki ártatlan, bizonyára kiszabadulna, ellenkező esetben akár több évig is elzárva maradhatna – vélekedett Juráni. Információja volt egyéb mentőakciókról is – többek között helyi egyházi személyek jártak el Belgrádban.

Más forrásból tudjuk, hogy csehszlovák kormánykörökből is interveniáltak. Korábban említettem és még lesz szó a nemzetközi YMCA akcióról, és Morhács gyülekezete is közbenjárt, például egy Horthy kormányzónak írt panaszos levéllel.⁴⁵⁴ Morhácsék mindezen erőfeszítések ellenére 1920. június 15-én a zalaegerszegi táborba kerültek,⁴⁵⁵ ahonnan csak 1921 júliusában szabadultak ki.⁴⁵⁶ A Magyar Királyi Államrendőrség Toloncügyosztályának határozata értelmében arra kötelezték őket, hogy naponta, 1922 februárjától hetente jelentkezzenek a rendőrségen. Nyilvános helyiségeket nem látogathattak, gyűléseken, felvonulásokon nem vehettek részt, távirót, telefont nem használhattak és este kilenctől reggel öt óráig otthon kellett tartózkodniuk.⁴⁵⁷ Morhács szabadulását követően sem kapta vissza hivatalát, még október 10-én is tárgyalta fegyelmi ügyét az egyházmegyei törvényszék.⁴⁵⁸ Amint egy Misura Mihály felügyelőhöz címzett hivatalos levélből megtudhatjuk, a következő, október 14-i ülésen mentették fel, s mivel az ügyész fellebbezését visszavonta, Morhácsot állásába visszahelyezték,⁴⁵⁹ ám csak december 18-án tarthatta meg az első istentiszteletet. Vagyis a szlovák lelkész több hétig volt vizsgálati fogságban, majd tizenhárom hónapig internáló táborban, s további négy hónapig tartott, amíg megszüntették ellene a fegyelmi eljárást. Egyházi hivatását ez után sem láthatta el akadálytalanul, mivel egyelőre hivatalban maradt Szűcs Sándor, aki Morhácsot távolléte idején adminisztrátorként helyettesítette. Nem csak a lelkészi szolgálatban okozott ez a helyzet feszültségeket. Egy forrás szerint

⁴⁵⁴ A szlovák gyülekezet levele Horthy Miklós kormányzónak (1920). KOVÁCS – MATUS 2012. 169–170.

⁴⁵⁵ A Zalaegerszegre internált Morhács Márton levele a szlovák gyülekezet gondnokának (1920). KOVÁCS – MATUS 2012. 167-168.

⁴⁵⁶ A szabadlábra helyező igazolványt a Zalaegerszegi Internálási Tábor Hivatal a belügyminiszter 9651/1921. sz. rendelete alapján 1921. június 16-ra állították ki. EOL PSZE 19. doboz Morhács-hagyaték.

⁴⁵⁷ Uo. A Székesfővárosi Államrendőrség Toloncügyosztálya 3022.1921. sz. határozata.

⁴⁵⁸ EOL PSZE 19. doboz Morhács-hagyaték.

⁴⁵⁹ Uo. 538/1921. esperességi ikatószám.

úgy tűnik, osztoznia kellett a két családnak a lelkészi lakáson is,⁴⁶⁰ s ez a kényszerű együttélés csak akkor szűnt meg, amikor az addigi adminisztrátort felmentették, mert lelkészi öltözetben a templomban felpozozta az egyházfit, aki valamilyen kiadási tételről elszámolást követelt tőle. Szűcsöt ekkor Magyaróvárra nevezték ki lelkésznek, s ott szolgált 1953-as nyugdíjazásáig.⁴⁶¹

„Hát nem szégyelli magát,
az a betyár, vadmagyar püspök, Raffai?”⁴⁶²

Erről a hosszú, letartóztatásától a hivatalba való teljes jogú visszahelyezéséig tartó időszakról utólag azt vallotta Morhács, hogy soha nem volt még olyan közel Istenhez, mint akkor.⁴⁶³ Az internálótáborban töltött több mint egy évet illetően egy leveléből és egy újságriportból tudjuk, hogy az ellátásra (az étellemezésre és a ruházatra) panaszkodott,⁴⁶⁴ egyébként – azon túl, hogy név nélkül megemlékezett a házban lakó feljelentőről – semmilyen érdemi információt nem közölt. Hallgatása és talán ebből is következően az ügy eltusolása természetesen nem jelenti azt, hogy nem vethető fel az egyház szerepének a kérdése. Kétségtávol nem magában a rendészeti eljárásban, melynek során elég volt a feltételezés, s Morhácsék internálótáborba kerültek. Az viszont, hogy több mint egy évig ott is maradtak, majd még egy egyházi fegyelmi eljárás elé állították a lelkészt, kérdéseket kellett volna, hogy felvessen a magyar evangélikus közéletben. Ennek azonban nincs nyoma, csupán néhány szlovák sajtóhíradás és egy-két levéltári forrás utal kritikus hangokra.

Az első és legfontosabb kérdést a budapesti egyházi vezetők közömböségéről fogalmazhatjuk meg: vajon miért nem tettek meg mindent a közös-

⁴⁶⁰ Dopisy. *Národná jednota* 1921. 39. sz.

⁴⁶¹ Martin Morháč na svojej fare. *Slovenský týždenník* 1921. december 24. IV. évf. 284. sz.

⁴⁶² „Či je to nie sviňstvo, že taký človek 10 mesiacov vo väzení sedi?! Či sa nehanbí ten betár, divý maďarský biskup, Raffai?” („Vajon nem disznóság-e, hogy egy ilyen ember tíz hónapja fogságban ül? „Hát nem szégyelli magát, az a betyár, vadmagyar püspök, Raffai?”) Prenasledovanie Slovákov v Maďárii. *Národná jednota* 1921. február 25. II. évf. 8. sz.

⁴⁶³ ZGÚTH, 259.

⁴⁶⁴ KOVÁCS – MATUS 2012. 167–168. A Zalaegerszegre internált Morhács Márton levele a szlovák gyülekezet gondnokának (1920). Valamint a Népszava 1926. október 24-i számában „Egy tanú, aki nem fog vallani...” címmel írt riportot Andorka Dezső tollából.

ség magjához tartozó, a politikától amúgy tartózkodó lelkipásztor kiszabadításáért? Erre már csak azért is megvolt a lehetőség, mert azokat, akiknek lakásuk, munkájuk volt és felelősséget vállaltak értük, szabadon bocsáthatták az internálásból, azzal a feltétellel, hogy megfigyelésüket továbbra is fenntartották.⁴⁶⁵ Morhács Mártonnak lakása és hivatala is volt, egyháza mégsem vállalta érte a felelősséget. Ezt az egyházat pedig személyében Raffay Sándor bányakerületi püspök, Morhács feljebbvalója testesítette meg. Juráni fent említett hosszabb írásában név nélkül idézi egy budapesti „tösgyökeres magyar” barátja levelét:

„Szíves sorait megkaptam. Ma volt (1. febr. 1921.) rendkívüli es-perességi ülésünk. Azon a tót egyház két tagja Morhács ügyében interpellált. Az esp. felügyelő válaszából megtudtam, hogy még mindig börtönben sínylődik. Én ártatlannak tartom őt, s mivel ez nemcsak az én egyéni benyomásom, Isten segítségével a legközelebbi napokban, talán már holnap kísérletet fogok tenni, hogy akár személyesen, akár egy nemzetgyűlési képviselő, vagy más befolyásos személyiség útján a belügyminiszter figyelmét és érdeklődését Morhács ügyére felhívjam. Az a benyomásom, hogy valakinek érdekében áll, hogy Morhács minél tovább legyen elzárva. Hogy kire célozok, talán kitalálja. Nem tudom e hitemet kézzel foghatóan alátámasztani, de nem tudok szabadulni ettől a gondolat-tól.”⁴⁶⁶

Juráni úgy gondolta, hogy ez a bizonyos személy, akit itt ő Raffayként meg is nevezett, a szlovák ingatlan vagyont (a Luther-udvar bérházait) szeretne volna megszerezni a szlovák gyülekezettől, s Morhács helyébe Majba Vilmost, a kőbányai lelkészt ültette volna.⁴⁶⁷ Egy későbbi beszámolójában ugyancsak Raffayt okolta, mert nem akarta Morhácsot visszaengedni hivatalába. Referense ugyanis folyamatosan fellebbezett, hiába mentették fel Morhácsot újra és újra a fegyelmi eljárás alól.⁴⁶⁸

Raffay Sándort, történetünk kulcsszereplőjét leginkább csak az evangélikus emlékezet tartja számon. Nem írtak még róla monográfiát, újabban

⁴⁶⁵ KOVÁCS én. 432.

⁴⁶⁶ Prenasledovanie Slovákov v Maďárii...

⁴⁶⁷ Uo.

⁴⁶⁸ Dopisy. Národná jednota 1921. 39. sz.

kezd felé fordulni az érdeklődés. A Horthy-korszak közéletet meghatározó evangélikus potentátja volt, aki a nagypolitikában is szerepet játszott. Az irredenta mozgalom egyik vezéralakjaként ismert, s életrajzírói általában kiemelik, hogy fontos szerepe volt a Sztéhlo-féle zsidómentő akcióban. Nagy vonalakban ennyit tudnak róla a történelem iránt fogékony evangélikusok, aki ennél tájékozottabb, megemlíti még az amerikai tanulmányútját és a magyarországi evangélikus egyház szakadása ellen szervezett felvidéki propaganda-akcióját.⁴⁶⁹ Életrajzának legfontosabb adatait lábjegyzetben közlöm,⁴⁷⁰ a gyér szakirodalomból a személyiségét jellemző részeket fűzöm össze.

Giczi Zsolt igyekezett elsőként megteremteni a Raffay-kultuszt, szerinte „...a két világháború által behatárolt időszak egyik legtekintélyesebb magyarországi evangélikus egyházi személyisége (...) nagy formátumú egyházi vezető,” akit kortársai templomépítő püspöknek neveztek. Az országszakadás depressziója utáni reformok és fejlődés az ő érdemének tudható be – véli Giczi.⁴⁷¹

Böröcz Enikő Ordass Lajos püspökről írt könyvében árnyaltabb képet fest Raffay Sándorról.⁴⁷² A teljes tablót igyekszik felvázolni, jellemzi „... teológiai, politikai és egyházpolitikai orientációját.” Tőle tudjuk meg, hogy 2007 őszén a püspök halálának 60. évfordulójára konferenciát szervez-

⁴⁶⁹ TENGELY 2007. BRUCKNER 1930. és ŠVORC 1999.

⁴⁷⁰ Raffay Sándor 1866-ban született Cegléden, a helyi iskola elvégzése után 1881-től a szarvasi gimnáziumban tanult, majd jogi karra ment, de 1887-től Pozsonyban mégis inkább evangélikus teológiát végzett. 1890–1892-ben a jénai, a lipcsei és a bázeli egyetemeken folytatott tanulmányokat. 1891 júniusában avatták lelkésszé a Deák-téri templomban. 1892 őszén a besztercebányai evangélikus gimnáziumban tanított, majd Tápiószentmártonban lelkésznek választották. 1893-ban vette feleségül Dillnberger Máriát. 1896-tól a pozsonyi evangélikus teológián tanított, 1908 októberétől a budapesti magyar gyülekezet lelkésze lett. 1918-ban egy szavazat többlettel Bányakerületi püspökké választották. Társadalmi és politikai téren is aktív volt, a MOVE, az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga és a Területvédő Liga vezetőségi tagjaként, amiből látszik, hogy eszmeiségét az ellenforradalmi, keresztény nemzeti kurzus és az irredenta mozgalom körében helyezhetjük el. A Keresztényi Községi Párt tagja 1920-tól, majd 1937-től az evangélikus egyház képviselőjében parlamenti képviselő lett a Felsőházban. 1944-től üzleti problémái miatt nagybeteg, tolószékbe kényszerült. Egyik életrajzírója kiemeli, hogy a II. világháború idején fellépett az üldözöttek érdekében. Az első két zsidótörvényt végül is elfogadta, a harmadikat viszont nem. Elsősorban a kikeresztelkedett zsidók érdekében lépett fel, később csatlakozott a kegyetlenkedések elleni egyházi tiltakozáshoz. 1945 júliusában lemondott püspöki hivataláról, ezután visszavonultan élt és betegeskedett. 1947 novemberében hunyt el.

⁴⁷¹ GICZI 2005. 49. Valamint: GICZI 2012.

⁴⁷² BÖRÖCZ 2012.

tek,⁴⁷³ melynek előadásai még ma is kiadásra várnak az Evangélikus Országos Levéltárban. Böröcz kutatásai szerint Raffaynak már fiatal korában is kiütközött konfliktuskereső természete, gyakran összekülönbözött a diáktársakkal, többek között erős kritikai hajlama miatt. Szociális érzéke viszonylag fejlett volt és érdeklődése is viszonylag tág (művészettörténeti szeminárium, elsősegélynyújtó tanfolyamok).⁴⁷⁴ Böröcz erős nemzeti elkötelezettségű hazafiként mutatja be őt, aki tragédiaként élte meg a Trianoni béke aláírását és következményeit. Habár viszonylag nagy közéleti aktivitást mutatott, csak rövid ideig volt párttag, s mivel a közvetlen politizálás ellen volt, ezt a lelkészeknek is megtiltotta.⁴⁷⁵ A magas politikát két szempont alapján ítélte meg. Egyrészt mint magyar nacionalista, másrészt hitvalló protestánsként, vagyis abból a szempontból, hogy gyakorolt-e politikai hatást egyházára. Az első témakörben hangsúlyozza Böröcz, hogy Raffay a nemzetiségek együttélésében a kiengesztelést képviselte, azonban minden szeparációs törekvést (felvidéki evangélikusok elszakadása, a német nyelvű gyülekezetek önállósodási törekvései 1940–42-ben, az 1945-ös pitvarosi és békéscsabai elszakadási beadványok) elítélt és ellenállt a megosztó kísérleteknek.⁴⁷⁶ Társadalmi és politikai súlyát jellemzi, hogy a legmagasabb körökben forgott, Apponyi Albert, Tisza István, Bethlen István, Teleki Pál kérte ki véleményét, Gömbös Gyulához szoros kapcsolat fűzte, s Horthyval is többször tárgyalt.⁴⁷⁷ Elvei és vérmérséklete számos konfliktusba vitte bele, s akár fegyelmi ügyeket is indított egyházbeli ellenfelei letörésére.⁴⁷⁸

Zászkaliczky Péter monumentális gyülekezettörténetének második kötetében elsősorban a püspök utolsó éveiről olvashatunk fontos megállapításokat. Ezt a rövid életrajzszakaszt a kiábrándultság és az önostorozás jellemezte, s a számos ezt igazoló idézet alapján Raffay nem távozott meglegedetten az élők sorából. Úgy érezte, kijátszották, illetve akiktől várta, nem védték meg, amikor a demokratikus fordulatot és a vezetők leváltását követelő

⁴⁷³ Erről beszámoló: Raffay Sándor püspök emlékezete. *Evangélikus Élet* 2007. november 18. 72. évf. 46. sz.

⁴⁷⁴ BÖRÖCZ 2012. 39. és 43. o., valamint Raffay összeférhetetlen természetéről: ZÁSZKALICZKY, 2019. 44.

⁴⁷⁵ A Kossuth Ferenc vezette Függetlenségi Pártnak volt tagja. BÖRÖCZ 2012. 40.

⁴⁷⁶ BÖRÖCZ 2012. 42. o.

⁴⁷⁷ BÖRÖCZ 2012. 43. o.

⁴⁷⁸ Uo.

Dezséry László támadást indított ellene,⁴⁷⁹ s idős korára tanítványai is elhagyták. Önmarcangoló gondolatok kínozták, miszerint nem bizonyult jó papnak, indulatos és önféjű volt, amiért ceglédi nyakasságát kárhoztatta.⁴⁸⁰ Feltehetjük a kérdést, vajon egy életpálya kudarcát élte-e meg, vagy csak betegsége és törődöttsége miatt volt ilyen depresszív a hangulata.

Személyiségképe és politikai elkötelezettsége mindenesetre nem mond ellent annak a korabeli gyanúnak és az ebben a tanulmányban megfogalmazott feltevésnek, mely szerint Raffay Sándornak meghatározó szerepe lehetett a Morhács-család kálváriájában. Abban, ahogyan az ügyben eljárta, bizonyosan világi politikai megfontolások játszottak szerepet, ami annak fényében meglepő, hogy egy időskori eset bizonyítja, tisztában volt az egyházi szolidaritás követelményeivel, s gyakorolta is azokat. Szilárd erkölcsi tartásról és evangélikus elkötelezettségről tanúskodik egy 1945. februári eset. A Deák téri gyülekezet egy árvaházat üzemeltetett, melyet adományokból (pl. nagy vidéki gyülekezetekéből) tartottak fenn. Vas Zoltán, Budapest közellátási kormánybiztosa azt kérte a Deák téri lelkésztől, Keken Andrástól, hogy az árváknak összegyűjtött élelmiszert adja át egy másik szervezetnek, majd megfenyegette, ha ezt nem teszi meg, internálni fogja őt. Ekkor lépett közbe az agg Raffay, aki rendkívül kemény hangú levélben támadt a kormánybiztosra, kilátásba helyezve, hogy ő maga fogja utasítani az adományozókat a gyűjtés leállítására. A Kekennek szánt fenyegetést pedig azzal utasította vissza, hogy ne a lelkészt, hanem őt, a püspököt hurcolják meg és fogják le.⁴⁸¹ Raffayban tehát megvolt a kellő elszánás és az erkölcsi tartás a világi hatalommal való szembeszegülésre, amikor egyházi érdeket és egy hivatala alá tartozó lelkészt kellett megvédenie. A túlfűtött harcias hangnem pedig arra is utalhat, hogy korábbi mulasztását igyekezett helyrehozni.

Ez idáig többnyire arról olvashattunk, hogy a szlovák közéleti diskurzusban hogyan tálalták a Morhács- esetet és abban Raffay szerepét. Nyilván az ítéletek egy része egyfajta ellensúlyozás volt, mert a bányakerületi püspök a szlovák nemzeti mozgalom képviselőinek és sok szlovák evangélikusnak a szemében agresszív magyarosító törekvéseket képviselt. 1921-ben az Evangélikusok lapja összegezte, mit gondoltak a csehszlovák újságok Raffay Sándorról. Az apropót egy kéthetes karlsbadi utazása adta, és

⁴⁷⁹ ZÁSZKALICZKY 2019. 241.

⁴⁸⁰ ZÁSZKALICZKY 2019. 241–247.

⁴⁸¹ BÖRÖCZ 2012. 48. o.

pl. a Milan Hodža szerkesztette Slovenská politika egyenesen a püspök le-
tartóztatására szólította fel a cseh hatóságokat. A cikk szerzője szerint
Raffay már a pozsonyi teológián üldözte a „tót” teológusokat és gimnasis-
tákat. Magyar hazafias érdemei biztosították karrierjét, s a háború alatt is
Isten igéje helyett gyűlöletet terjesztett a szlávok ellen, ami miatt még a
tiszteségebb magyarok is felháborodtak, mert nem erre való Isten háza.
Ez a „*patentírozott hazafi*”⁴⁸² az irredenta mozgalom élére állt, s ezek közül
a legveszedelmesebb, a Területvédő Liga alelnökévé választották. Külföldi
protestánsoknál propaganda-hadjáratot indított, Angliába, Amerikába,
Dániába, Norvégiába és Svédországba küldött röpiratokat és tiltakozáso-
kat. A kormány pénzén Hollandiában is járt, hogy ott agitáljon a csehszlo-
vákok ellen. És végül felrötták neki a Morhács ügyet is:

*„S hogy a budapesti evangélikus tót pap Morhács Márton, aki a politikával sohasem törődött, beteg feleségével és leányával közel másfél évig szenvedett a zalaegerszegi internálási táborban, az szintén Raffay püspök műve. Kényszeríteni akarta Morhácsot, hogy lelkési állásáról lemondjon, de mivel ő nem akarta elhagyni hiteit, gondoskodott a püspök úr róla, hogy internáltassék és helyére annak az egyháznak, amelyet a mi nagy Kollár Jánosunk alapított, adminisztrátorául kinevezett egy Szűcs nevű lelkészt, aki feleségül vette Raffaynak valamilyen rokonát... Hogy miként virágozik az egyház ilyen vezetés mellett, mindenki elgondolhatja. Most, hogy Morhácsot mégis csak kiengedték a fogságból, Raffay egyházi bíróság elé állította őt, amely maholnap megfosztja lelkési hivatalától Morhácsot csak azért, mert nem tagadta meg tót mivoltát.”*⁴⁸³

Morhács ügye tehát ezúttal is fontos érv volt Raffay szlovákellenességé-
nek igazolására, minket azonban elsősorban a felelősség kérdése érdekel.
Nem zárható ki, hogy személyes ellenszenv vagy a felvidéki szlovák evan-
gélikusok elszakadása miatt valamilyen bűnbakképzés állhatott a háttér-
ben, mindenesetre a dilemma felvetődött a Bányakerületi evangélikus lel-
készegetesület 1920. október 6-án, Budapesten tartott ülésén is, és az itt
elhangzottakat már nem írhatjuk a csehszlovák propaganda rovására.

⁴⁸² Hétppróbás, cégéres, hírhedt jelentésben.

⁴⁸³ Csehszlovák lapok Raffay püspökről! *Evangélikusok Lapja* 1921. 4–5. o.

A forrás alapján téves volt a szlovák gyülekezet feltételezése is, mely szerint az egyházi vezetők sem voltak tájékozottak az ügyben.⁴⁸⁴ Erre azért is kell kitérnünk, mert mintha Halász Iván is osztaná ezt a hiedelmet, sőt, úgy értelmezi, hogy Raffay látta tisztán a helyzetet, a külföldi nyomásgyakorlók tájékozatlanok, s ezért méltánytalanok voltak az evangélikus egyházi vezetőkkel, név szerint Raffayval szemben.⁴⁸⁵ Nyilván itt a hitelesség kérdése vetődik fel, az, hogy szabad-e szó szerint elhinni a püspök szavait, ha ugyanakkor a csehszlovák narratíva esetében kételyeket támasztunk.

A lelkészegyesületi gyűlésen Majba Vilmos (aki ellen egyébként szintén indítottak politikai okokból fegyelmi eljárást) hozta fel Morhács Márton ügyét, mert egyrészt nem feltételezte, hogy a lelkész elkövetett volna valamit, másrészt látta, ahogyan „...*más felekezetek lelkészei szolidaritásból mindent megtesznek lelkésztársuk érdekében...*” Ezért is kérte, járjanak el szabaddal érdekeiben, s ha gyanús, akkor Pesten tartsák megfigyelés alatt. Válaszában Raffay Sándor püspök azt állította, hogy jól ismeri az ügyet, s egy levél valóban gyanúra adott okot. Emiatt pedig ő nem vállal felelősséget Morhácsért. Egyéb konkrétumot a püspök nem árult el, csupán sejtette, hogy többet tud, mint amennyit elmondott, s ez alapján inkább bűnös.

„Ha nem volna bűnös Morhács lelkész, akkor csakugyan nem volna szép, hogy már eddig nem tettünk meg mindent érdekében. Ismeri az ügyre vonatkozó összes iratokat. Morhács hazaárulás és ellenséggel való cimborálás alapos gyanúja alatt áll. Ezen gyanút egy nála talált levél erősíti meg, amelyben árulási közvetítésről van szó. A mi magyar testvéreinket Illaván és máshol gyötörték azért, ha rászolgált – viselni kell itt Morhácsnak a felelősséget. Felelősséget Morhács kollégáért – az ügy alapos ismeretében – sajnálattal bár – de nem vállalhat.”⁴⁸⁶

Ezt az érvelést fűzte tovább Dr. Rásó evangélikus szövetségi elnök, aki a gyanús levél-ügy mellett Morhács számlájára írta, hogy a pesti szlovák gyülekezet huszonegy presbitere közül tizenhét „szökött át” csehszlovák

⁴⁸⁴ HALÁSZ 2011. 200.

⁴⁸⁵ HALÁSZ én. 11.

⁴⁸⁶ Bányakerületi evangélikus lelkészegyesület 1920. október 7-én Budapesten tartott ülésének jegyzőkönyve. 46–47. kiadja a Bányai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület, Budapest. Ifj. Kellner Jenő könyvnyomdája. 1920.

területre, köztük az a Stodola, a gyülekezet világi felügyelője is, aki nyíltan csehszlovakista volt. Legvégül pedig azzal nyugtatta a jelenlévőket, hogy Morhács ügy is hamarosan kiszabadul.⁴⁸⁷ A Morhács-ügynek ebben a rövid összefoglalásából egy elemet, mint leginkább figyelemre és további vizsgálatra méltót kiemelek, ez pedig Raffay püspök álláspontja. Ebből kiderült, hogy az egyháznak volt mozgástere, mégsem élt vele. A püspök nem vállalt kezességet papjáért, s a szlovák területen maradt magyar hívek szenvedéseit, s általában a felvidéki szlovák evangélikusok árulásaként megélt elpártolását kollektív bűnként, egy szimbolikus aktussal Morhács nyakába varrta.⁴⁸⁸

Négy és fél hónappal később Raffay ismét reflektált Morhács esetére, ezúttal a különböző nemzetközi mentőakciókkal összefüggésben. Intézkedéseiről egy viszonylag részletes emlékeztetőt írt, s ehhez csatolta a levelezést is.⁴⁸⁹ Előljáróban jegyezte meg, hogy az utóbbi időben sok baja volt Morhács elfogásának ügyével. Raffay úgy értesült, hogy egy házkutatás alkalmával a rendőrség kompromittáló levelet talált Morhácsnál. Ebben valaki meg akarta vesztegetni őt, és „*hivatalos okmányok tiltott megszerzésére*” buzdította. A levél ugyan bűnösségét nem bizonyította, de azért az internáláshoz elég volt – írta Raffay, aki ezek szerint azt sem tudta, kitől jött a levél és mi állt benne.

Az internálás híre cselekvésre ösztönözte a Keresztény Ifjak Egyesületének (Young Men's Christian Association – YMCA) titkárát, aki Prágából személyesen érkezett Budapestre. Feltehetően Kolesár kérte erre, aki szintén YMCA tag volt. Az amerikai alapítású keresztény ifjúsági szervezet fontos szerepet játszott a különböző cseh és szlovák hazafias kulturális egyesületek megszervezésében. Az összefonódás már korábbi keletű volt, mivel a csehszlovák légionáriusok a még külföldön, az YMCA-val karöltve kialakított gyakorlatot honosítva ún. katonaothonokat hoztak létre a csehszlovák hadsereg ingatlanaiban és költségén. Ezekben egyesületi életet éltek, sportoltak, olvastak és társas játékokat játszottak, valamint egyéb

---

⁴⁸⁷ Uo.

⁴⁸⁸ „*A mi magyar testvéreinket Illaván és máshol gyötörték azért [amivel Morhácsot gyanúsítják – sz. megj.], ha rászolgált – viselni kell itt Morhácsnak a felelősséget.*” Uo.

⁴⁸⁹ Az iratanyag az EOL Raffay hagyatékban található. A levéltári jegyzék szerint: EOL Raffay Sándor hagyatéka. 1. doboz 4. csomó. Felvidéki ügyek. „1921. február 21. Morhács-ügy. 12 kézzel írott oldal magyar és angol nyelven és egy angol nyelvű géppel írott levél Raffay Sándornak F. Žilkától...” Halász Iván felhasználta ezt az iratanyagot, de nem vetette fel Raffaynak vagy bárki másnak a felelősségét. HALÁSZ é. n. 11.

szabadidős tevékenységeket folytattak, pl. színdarabokat adtak elő vagy ismeretterjesztő előadásokat tartottak.⁴⁹⁰ Így tett Miloš Kolesár, akkor a pozsonyi Svornost' folyóirat szerkesztője is pl. augusztus 15-én és 16-án. Kolesár az YMCA titkári pozíciója mellett a Szlovák Liga aktív tagja is volt, s több fiókegyletet alapított a Felvidéken. Ehhez felhasználta az YMCA segítő szerepét, és bizonyos, hogy közbenjárt náluk apósa érdekében.⁴⁹¹ Az YMCA titkár, akit Raffay T. F. Trenchardként nevezett meg,⁴⁹² ésszerű kérdésekre keresett válaszokat Budapesten, ezért személyesen kereste fel Raffay püspököt: ha nem volt bűnös Morhács, miért bűnhődik mégis, és egyáltalán mit tett lelkészéért a püspök. Valószínűleg a csehszlovák álláspont alapján volt informálva, ami érthetően felháborította, így egyértelműen Raffaynak tulajdonította Morhács szenvedését. Ezt az utolsó szót a háromórás megbeszélésről készített összefoglalóban Raffay nagyfokú érzéketlenséggel idézőjelben írta.

A titkár később Párizsból írt levelet. Az érdekelte, milyen lépéseket tett Raffay a kormánynál Morhács és más papok internálása ügyében. A püspök hosszú válaszban ismételte meg álláspontját. Az internálás célja az volt, hogy Morhácsot „...a bűn elkövetésétől visszatartsák.” Elutasította az egyház és saját felelősségét, mert a Morhács-ügy tisztán rendőri ügy, s az ország biztonsága követelte meg, hogy szabadon ne mozoghasson, vagyis „...Morhács Márton lelkéssel semmiféle jogtalanság nem történt”. Ezután előadott egy teljesen koherens magyarázatot az eljárásáról, amely azt igazolta, hogy nem csalárd szándék, hanem az erős politikai elkötelezettség állt a háttérben. Az elfogadás után állítólag azonnal utasította az esperest, vizsgálja ki az ügyet, nehogy igazságtalanság történjen. Ezt az állítását megkérdőjelezi, hogy Kaczián esperestől csupán tíz nap múlva, 13-án szerzett hivatalosan tudomást a letartóztatásról. Addigra már megindították a fegyelmi eljárást, Morhácsot felfüggesztették, miközben még zajlott a nyomozás, amelyben őt egyébként pár hét múlva ártatlannak találták.⁴⁹³ Azt is kijelentette Raffay, hogy később Dr. Rásó Lajos ügyvédet is elküldte az ügy áttanulmányozására, valamint magához kérte az összes iratot is, s meggyőződött, hogy legteljesebb korrektséggel járt el a rendőrség és az

⁴⁹⁰ Srdečnú vďaku. *Slovenský východ* 1920. augusztus 20. Valamint lásd: TLUSTÝ 2017. 67–72.

⁴⁹¹ *Slovenská politika* 1920. december 16. 236. sz.

⁴⁹² Halász Iván „Frenchard”-nak olvasta. HALÁSZ, 2011. 200. HALÁSZ é. n. 11.

⁴⁹³ Morhács lelkész letartóztatása és a Kerepesi úti egyház adminisztrálása ügyében. EOL Bányai Evangélikus Püspöki Hivatal 722/1920., valamint az egyházmegyei elnökség végzése Morhács letartóztatása ügyében. Bányai Evangélikus Püspöki Hivatal 742/1920.

ügyesség is. Ez felveti a kérdést, mekkora befolyása lehetett (volna) az eseményekre a püspöknek, ha ilyen erős hatásköre volt. Miután beszéltek Trencharddal, megint eljárt a belügyminiszternél, kérve a szabadlábra helyezést. *„Külön bizottság ment ki az ügy megvizsgálására, mely bizottságban a rendőrség, a belügyminisztérium és az igazságügyi minisztérium emberei voltak, s egyhangúlag abban állapodtak meg, hogy Morhácsnak internálva kell maradnia.”* Ha jobban végiggondoljuk érvelését, nem tekintve el a korábban ismertetett okfejtésétől sem, feltűnő, hogy valódi konkrétum a hazaelenes büntett vagy a kémkedés ügyében nem hangzott el. Hacsak a gyanús levelet nem tekintjük annak, arról azonban nem derült ki, hogy ki küldte és mi állt benne. Ez pedig egyéb terhelő információk híján, s ilyennel Raffay saját szavai szerint nem rendelkezett, kevés ahhoz, hogy a püspök felmondja a szolidaritást egy olyan személlyel, akit harminc éve közletről ismert. Az egyházi érdekek alárendelése a nemzetpolitikának nem volt sem újkeletű, sem szokatlan fejlemény, főleg az 1910 és 20-as évek fordulójának időszakában. Arra, hogy Morhácsot, a „hazafiatlan szlovákok” lelkészét már nem érezte maguk közül valónak, árulkodik szemrehányása az YMCA felé: *„Magában véve szép és keresztényi cselekedet”,* hogy meglátták Morhács esetét, de ha nem politikai szempontok vezérelnék őket, akkor meglátták volna a *„...sok ezer szenvedő magyart, aki most étlen, ruhátlanul, mint vagonlakók bolyonganak.”* Igazságtalannak tartotta, hogy róluk nem ejtenek szót, az egyetlen Morhács-esetet viszont kiélezzik a magyarok ellen. Raffay végül Trenchard keresztényi hitének jézusi gyökerét is kétségbe vonja.⁴⁹⁴

Trenchard folytatta a polémiát, s rögtön elküldte válaszáat. Kiemelte, hogy nemcsak Morhács, sokan mások is jogtalanul vannak megfosztva szabadságuktól. Helytelenítette a kormány gyakorlatát, amikor preventív céllal tartóztatnak le személyeket, s Raffay eljárását is, akinek kötelessége lenne lelkészét megvédeni a magyar kormánytól. Hiszen – hánynya Trenchard Raffay szemére – *„Krisztus nyájának pásztora volt, s életét adta az ő bárányaiért, miért ne tehetne tehát meg Ön is mindent, hogy papján segítsen?”* Felidézte ezzel összefüggésben Raffay elszólását személyes megbeszélésük során. Ekkor állítólag kijelentette, hogy *„...a kormány kész volna önnek átadni, ha ön felelősséget vállalna magatartásáért.”*⁴⁹⁵ Az egyházi és

⁴⁹⁴ EOL Raffay Sándor hagyatéka. 1. doboz 4. csomó. Felvidéki ügyek. Morhács ügy. Raffay 1921. február 25-i levelének másolata.

⁴⁹⁵ *„You told me the Government had offered to release him to you, if you could become responsible for his conduct.”*

világi politika viszonyának eltérő értelmezésére leginkább utal, hogy Raffay erre a levélre nem is válaszolt, mint megjegyezte, kár a tintáért.⁴⁹⁶ Végül így zárta jelentését:

„Morhács ügye ilyen nagy port vert fel a kis entente-nál, mikor a mi ősi magyar területeinkről ezrével és tízezzel kiüldözött és százával börtönökben sanyargatott magyar véreink érdekében senki sem emeli fel a szavát. Magunk is nagyon gyengék vagyunk. A kémekek ezrei járnak körülünk bántódás nélkül. Nem tudunk büntetni, nem tudunk jutalmazni és nem tudunk védekezni. A gyengeség azonban senkinek sem imponál, ezért nincsenek barátaink.”⁴⁹⁷

Ebben az idézetben, akárcsak jelentésében és számos megnyilvánulásában már körvonalazódik Raffay nemzetpolitikai hitvallása. Kétségtelen, hogy az evangélikus egyházban a keresztény-nemzeti kurzus és az irredenta eszmeiség vezéralakja a kezdetektől Raffay volt,⁴⁹⁸ s az is maradt a II. világháborúig. A Morhács-ügyben folytatott eljárásának értelmezésébe ezért a személyes érzelmeken és papi szolidaritás kérdésén túl az egyházi stratégiai és nemzetstratégiai célok kérdését is érdemes bevonni. Habár írásaiból tudjuk, hogy a püspök nagyra értékelte az egyházak autonóm önkormányzatát és függetlenségét az államtól,⁴⁹⁹ nemzetiségi ügyekben hajlamos volt ezeken az elvein túllépni. Mégis, Morháccsal szemben tanúsított vitatható eljárásában az ország- és egyházszakadás miatt érzett indulat mellett racionális egyházszervezeti megfontolások is szerepet játszottak. A budapesti evangélikus egyházmegye reformja ugyanis már évtizedek óta napirenden volt.

⁴⁹⁶ Egy másik YMCA titkár is felkereste Raffayt Morhács Márton miatt, de ő állítólag megértette, „...hogy ez tisztára rendőri eset, engem felelőség nem terhel.” Szintén Raffayhoz fordult egy prágai egyetemi tanár, aki – akárcsak Raffay – a World Conference on Faith and Order választmányi tagja volt. Felvilágosítást kért a Morhács ügyről, s azzal fenyegetőzött, hogy az áprilisi választmányi ülésen napirendre tűzeti az ügyet. EOL Raffay Sándor hagyatéka. 1. doboz 4. csomó. Felvidéki ügyek. Morhács ügy.

⁴⁹⁷ Uo.

⁴⁹⁸ TENGELY 2007.

⁴⁹⁹ RAFFAY 1944.

Hogyan nem lett a Kerepesi úti gyülekezetből józsefvárosi lelkészkör?

Az evangélikus egyház 1913-ra zsinatot hirdetett meg, mely a világháború miatt anélkül oszlott fel 1916-ban, hogy érdemi munkát végzett volna. Az előkészítő munkálatok közül országos visszhangot váltott ki a Budapest Székesfővárosi Egyházközségről szóló törvénytervezet. A kezdeményezés nem volt új keletű. Az 1880-as évektől világi egyházi vezetők többször is megkísérelték a budapesti német és szlovák evangélikus intézmények bevonását a magyar nyelvű hitéletbe. Az 1882-es bányakerületi közgyűlésen indítványt terjesztettek be az elemi iskolai magyar nyelvoktatás és a magyar nyelvű istentiszteletek tárgyában. A javaslat a magyar nyelvet fő tantárggyá igyekezett tenni, a templomokban pedig a német és szlovák lelkészek hivatali kötelességként szándékozott kimondatni, hogy magyar nyelvű istentiszteletet tartsanak.⁵⁰⁰ Az indítvány tárgyalására a budapesti esperesség 1883. szeptemberi közgyűlésén került sor. Az esperességhez tartozott a Deák téri magyar, a budai, az óbudai, a váci egyház, melyek magyar nyelvűek voltak, valamint a pesti szlovák és a német gyülekezet. Utóbbiak nem pártolták az indítványt, istentiszteletük nyelvét az egyházi autonómiára hivatkozva belügynek tekintették.⁵⁰¹ A nagy nyomás mégis rákényszerítette a német és a szlovák egyházat a magyar nyelvi szempontok figyelembe vételére. Magyar nyelven is bevezették a konfirmáció oktatását, s a lelkész magyar nyelvű szolgálatot is végzett. A szlovákok, ha kellett, minden fórumon hangsúlyozták, hogy hazafias működésük kifogástalan, mind egyházi, mind hazafias tekintetben is üdvös missziót teljesítenek, amit a székesfővárosi királyi tanfelügyelőség is elismert. Sőt, a nyolcvanas évek elején a szlovák gyülekezet a pánszlávizmus ellen közgyűlésileg nyilatkozatot adott ki, ami, miután a sajtó útján híre ment, nagy tetszést váltott ki.⁵⁰²

⁵⁰⁰ Budapesti Egyházmegye jegyzőkönyve, 1883. május 7. EOL PSZE Jegyzőkönyvek EHME. A magyar nyelvhasználathoz segítséget egy újonnan felállítandó állandó kerületi bizottság nyújtott volna, amely a szlovák és német gyülekezetek által leginkább használt énekeknek és a szentírásnak szabatos magyar fordításáról gondoskodik.

⁵⁰¹ Budapesti Egyházmegye jegyzőkönyve, 1883. szeptember 24. EOL PSZE Jegyzőkönyvek, Ehme.

⁵⁰² A Kerepesi-úti ág. hitv. evang. keresztyén egyházközség 1898. évi augusztus hó 7-én megtartott közgyűlésének előterjesztése a nagyságos és nagytiszteletű egyházmegyei, esetleg a nagyméltóságú és főtisztelendő kerületi közgyűléshez, Dr. Wágner Géza felügyelő úrnak az egyházak egyesítése ügyében beterjesztett folyamodványa ellen. Vodianer és fiai, Budapest. é. n. Nyomtatvány, EOL PSZE.

Az 1891–94-es evangélikus zsinat törvényalkotó munkája fordulópontot jelentett az egyházközségi autonómia ügyében, amikor kimondta, hogy egyházközségeket nem lehet nyelvek szerint elnevezni (31. §). A budapesti szlovák gyülekezet meg is változtatta elnevezését (Kerepesi-úti ágostai hitvallású evangélikus egyházközség), a németek viszont nem tettek ilyen irányú lépést. A Deák téri magyar gyülekezet ellenben áthidaló megoldásként az egyházközségek egyesítését pendítette meg. A területi lelkészi körök felállítását indítványozó javaslatban a három pesti gyülekezet egyesítéséről volt szó, a terv azonban az egyik magyar lelkész protestálása miatt bukott meg. Érvelése szerint neki, mint pesti magyar lelkésznek, joga van az egész város területén bárhol lakó magyar híveknél eljárni, ebben nem akadályozhatják meg területi felosztással.

Az unió ügye új lendületet kapott, amikor Wágner Géza a magyar gyülekezet felügyelőjeként lépett fel a budapesti egyházak egyesítésének programjával, és tervéhez megnyerte az egyházmegyei elnökséget is. Az elnökség által kiküldött albizottság Wágner Géza indítványára egyesítési szabályrendeletet dolgozott ki. A szabályrendelet lényegében a pesti német és a Kerepesi-úti szlovák gyülekezetek felszámolását célozta meg, amennyiben a papválasztási jogot el akarta venni tőlük, vagyonukat pedig az újonnan létesítendő egyház nevére kívánta telekkönyvileg átíratni.⁵⁰³ A német és a Kerepesi-úti gyülekezetek tiltakozásaikkal ugyan megakadályozták a javaslat életbe léptetését, de az egyesítés terve nem került le a napirendről.⁵⁰⁴ Wágner taktikát váltott, és ezután tarthatatlan állapotokra hivatkozott, arra, hogy a németek és a szlovákok nem járulnak hozzá a megkívánt mértékben a közös pénztárhoz, magukat sem képesek eltartani, az egyházalkotmányban meghatározott elvekkel összeegyeztethetetlen a működésük, s általában a jelenlegi szervezet miatt nem töltheti be az evangélikus egyház hivatását a fővárosban.⁵⁰⁵

Az egyesítésnek valóban voltak az egyház fejlődését szem előtt tartó érvei. A Deák téri két gyülekezet, a német és a magyar egyesítése a közös vagyon miatt észszerűnek látszott. Ellenben a közös gyülekezetből 1854-ben kivált szlovákokkal egy szorosabb viszony kialakítása korábban szóba

⁵⁰³ 1898. évi szabályrendelet 6. és 39. §-ai.

⁵⁰⁴ A Kerepesi-úti ág. hitv. evang. keresztyén egyházközség 1898. évi augusztus hó 7-én megtartott közgyűlésének előterjesztése...

⁵⁰⁵ A Pesti Ág. Hitv. Evang. Németajkú Egyházközség válasza Dr. Wágner Géza úr előterjesztésére az ág. hitv. evang. bányakerület nagyméltóságú bizottságához. 1900. március 11. Nyomtatvány, EOL PSZE.

sem került, pedig anyagi nehézségeik miatt ők hajlandóságot mutattak a közeledésre. Kerepesi úti telkükön, melyet csak peres úton tudtak megszerezni a társgyülekezetektől az ötvenes években, templomot, iskolát és lelkészi hivatalt építettek, s a költségek komoly adósságba vitték őket. Ráadásul a Kerepesi út rendezése folyamatosan újabb anyagi terheket rótt rájuk (kerítés, járda építése stb.), ezért először az 1870-es, majd az 1890-es évek első felében egy építkezési vállalkozóval szerződést kötöttek. A vállalkozó először egy bazársort, majd ennek helyére három- és négyemeletes bérházakat épített az egyházi épületek köré, melyek hasznosítása ötven évre öt illette meg. Cserébe kiegyenlítette a gyülekezet adósságait és évente támogatást fizetett. A nagy értékű bérházak felépülésével lett népszerű a korábban elutasított gondolat, hogy a Kerepesi-úti gyülekezettel a testvér-egyházak szorosabb kapcsolatot alakítsanak ki. Erre utalt az egyik lelkész budapesti egyházi körökben ismert kijelentése is: *„...várja meg az egyház azon időt, midőn a gyümölcs megérett.”*⁵⁰⁶ Arra, hogy a szlovák vagyonszerpet játszott az egyesítési tervek felvetésében, maga a tervezet legfőbb szorgalmazója is utalt, amikor nézeteit az egyházi sajtóban népszerűsítette:

*„...személyes torzsalkodások, orvoslást nyújtó felsőbb hatóságok hiánya és a szabadságharcot követő depresszió hatása vezethettek csak ahhoz, hogy a magyar és német hitsorsosok szintén hatáskörük túllépésével az egységes egyház elidegeníthetetlen tulajdonát képezett kerepesi-úti telket templomépítési segéllyel együtt átengedték a tót hitsorsosoknak...”*⁵⁰⁷

A magyar gyülekezet egyesítési törekvése azonban nem ért célt, javaslatait visszautasították az egyházkerületi fórumok. Nem fogadták el azt az érvelést, amely az egyházalkotmány vonatkozó paragrafusát a következőképp értelmezte: egy politikai községben csak egy egyház működhet, melyben minden 5000 tag számára külön lelkészkört kell szervezni, s ezek csak területi és nem nyelvi összetartozás alapján alakulhatnak meg. Nyilvánvaló, hogy itt precedens értékű, s ezért különösen fontos, elvi kérdésekről volt szó. A budapesti székesfővárosi egyházközség megszervezése után sor kerülhetett volna a többi többnyelvű város evangélikus gyülekezeteinek egyesítésére is. Az ezzel járó

⁵⁰⁶ A budapesti Kerepesi-úti ágost. hitv. evang. keresztyén egyházközség nyilatkozata, a dr. Wágner Géza felügyelő úr előterjesztésére a bányai ág. hitv. evang. egyházkerületi 1899-ik évi december hó 18-ikán tartott bizottsági ülésének meghagyásához képest. Nyomtatvány, EOL PSZE.

⁵⁰⁷ Budapest egyházközségeinek egyesítése I. *Evangélikus Óráló* IX. évf. 16.sz. 1913.

viszályokat az egyházkerületi hatóság nem vállalta fel, és az újra és újra beadott állásfoglalási kérelmeket azzal utalta vissza egyházmegyei hatáskörbe, hogy az egyesítés ügye helyi megegyezés útján valószínűleg csak meg.

A zsinati előmunkálatok megindulásával azonban az indítvány kikerült az egyházmegye és a bányai kerület hatásköréből. Wágner javaslata alapján dr. Kéler Zoltán készített törvénytervezetet, melyet 1908-ban indoklással együtt terjesztett be a zsinati bizottsághoz. A javaslat kimondta a budai anya-, az óbudai leány-, továbbá a pesti magyar, német és a kerepesi-úti egyházközségek különállásának megszüntetését. Ezáltal a fővárosban Budapest székesfővárosi ágostai hitvallású evangélikus egyházközség néven egyetlen gyülekezet alakulna meg. A hívek száma (5000 főnként) alapján ezután területileg elkülönített lelkész köröket szerveznének, melyeket nem lehetne nyelv szerint elnevezni. Viszont, ahol a nyelvi viszonyok és az addigi gyakorlat igényli, a magyar mellett szlovák vagy német nyelvű szolgálat is folyhat. A vagyona vonatkozóan a tervezet fenntartotta Wágner eredeti elképzelését: minden ingatlan a közös gyülekezet tulajdonába megy át, ez alól egyedül a meghatározott céllal tett alapítványok képeznek kivételt.⁵⁰⁸ A javaslatot 1908. március 4-én vette tárgyalás alá az evangélikus egyházalkotmány II. és III. részének módosítása tárgyában készített törvényjavaslatok tárgyalására kiküldött albizottság. A bizottság nézete szerint először az érdekelt gyülekezetek véleményét kellett kikérni, ezért az indítványt részletes tárgyalás nélkül levette a napirendről, s egyben Wágner Géza felügyelőt bízta meg az akció kivitelezésével.⁵⁰⁹

Az ügy tehát visszakerült oda, ahonnan elindult. Az indítvány kezdeményezői belátták, hogy helyi szinten, az érdekelt felekkel közösen kell megoldást találni, a német és a Kerepesi-úti egyház pedig szintén kényszerítve érezte magát a megegyezésre. A tárgyalások eredménye az 1912-re elkészített módosított, jelentősen felpuhult törvényjavaslat volt. Ebben a sajátos fővárosi

⁵⁰⁸ Kéler az egyesítés szükségességét indoklásában fejtette ki. Érvelésében a magyar gyülekezet előterjesztésére hagyatkozott: 1. Az egyház terheit nem egyenlő alapon viselik a hívek. 2. A vezetés széttagolt, nincs meg a helyes arány. 3. A lelkészekre, a vallásoktatásra nincs elegendő fedezet. 4. Az egyházi adó megfizetése alól így nem lehetne szabadulni egy másik budapesti egyházba való átlépéssel. 5. A nyelvi érdekek felülemelkednek az egyházi érdeken. Jótékonyági és emberbaráti intézményekre így nem tudja kiterjeszteni működését az egyház. Törvényjavaslat a Budapest Székesfőváros területén alkotandó ág. hitv. evangélikus egyházközségről. Nyomtatvány, EOL PSZE.

⁵⁰⁹ Az evangélikus egyház alkotmányának II. és III. részének módosítása tárgyában készített törvényjavaslatok tárgyalására kiküldött albizottság jegyzőkönyve. Nyomtatvány, EOL Egyetemes Egyház Iratai 11. doboz.

viszonyok miatt eltekintettek a zsinati törvények által lelkészükönként megállapított 5000 fős minimum korlátozástól, ami lehetővé tette, hogy az ez alatti létszámmal rendelkező német és szlovák gyülekezet egy-egy lelkészük központja legyen. Egyben pedig felülbírálták a területi elvet is; a pesti többi lelkészükben élő német és szlovák hívek lelki gondozását is a német és a szlovák lelkész láthatja el. A vagyon egyesítése terén tervezett eredeti elképzelés is csorbult, amennyiben az egyházi szükségletek fedezésére szolgáló vagyon a lelkészi körök rendelkezésében maradt volna, de további vitákat generált, hogy az ingó és ingatlan vagyont az egyesített gyülekezet nevére szándékoztak telekkönyveztetni.⁵¹⁰ Az 1912-es törvényjavaslathoz indoklást is csatoltak. Ez magyarázatot tartalmazott arra nézve, miért kell a nemzetiségi egyházaknak megelégedniük az anyanyelvi istentisztelettel és egyházi funkciókkal: *„Az államnyelvtől eltérő nemzetiségi nyelvnek ennél tágabb keretben való érvényesülése már csupán az illető nemzetiség külön politikai érvényesülésének célját vagy legalább tendenciáját szolgálhatná, s a politikai érdekek az egyházi érdek fölé emelkedését eredményezné.”* Az indoklás elutasította azt a véleményt, amely szerint a zsinatnak nincs joga gyülekezetek egyesítésére, felosztására és vagyoni kérdésekben dönteni. A centralista irányzat érvényesülését nyugtázzhatjuk abban, ahogyan a javaslat értelmezte az egyházalkotmány 11. §-át, melyre a kényszer egyesítés ellenzői hivatkoztak. A 11. §-ban kimondott elvet, miszerint az evangélikus egyházban minden hatalom az egyházközségből ered, a javaslat indoklásának szerzői úgy magyarázták, hogy a hatalmat az egyházközségek összessége, vagyis az egyházegyetem gyakorolja. Lesöpörték az óbudai egyház indítványát is, mely a törvénymódosítás mellőzését és a szerződéses egyesülést vetette fel az autonómiára hivatkozva.⁵¹¹

A kényszer-megállapodás sem vezetett azonban eredményre. Ebben szerepet játszottak a kezdeményezést az egyházi folyóiratok hasábjain boncolgató írások is, melyek értetlenkedtek egyáltalán az ötlet felett is, hogy egy speciálisan egyházközségi belügy hogyan kerülhet a zsinati törvényjavaslatok közé.⁵¹² Részben az általános visszautasításnak tulajdonítható, hogy a

⁵¹⁰ A zsinati bizottság javaslata a Magyarországi ág. hitv. evang. keresztyén egyház alkotmánya II–VI. részeinek módosítása és kiegészítése a Budapest székesfővárosi ág. hitv. evang. egyházközségről szóló új törvény tárgyában, Bp. 1912. (Nyomtatvány). EOL Egyetemes Egyház Iratai 11. doboz.

⁵¹¹ Indoklás a zsinati bizottság javaslata a Magyarországi ág. hitv. evang. keresztyén egyház alkotmánya II–VI. részeinek módosítása tárgyában...

⁵¹² pl. A zsinati bizottság javaslatának ismertetése Dedinszky János, bácsi egyházmegyei alesperes tollából. *Evangélikus Közérdek* 1913. június 10. I. évf. 11. sz.

zsinat megnyitása után, amikor bizottsági tárgyalások alá vették az egyesítési indítványt, az tovább vesztett radikalizmusából. Másrészt pedig közrejátszott a világháború kitörése után a zsinat eljelentéktelenedése is. Az 1914-ben átdolgozott bizottsági törvényjavaslat szerint a társgyülekezetek megtarthatják vagyonukat, szabadon rendelkezhetnek felette, s további vagyont is szerezhetnek. Az egyetlen megkötés az volt, hogy a vagyont központosítva, de külön számlán kell kezelni. Az egyházi iskolák kezelése, az egyházi adózás, és az egyháztagok nyilvántartása viszont az egyesített egyházközség közös képviselőtestületének hatáskörébe került. A korábbi változatokban ezekről nem esett szó.⁵¹³

A kompromisszumtörekvések alapján úgy tűnik, a szlovák gyülekezet megmaradt volna abban az esetben is, ha a zsinat tovább folytatja törvényalkotó munkáját. Feltűnő ugyanakkor, milyen állhatatosan törekedtek egyesek a Budapesti evangélikus egyházközség felállítására. Egyházkormányzati érvek mellett a terv ideológiai alátámasztást is kapott. A nemzeti szellem és az állami nyelv terjedése – a kezdeményezők véleménye szerint – olyan szinten áthatotta Budapest intézményeit, hogy kizárólag nyelvi alapon a szlovák és a német egyház tovább nem állhat fenn, egyházi hivatását nem teljesítheti. Fajsúlyosabb okfejtés volt, hogy a világvárossá változó Budapest fejlődési ütemét a fővárosi evangélikus egyház szervezete nem tudta követni. A meglévő gyülekezetek, s közülük is a legnagyobb létszámgyarapodást mutató magyar gyülekezet képtelen volt nyilvántartott híveit is ellátni, nemhogy még betelepülők tömegét bevonni a hitéletbe. Ráadásul nagyon gyenge volt az egyházi adófizetési hajlandóság is, egy 1903-as adatgyűjtés szerint az adózók aránya a tíz százalékot sem érte el. Ezeknek a hiányosságoknak a felszámolására irányult Wágner Géza reformja. Nyilvántartó irodát állított fel, mely az egyháztagok összeírása után a rendőrségi bejelentő hivataltól beszerzett információk alapján nyilvántartásba vette a Budapesten letelepülő evangélikusokat is. A tagok éves járulékát az adóügyi bizottság állapította meg, s azt be is hajtották. Az egyházi infrastruktúra elmaradottságát Wágnerék a tartalékok bevonásával, s lényegében az esperesség teljes fokú önkormányzati önállóságot élvező töb-

---

⁵¹³ A Magyarországi ág. hitv. evang. keresztyén egyház alkotmánya II–VI. részeinek módosítása és kiegészítése a Budapest székesfővárosi ág. hitv. evang. egyházközségről szóló új törvény tárgyában, Komárom, 1914. Nyomtatvány, Egyetemes Egyház Iratai 11. doboz.

bi gyülekezetének integrálásával igyekeztek pótolni.⁵¹⁴ Mivel ez csak az evangélikus autonómia megsértésével valósulhatott meg, s ehhez lehetőséget a zsinati törvényhozás nyújtott, párhuzam vonható az 1891–94-es zsinat egyházkerületi arányosításról alkotott törvénye és a budapesti gyülekezetek egyesítését célzó törvényjavaslat között. És ahogy a 90-es években is a célkitűzések között hangoztatták a szlovák mozgalom visszaszorítását, nem maradt ez el az 1910-es években sem. Wágner például arra hivatkozott, hogy a fővárosban az egykori egyházalapító családok időközben mind megmagyarosodtak, ezért a német és szlovák egyházaknak, melyek a közös vagyomból kihasított rész birtokában válhattak csak külön, éppen az egyházi vagyont megteremtő, de már elmagyarosodott vagy eredetileg is magyar családok jogaira tekintettel kell megfelelniük a magyar hitéleti igényeknek is.⁵¹⁵ Ennél a kissé zavaros érvelésnél jóval konkrétabban fogalmazott, amikor a szlovák mozgalmat támadta:

„...most is vannak olyanok, akik evangélikus egyházunk autonómiáját nemzetiségi aspirációk érvényesítésére kívánják felhasználni, és ilyenek mentsvárának akarják tekinteni azokat a fővárosi egyházakat, amelyeket időközben megmagyarosodott fővárosi evangélikus családok különítettek el nyelvi alapon, amikor még német- és tót nyelvűek voltak.”⁵¹⁶

Ezeknek az elmagyarosodott családoknak pedig joguk van most régi egyházaikhoz a magyar gyülekezettől visszacsatlakozni és magyar nyelvű szolgálatot kérni – zárta le végül gondolatmenetét.

Wágnerék kezdeményezései még az evangélikus egyházalkotmány keretei között egyensúlyoztak és elsősorban rendeleti megoldást kerestek a problémára. Regisztrálhatunk azonban kísérleteket arra is, hogy a szlovák gyülekezetben belül hajtsanak végre hatalomváltást és valósítsanak meg egy vérátömlesztést. Erre különösen alkalmas időszak volt 1920 első fele, amikor a szlovák presbitérium nagy része a felügyelővel és a tanítóval az élen áttelepült csehszlovák területre. Tovább gyengítette a gyülekezet immunitá-

⁵¹⁴ ZÁSZKALICZKY 2019. 23. Egyébként a rohamos ütemű fejlődést jelzi, hogy amíg 1896-ban, Wágner Géza felügyelővé választása idején egy lelkész, egy segédlelkész és egy egyházi szolgált a magyar gyülekezetben, 1911-re számuk három lelkészre, négy segédlelkészre és három egyházfira szaporodott. Uo. 24.

⁵¹⁵ Budapest egyházközségeinek egyesítése I. *Evangélikus Öröllő* IX. évf. 16. sz. 1913.

⁵¹⁶ Budapest egyházközségeinek egyesítése II. *Evangélikus Öröllő* IX. évf. 17. sz. 1913.

sát Morhács lelkész eltávolítása. A helyettesítésére kinevezett Szűcs Sándor lelkész 1920 októberében egy elodázhatatlan vérfrissítésre hivatkozva arra akarta rábírní a szlovák gyülekezetet, hogy járuljon hozzá százhusz evangélikus hívő felvételéhez.⁵¹⁷ Az idea nem az adminisztrátor Szűcs fejéből pattant ki, az ötletgazda az Evangélikus Szövetség volt.⁵¹⁸ Ennek első elnökévé pedig 1920. június 3-án (egy nappal a békeszerződés aláírása előtt) Raffay Sándort választották meg.⁵¹⁹ A kezdeményezést a szlovák gyülekezet presbiterei bizalmatlanul fogadták, s azt kérték, addig ne szülessen döntés, amíg ki nem derül, mi a célja ennek a teljesen szokatlan csoportos felvételnek.

Konkrét lépések ezután sokáig nem történtek, ám Morhács szabadulásának híre 1921 nyarán a az elcsatolt országrészek menekültkérdésének kontextusában újra felélesztette az elodázott ügyet. Egy tömör újsághír szerint a szlovák gyülekezet hallani sem akart arról, hogy lelkésze visszafoglalja a helyét. Ehelyett támogatnák egy „tót-magyar” egyház megalakulását, mely az elcsatolt területekről fogadna be menekülteket.⁵²⁰ Ennél jóval részletesebb híradást közölt az Est című, megbízható hírszolgálatáról és politikai pártoktól való semlegességéről ismert lap tudósítója. Írása azért is figyelemre méltó, mert jól foglalja össze a magyar evangélikus közélet metanarratíváját a budapesti szlovák evangélikusokról. Ebben benne van a pánszláv vád, miszerint a Bachát alatt hazafias Rákóczi úti tót egyházban a püspök halála után „...a legszélsőbb nemzetiségi politika kapott (...) lábra...” a „...vallás szabadságának köpönyege alatt...,” és ez a környékbeli szlovák egyházakat is megfertőzte. Ennek egyik lépéseként hozták ide a budapesti szlovák evangélikusok Morhácsot Turócból, és alatta teljesen elszigetelték gyülekezetüket a magyar egyházaktól. Sőt, részt vettek a Felvidéket elszakító aknamunkában is, majd a vezetők elszöktek (a világi felügyelő cseh pártvezér, a tanító cseh tanfelügyelő, a segédlelkész cseh tanítóképző igazgatója lett). Csak Morhács, a pap maradt, őt azonban internálták hazaárulás vádjával, „egy egész sereg kompromittáló” levél miatt. Most szabadon bocsátották, és maradni akar egyházában, pedig hívei egyszer sem léptek fel az érdekében, s valójában az egész evangélikus társadalom állást foglalt Morhács maradása ellen. A Morhács-jelenségnek ez a

⁵¹⁷ HALÁSZ É. n. 9.

⁵¹⁸ 1920-ban alakult meg az Országos Luther Szövetség jött létre a dunántúli Luther Szövetségből és a budapesti Evangélikus Szövetségből. Az evangélikus társadalmi életet szervezte.

⁵¹⁹ *Pesti Napló* 1920. június 4.

⁵²⁰ *8 Órai Újság* 1921. július 2.

reprezentációja egyrészt szemléletesen összefoglalja a vitatható, sematikus, s ugyanakkor általánosítható közhelyeket, másrészt megalapozza egy nagyszabású terv bejelentését, mely szerint folyamatosan zajlott a „tót” helyett egy „tót-magyar” egyház szervezésének az előkészítése a Józsefvárosban. Felvidéki magyar menekültekkel szeretnék volna feltölteni a gyülekezetet, s ennek levezénylésére Szűcs Sándor adminisztrátor, akiről szlovák lapok azt terjesztették, hogy Raffay rokona,⁵²¹ volt a kijelölt személy. Ezért okozott volna nagy nehézséget Morhács Márton hivatalban maradása, s így még a fegyelmi előtt távozásra akarták kényszeríteni. Ez a feladat a cikkíró információi szerint Misura Mihály szlovák egyházközségi felügyelőre várt.⁵²²

A „politikai idegen”

A manőver mögött, legalábbis a szlovák evangélikus metanarratívában bizonyosan, egyesek Raffay püspököt látták. A feltételezés mellett kétségtelenül felvonultatható érveket tekintettük át ebben a tanulmányban. Emlékeztetőül, ezek a következők voltak:

- a püspök gyanúra okot adó eljárása a Morhács-család internálásának ügyében;
- fegyelmissel, illetve a felmentés elleni fellebbezéssel igyekezett megakadályozni a szlovák lelkész visszahelyezését a hivatalba;
- Morhács ügyét precedensként bevonta a nemzetpolitikai diskurzusba, s példáján keresztül igyekezett igazolni a nemzetközi politika elfogultságát a magyarokkal szemben;
- ahogyan más esetben, időben és politikai szituációban megmutatta, a lelkési szolidaritás és az egyházi érdekképviselet része volt közösségi hitvallásának, Morhács esetében mégsem juttatta ezt érvényre;
- a vagonlakók menekültegyházának létrehozásához az ötletadó az Evangélikus Szövetség, illetve elnöke, Raffay Sándor volt.

Áttételesen a püspök ellen szól az is, hogy Morhács 1921. júliusi szabadon bocsátása sem köthető a nevéhez. 1921 tavaszán a kispazda képviselők támogatásával indult mozgalom az internálás intézményének eltörléséért, s a kormány-

⁵²¹ Állítólag Raffay rokonát vette el feleségül. Csehszlovák lapok Raffay püspökről! *Evangélikusok Lapja* 1921. 1921. július 31. 4–5.

⁵²² Magyar-tót evangélikus egyházat szerveznek a Józsefvárosban. *Az Est* 1921. július 2.

fő kompromisszumra kényszerült. A zalaegerszegi tábor felszámolását elképzelhetetlennek tartotta, de felajánlotta a revízió lehetőségét. Az ellenzék ennek ellenére határozati javaslatot készült beadni a megszüntetéséről. Morhácsék hazatérését tehát a konszolidációról folyó nemzetgyűlési politikai egyezkedés tette lehetővé.⁵²³ A töredékes forrásokból összerakható történet azonban nem is konkrét vonatkozásaiban, hanem általános összefüggéseiben figyelemre méltó.

Raffay, Morhács és egyáltalán az 1920-as évek budapesti evangélikus közösségének világát az általános történelmi szemlélet miatt nehéz megértenünk, mivel az azt sugallja, hogy egy normarendszer ugyan változik, de ha egy adott pillanatban vizsgáljuk, koherensnek, átláthatónak és stabilnak mutatja magát. Ilyen statikus módon viszont nem írhatók le a normák, csupán egy kimerevített lenyomatuk. Hogyan lehetséges akkor megragadni őket tényleges működésük közben? Szerencsére egyetlen normarendszer sem annyira strukturált, hogy kizárná a választás vagy éppen a manipuláció lehetőségét. Nevezik ezeket a strukturális következetlenségeket a normák közötti réseknek is. Ezekben a résekben van lehetőségük a normáknak alávetett szereplőknek arra, hogy döntsenek és apró módosítások révén kényszerítsék a hatalmat, vagy arra, hogy az egyes esetekben értelmezzék és adaptálják a norma-szabályokat. Ennek a döntési szabadságnak, illetve a döntési szabadság mértékének vizsgálata különösen fontos és érdekes azokban az időszakokban, amikor az aktuális hatalmi kurzus ideológiai és politikai indíttatásból próbálja instruálni és átalakítani a normákat vagy finomhangolni a normakövetés automatizmusait. Budapesten az 1920-as évek legelején arra történt kísérlet, hogy azt a mindennapi normalitásnak számító jelenséget, amit a fővárosi szlovák evangélikusok szlovák lelkésze személyében képviselt, hogyan lehet a vesztes világháború és a békeszerződés politikai-állami diszkontinuitásának kontextusában abnormálissá, konkrétan politikai szempontból idegenné tenni. Raffay esete ebben a történetben azt a szereplőt példázza, aki az érzelmi sokk és a nemzetet sújtó veszteség feldolgozása során időlegesen elveszítette a különböző normák közötti egyensúlyozás képességét. Ez a bizonytalanság a túléléshez kellett és időleges volt, s Morhács végül is kikerült az „abnormalitás” kategóriájából, de józsefvárosi szlovák lelkészi hivatala többé már nem lehetett ugyanaz, mint előtte volt...

---

⁵²³ A tábor felülvizsgálatát elsősorban nem a fogvatartottak, hanem a vezetőség anyagi visszaélései miatt kezdeményezték. Megdöbbenő és szegyenletes visszaélések az internálótáborban. *Bécsi Magyar Újság* 1921. május 11.

IX. Hazafias vasutasok hazafiatlan kijelentései. Etnikailag jelölt ügyek a fegyelmi bíróság előtt

„A magyar államhatalom nemzetisége és fajszeretete miatt nem üldöz senkit, azt azonban nem tűrheti el, hogy szolgálatában álló egyének az amúgy is porig alázott nemzet érdekét sértő, az egyes utódállamok magyar üldözö politikáját helyeslő és a magyar állameszmével ellentétben álló kijelentéseket tegyenek, s nem tűrheti különösen azt, hogy ilyen egyének vezető, bizalmi állást töltsenek be.”⁵²⁴

A következő oldalakon három vasutas-történetet mutatok be. A hangsúly mindhárom esetben egy-egy törésponton lesz,⁵²⁵ ezeket a sorseseményeket azonban nem elsősorban az adott személy élettörténeti kontextusában mesélem el. Vizsgálatom az I. világháborút követő korszak magyarországi nem magyar etnikus identitásának problémakörét célozza. Konkrétan azt a viszonyulást, amelyet ezek a személyek a mindennapi interakciók során megéltek. Elsősorban tehát nem az identitást demonstráló rituális aktusokról, hanem az önkéntelen, teljesen hétköznapi és olykor banális „történésekről” lesz szó, melyek során cselekvésüket vagy ők maguk vagy a környezetük etnicizálta.

A három személyt, azon túl, hogy vasutasok, látszólag sok minden öszszeköti. Egyrészt, hogy nem magyar származásúak, másrészt, hogy hazafiatlanság vádjával indult ellenük fegyelmi eljárás, s harmadsorban pedig az ügyük kivizsgálása során alkalmazott retorikai stratégiák: a magyar nacionalista beszédmóddal való demonstratív azonosulás, s ugyanakkor az etnicizált másság megtagadása vagy – egyikük esetében – bagatellizálása. Ezen utóbbi két tényező természetesen a szituációból következik, hiszen a fegyelmező hatalom ideológiai elvárásainak való megfeleléskényszert ér-

⁵²⁴ Ivaska Ferdinánd ellenőr ügyében megtartott vizsgálatok jegyzőkönyve. MÁV Archivum AF.10047. 17/1921/29885.

⁵²⁵ A sorsesemények az élettörténetben új kezdeteket teremtenek, teremthetnek – új értelem tár-sítás a többihez a jelentéstörténetben. HORVÁTH 2009. 88–89.

hetjük tetten.⁵²⁶ Fontos azonban tudatosítanunk, hogy nem a büntetőügyekre jellemző államhatalom versus állampolgár viszonyról volt szó. A Magyar Államvasutak ugyan szolgálati rangfokozatokban is kifejezett, szigorúan hierarchikus rendszerben működött, a magánvasúti előzmények és a szakmai követelmények miatt azonban mindig megmaradt a törzskari, kollektív jellege is, amelyet leginkább az egyszemélyi felelős vezetők mellett működő tanácskozó és határozó testületek fémjeleztek.⁵²⁷ A fegyelmi és büntetési rendszer is ezt a sajátosságot tükrözte vissza. A vádiratot a közvetlen előjáró bejelentése alapján a területi szerv, az üzletvezetőség vezetője írta alá, az eljárást azonban a felerészben kinevezett, s felerészben titkosan megválasztott „bírákból” álló elsőfokú fegyelmi tanács folytatta le. A paritás elvét olyannyira komolyan vették, hogy az ügy tárgyalását meg sem kezdhették, ha a fegyelmi bíróság jelenlévő választott és kinevezett tagjainak száma nem volt egyenlő. A politikai vétségek esetében még inkább körültekintően jártak el, hiszen pl. a proletárdiktatúra alatti cselekményeket vizsgáló bizottság, a gyanús ügyeket a fegyelmi bíróságok számára előminősítő ún. „jury” mind az öt tagját közvetlenül, a nagyobb szolgálati helyeken elektorok útján választották. A fegyelmi eljárásoknak ez a kollektív jellege ráadásul olyan morális erővel bírt, hogy a bizottsági vagy a vizsgálói hivatalt nem volt illendő visszautasítani.⁵²⁸ Természetesen túlzás lenne azt állítani, hogy az Államvasutak fegyelmező hatalmi szerepe széleskörű közösségi konszenzuson és általánosan elfogadott normákon alapult. A vezetők a bíróválasztásokat és az ítéleteket is igyekeztek befolyásolni, s a ráhatás legvégső lehetőségeként még ott volt a fellebbviteli fórum (másodfokú fegyelmi bíróság) kizárólag kinevezett tagokkal. A nem titkolt, bár nem is hangoztatott célkitűzés azonban kétségtelenül az egyöntetű vasutas identitás kialakítása és elmélyítése volt, melyben nagy szerepe volt az államhatalom számára is létfontosságú nemzetiesítő törekvéseknek.

Természetesen ennek az identitás-propagandának az intenzitása és hatóereje más volt az I. világháborút közvetlenül követő időszakban, az 1920-as évek végén és a II. világháborút megelőzően. A három vasutas történet kronologikus sorrendbe állításával ezeket a különbségeket is megkísérlem

⁵²⁶ DAVIS 1990. 5–6.

⁵²⁷ A MÁV szervezeti fejlődéséhez lásd: Tervezet a MÁV szervezetének 1980. évben megvalósítható átalakítására. MÁV Archivum LV.10520-10522. 2/109416/1972. (Szervezési intézkedések 1960–70. között.)

⁵²⁸ MATUS 2018. 91–94.

érzékelteni. Megjegyzem azonban, hogy egy ilyen folyamat igazolásához – mely még az állampolgári és etnikai identitás összeegyeztethetőségének naiv hitével indult, s az etnicizált cselekedetek stigmatizálásába torkollott – sokkal több feldolgozott fegyelmi esetre lenne szükség. Az itt következő mindösszesen három feldolgozás így csupán azt jelzi, hogyan jöttek létre etnicizált cselekedetek, s azokat hogyan értékelte egy-egy fegyelmi tanács, illetve maguk a terheltek.

Kossuth és az emődi állomásfőnök

Ivaska Ferdinánd ellenőr 1882. március 10-én született a Turóc megyei Draskócon. Középfokú végzettséget szerzett, megnősült, gyermeke azonban nem született. 1902 májusában lépett államvasúti szolgálatba, s az 1920-as években emődi állomásfőnök volt.⁵²⁹ Az ellene indított fegyelmi eljárás dokumentumaiban tetten érhetjük azt a folyamatot, ahogyan a hivatalos szövegekben meghatározóvá válik a Trianon utáni közbeszéd politikai diskurzusa. Ennek ideológiai elemeit, szókincsét és szófordulatait ekkoriban már önkéntelenül alkalmazták a politikai publicisztikában. A hivatalos adminisztratív iratokban – ahol azután a leginkább végletes formákat öltötte magára – azonban az etnikai identitás és a hazafias állampolgári lojalitás még nem volt összeegyeztethetetlen. Első állításomat a politikai közbeszéd teréből elterjedt diszkurzív beszédelemekről egy hosszabb idézettel támasztom alá:

„Az ugyancsak tanúként kihallgatott Noscsák Kornél őrmester vallomása szerint terhelt a vele való beszélgetés közben ugyancsak erős szláv érzelmeinek adott kifejezést, amikor a felvidéki magyarság tömeges kiutasítására került a beszéd, felhevülve mondta a következőket: A magyar újságok állandóan írnak a magyar kiutasításokról, de a kiutasítás okát, sohasem írják meg, ami pedig csak úgy lehet, hogy erősen agítálnak a tót földön a magyar eszme mellett, illetve magyar érzelműek. E nyilatkozatból nyilvánvaló, hogy terhelt a magyarság állandó üldöztetését és tömeges kiutasítását a cseh hatóságok részéről helyén való eljárásnak tartja, s az-

⁵²⁹ Ivaska Ferdinánd ellenőr ügyében megtartott vizsgálatok jegyzőkönyve. MÁV Archivum AF.10047. 17/1921/29885.

zal magát azonosítja, s ugyanakkor ő a magyar állam kenyerét eszi, s a megcsonkított és megalázott Magyarországot által mindenki számára egyformán biztosított polgári jogegyenlőséget élvezi. E nyilatkozatából nyilvánvaló, hogy ő a magyarságot legfontosabb életérdekeiben sértő trianoni békét s az ez által létrehozott utódállamok magyarüldöző politikáját helyénvalónak tartja, s ezzel szembe helyezkedik nemcsak a magyarság egyetemének, hanem a tót nép nagy részének érzelmeivel is.”⁵³⁰

Másodikként megfogalmazott feltételezésemet a még tolerált szlovákérműségről viszont éppen a fegyelmi tárgyaláson hozott ítélet, illetve annak indoklása támasztja alá. Az elsőfokú fegyelmi bíróság ugyanis arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem található bizonyíték a hazafiatlan és nemzetellenes magatartásra, mivel „...a terheltnak nyíltan is vallott szlovák érzelműsége egymagában a magyar nemzeti állameszmével való ellentétet még nem jelentheti...” A magatartást, Ivaska Ferdinánd szavait és néhány cselekedetét kifogásolták a bírák, azokban azonban rosszhiszeműséget nem tudtak igazolni.⁵³¹ Azt, hogy ez az ítélet reprezentatív volt-e, a hasonló ügyeket tárgyaló fegyelmi iratok csekély száma miatt egyelőre nem lehet kijelenteni. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy volt ható- és érvényességi körük az etnikai „másságot” toleráló megfontolásoknak. Erre utal az is, hogy Ivaska ügye a Miskolci Üzletvezetőségtől, ahol első fokon el kellett volna járni az ügyben, a fővárosban székelő központi irányító szerv, a MÁV Igazgatóság keretében működő fegyelmi bírósághoz kerülhetett. Mégpedig azzal az indoklással, miszerint Miskolcon több ok miatt annyira erős a „cseh-szlovák” ellenesség, hogy az ottani bírák talán nem hoznának pártatlan ítéletet.⁵³² A miskolciak elfogultsága megmutatkozott az üzletvezetőnek az Igazgatósághoz címzett, a felmentő ítéletet követő kiadmányában is. Ivaskát ugyan felmentették, mégis „...magatartása, melyet a felvidéki változott politikai viszonyok tárgyalása során tanúsított, nem mindenben felel meg azoknak a magasabb rendű erkölcsi követelményeknek, amelyeket a magyar nemzeti eszmétől és hazafias érzéstől átítatott, bár nem magyar anyanyelvű, főleg vezető állásban levő magyar állampolgártól joggal megkívánni és el-

⁵³⁰ Uo.

⁵³¹ Ivaska Ferdinánd ellenőr fegyelmi ügye MÁV Archívum FE.10007. 59/1922/7.efb.

⁵³² Ivaska Ferdinánd fegyelmi ügyének az Igazgatósághoz való utalása. MÁV Archívum AF.10047. 17/1921/34300.

várni lehet.”⁵³³ Erre való tekintettel pedig rendelkezést kért, vajon egy ilyen személy megmaradhat-e vezető beosztásában. Vagyis amikor az üzletvezetőnek nem sikerült fegyelmi eljárással megrendszabályoznia Ivaskát, ezúttal megkísérli adminisztratív úton leváltani állomásfőnöki állásából.⁵³⁴

Az etnikailag hátrányosan megkülönböztető szemlélet jegyei persze már a vádiratban tetten érhetőek. Ebben a miskolci üzletvezető Ivaskát a magyar állameszme ellenségeként állította be, amihez két személy tanúvallomása szolgált alapul. Vályi János ellenőr visszaemlékezése szerint Ivaska a következőket jelentette ki: *„Te csacsi, hát csak nem gondolod, hogy a csehek visszaadják azt, amit ők vérrel és fegyverrel elfoglaltak, hiszen az entente is nekik adta? nem gondolod, hogy jogosan, s így jogos tulajdonuk? Miért tartozom Magyarországhoz, hiszen ti, magyarok, nem fegyverrel, s más úton raboltátok el az egész Magyarországot a tótoktól annak idején?”*⁵³⁵ Az eset két évvel korábban történt, maga a tanú is összezavarodott az elhangzottak felidézése során, ezért a fegyelmi bíróság hamar ejtette ezt a vádpontot. Szerepet játszott ebben Ivaska frappáns védekezése is, amikor nem az elhangzott szövegtartalmat, hanem eleve a közlés logikai képtelenségét emelte ki: *„Ezt a kijelentést nem mondhattam Vályinak már csak azért sem, mert tudom, hogy ő nem „Tözszyökeres” magyar, ő is tót származású, csak a nevét Vodzákrol Vályira magyarosította.”*⁵³⁶ Nagyobb súllyal esett latba a másik tanú, Noscsák Kornél rendőr őrmester vallomása. Ennek a vádirat narratívájába illesztett értelmezését már hosszabban idéztem. A vádlottnak kereskedelmi utazóként bemutatkozó Noscsák szerepét agent provocateur-ként írhatjuk le. Konceptió eljárást feltételezhetünk egyébként már Vályi esetében is. Ő Ivaska feleségének volt az unokatestvére, és az elszakított felsőmagyarországi területről hozott be bőrt és cukrot dohányért cserébe. Ezen tények ismeretében akár úgy is interpretálhatjuk a vallomását, hogy a féllégális ügyletekkel megszarolt Vályi vádolta be rokonát. Vályit tehát kényszeríthették, Noscsák viszont Ivaska védekezése alapján szlovák származásúnak tette magát, hogy színvallásra kényszerítse őt. Az őrmester azzal kopogtatott be a vasutas állomásfőnökhöz, adjon tanácsot, hogyan tudna

⁵³³ Ivaska Ferdinánd ellenőr, emódi állomásfőnök fegyelmi ügyében az Igazgatósághoz jelentést teszünk. MÁV Archívum AF.10047. 17/1922/7964.

⁵³⁴ Forgalmi Főosztály vezetője küldi az iránymutatást, hogy hagyják meg állásában, ne helyezték át, de figyeljék magatartását. Ivaska Ferdinánd vezető állásban továbbra is meghagyható. MÁV Archívum AF.10047. 17/1922/11521.

⁵³⁵ 17/1921/29885.

⁵³⁶ Védőirat 59/1922/7.efb.

búzáat szállítani Kassára. Megjátszotta, mintha törné a magyart, ezért a házigazda javaslatára átváltottak „tót” nyelvre. Ivaskának a védőiratában megfogalmazott véleménye szerint Noscsák a tót nyelvvel a bizalmát akarta elnyerni, hogy úgy mondja el a felvidéki híreket, „*ahogy egy tót ember egy másik tót embernek*”. Ezt a narratívát azzal is igyekezett igazolni, hogy Noscsák valójában nem tudott jól „tótul”, hiszen az elhangzottakat teljesen félrefordította jelentésében, illetve vallomásaiban. A beugrató ügynök eszköztárába sorolta Ivaska a beszélgetés kényes témák irányába terelését (a cseh területszerzés helyeslése), illetve a provokatív kérdésfeltevést (az ajtó felé pislogva kérdezzeti, nem lesz abból baj, ha tótul beszélünk). Ivaska Ferdinánd védekezési stratégiája, melynek keretében a vádak relativizálta és a terhelő tanúk személyét hiteltelenítette el, sikeres volt. Önmagában az, hogy közvetlenül Trianon után egy szlovák származású vasutas semleges, budapesti székhelyű vasutas fegyelmi fórum előtt tisztázta magát a Miskolcon előterjesztett vádak alól, nem volt lehetetlen vállalkozás. A védekezési stratégia része volt természetesen a magyar nemzeti eszme, s elsősorban a hazafiság melletti demonstratív kiállás. Mint írja, húsz éve elszakadt már a Felvidéktől, a környékbeli értelmiséggel gyakran eszmét cserélt, s ők igazolják hazafiságát és magatartását. Tanúként szerette volna beidézteni Nagy Ferenc volt minisztert,⁵³⁷ aki bizonyíthatja, hogy amikor a „tótokat” meg akarták szavaztatni hova tartozandóságukról, Ivaska felajánlotta segítségét az agitálásban. Mint lehetséges tanút, Darvas Iván, helyi emódi földbirtokost is megemlítette. Tőle annak megerősítését várta, hogy könnyezett, amikor a „*Nem, nem soha*” című irredenta dalt énekelték.⁵³⁸

Meglepő viszont, hogy mindeközben a vádlott a szlovák etnikai identitás és egy toleráns nemzetiségi politika mellett érvelt. Gyakran mondogatta, hogy ne hívják őket sértően „tótnak”, hanem szlováknak, ahogyan nevezik magukat. Általában elítélte, ha valakit származása vagy nemzetisége miatt üldöznek, s minden lehetséges módon a két nép barátságát szerette volna elősegíteni. Eközben szlovák származását nem kívánta sem megtagadni, sem eltitkolni: „*Én felvidéki tót származású vagyok, a tótok sorsa nem közömbös nekem, mindig melegen érdeklődtem az ottani állapotok iránt, nem csak Noscsáknál, hanem bevádolom önmagammat, mindenkinél, aki csak jött a*

⁵³⁷ Igriczi Nagy Ferenc (Igrici, 1880–1937) jogász, Miskolc polgármestere, Károlyi Mihály kormányának tárca nélküli közéleti minisztere. Emódon szállt fel, s le a vonatról, többször beszélgettek Ivaskával. Védőirat 59/1922/7.efb.

⁵³⁸ Védőirat 59/1922/7.efb.

Felvidékről...” Ezzel az 1920-as évektől kezdődően már idejétmúltnak tűnő, s a nemzetiesítő állam részéről egyre kevésbé tolerált identitásképviselettel a vasutas társadalom fegyelmi szervezete még nem tudott mit kezdeni. A multikulturális államvasúti vállalat az etnicizált „másságot” a magyar nemzeti eszme, valamint a hazaszeret elutasításával összemosó politikai diskurzus jegyében még nem tudott átlépni a hagyományos jogi normákon, miközben persze a jövő útja ez volt, ahogyan pl. Miskolcon már meg is mutatkozott. S ennek az új diskurzusnak a kontextusában már nonszensz volt a pár évvel korábban még magyarországi tónak, de akkor már csehszlovakizálnak tartott Ivaska szájából a dualizmus-korban releváns vallomás: „*politikai eszményképem Kossuth Lajos.*”⁵³⁹

A kinin káros mellékhatása – egy maláriás vasutas esete František Jehličkával

Következő történetünk szereplője az etnikai hovatartozásukat rejtegetők típusát képviseli. Esetében már az is kérdés, hogyan ragadható meg az etnikai identitás a történeti forrásokban? Látszólag ez nem nehéz feladat, hiszen nyomai könnyen azonosíthatók az ünnepélyes, ritualizált identitás-felmutató aktusok dokumentumaiban, amilyen pl. Ivaska védőirata volt. Alternatív elméleteket alkalmazó kutatók viszont ezek helyett a mindennapi (értsd nem közéleti) etnikus jellegű cselekedeteket állítják előtérbe. Értelmezésük szerint az etnicitás nem egy lehatárolt és változatlan entitás, hanem éppen ellenkezőleg: társadalmi közegtől, szituációtól és időtől függően, de mindig interakciók során formálódik újra és újra, vagy, ahogyan a téma szakértői írják szemléletesen, „történik” folytonosan.⁵⁴⁰ Az újszerű megközelítések egyik nagy eredménye, hogy a magyar nacionalizmus történeti forrásainak körébe bekerülhetnek az átlagemberek hétköznapi életét dokumentáló ügyek is. Sőt, jelentőségük felértékelődik, amennyiben elfogadjuk, hogy nem a politikai és kulturális közélet manifeszt felhívásai, hanem a körülvevő tárgyi világ magától értetődő, valamint a mindennapi cselekedetek önkéntelen magyar etnokulturális jellege révén lett valójában széles körű elfogadottsága a magyar etnicitást preferáló nemzeti identitásnak.

⁵³⁹ Védőirat 59/1922/7.efb.

⁵⁴⁰ BRUBAKER 2001. Lásd még: EGRY 2015. 358. o.

Azt az állítást, miszerint ebben a trendben Magyarország legnagyobb állami vállalatának, az államvasút-társaságnak kiemelt szerepe volt, a szolgáltatási nyelvről, az eszköszövegről, a névmagyarosításról alkotott rendeletekkel és a személyzeti politikával szokás igazolni. Arról azonban, hogyan viszonyultak ehhez a folyamathoz mindennapi szolgálatuk és magánéletük során a vasutasok, nem születtek tanulmányok. Nem tudunk ezért szinte semmit az elvárt magyar hazafiság mögött rejtőző identitásokról és azok viszonyrendszeréről. Major János irodai altiszt fegyelmi ügyének bemutatásával azt szeretném igazolni, hogy az ilyen, sokszor titkolt önazonosítások is feltárhatók, mivel bármilyen interakció-típus etnicizálódhatott.

Amint azt a Magyar Királyi Államvasutaknál szervezett Elsőfokú Fegyelmi Biróság 1933. december 11-én tartott tárgyalásának határozati indoklásából megtudhatjuk, Major János hatgyerekes iroda-altiszt botrányos magaviselet miatt szolgáltatási vétséget követett el. Folyó év augusztus 30-án az államvasutak vegyészeti laboratóriumából, szolgálatának leteltével egyenruhában hazaindult. Albertirsai lakhelyére 6.15-kor indult a Nyugati pályaudvarról a vonata. Mivel lázasnak érezte magát – elmondása szerint ennek oka a világháborúban szerzett malária volt – bevett két kinin tablettát, és egy Nyugati pályaudvarhoz közeli, Erzsébet körüti söntésben két fröccsöt megivott. Miután felszállt a vonatra, öntudatát elvesztette és a monori csendőrség fogdájában tért magához. Tanúvallomások szerint a vonaton botrányt okozott, szidta a magyarokat, fenyegette az utasokat és egyiküket, egy monori hitoktatót felpofozott. A vonatszemélyzet Monor állomáson leszállította a vonatról, miközben Major erőszakosan ellenállt és az egyik fülkeablakot is betörte.⁵⁴¹

Major János története bepillantást enged az etnicitás gyakran fel sem tűnő, magától értetődőnek ható kulisszái mögötti világba. Major, az első világháborús frontkatona magyar nemzetiségűnek és hű magyarnak vallotta magát, s azt állította, hat gyermekét, köztük orvostanhallgató fiát és gimnazista lányát „...*hazafias szellemben, jó magyarnak...*” nevelte. A két világháború közötti revíziós Magyarországon ez fokozottan elvárt norma, s még inkább az volt a vasutas társadalomban, hiszen a szolgáltatási rendtartás az alkalmazottaktól fegyelmi büntetés terhe mellett várt el erkölcsös magatartást, s ennek részeként magyar hazafiságot is. Hogy ez mennyire áthatotta a vasutas morált, arra szemléletes példa a fegyelmi határozat szemrehányó hangneme a magyar nemzettel szembeni hálátlanságról:

---

⁵⁴¹ Major János altiszt fegyelmi ügye. MÁV Archívum FE.10014. 59/1933/3.efb.

„...mindezeket megtetézve szidta a magyarságot, az államfenn-
tartó nemzetet, mely néki is – soha nem kutatva az ő valóban
indokolatlan, sőt érthetetlen ellenszenvét – testvéri módon kenye-
ret ad, sőt alkalmat és módot adott néki arra is, hogy gyermekeit
messze az életkörülményeinek színvonala felett, valóban úri mó-
don nevelhesse. Terhelt botrányos ittassága nemcsak a szolgálati
fegyelem súlyos megsértése, nemcsak a vasutas kari tisztességnek
meghurcolása, hanem egyben rút hálátlanság is volt a magyar
nemzettel szemben, mely minden tagját, tekintet nélkül annak
származására, nyelvére, szeretettel öleli magához.”⁵⁴²

Major egy nagyrészben szlovák evangélikus faluban, Albertirsán szüle-
tett és lakott, felesége és annak rokonsága „tót” nemzetiségű volt. Amint
maga mondta el meghallgatása során: „Értek és beszélek valamit tótul, amint
Irsán még az öregek beszélnek, én magam magyar származású vagyok, csak a
feleségem szülei voltak tót anyanyelvűek.” Habár a szlovák kulturális környe-
zet hatását igyekezett alulértékelni, a fegyelmi határozat iratanyaga alapján
úgy tűnik, magyar vasutas identitása távolról sem volt koherens. A vádirat,
Major János meghallgatási jegyzőkönyve és leginkább Monor állomás pa-
naszkönyvi bejegyzése konkretizálta, hogyan sértette meg Major a haza-
fiség normáját: szlovákul énekelt, „...hangosan kiabált, hogy ő tót, éljenek a
tótok, az ő vezérük Jehlicska,⁵⁴³ szidta a magyarokat, a magyarok elnyomják a
szegény tótokat.”⁵⁴⁴

Major deviáns magatartásának már korábban is voltak jelei, az ezekről
tanúskodó forrásokban azonban nincs szó etnikai vonatkozásról. Major,
aki az Északi Főműhely Főnökség napszámosából lett 1926-ra a vegyészeti
laboratórium laboránsa, négy fiú és két leánygyermeket nevelt. Közülük
kettő, János és Zsuzsanna kiváló tanulmányi eredményeikre tekintettel
családi pótlékot kaptak. Az édesapa orvosi bizonyítványa alapján teljesen
egészséges és fejlett izomzatú volt, ennek ellenére a vegyészeti laboratórium
levélben kért kivizsgálást a MÁV Igazgatóság Főorvosi Hivatalától. A levél-
író Major Jánost átlagon felüli kézügyességű, józan életű és megbízható,

⁵⁴² Elsőfokú fegyelmi határozat. 59/1933/3.efb.

⁵⁴³ František Jehlička / Jehlicska Ferenc (1879–1939), pályája kezdetén nagy formátumú szlovák politikust láttak benne, később az árulás és a kalandorpolitika szimbóluma lett. A két világ-
háború között a békeszerződés szlovák szempontú revíziójának programját képviselte.

⁵⁴⁴ Tárgyalási jegyzőkönyv. 59/1933/3.efb.

a társainál értelmesebb munkatársként jellemzik, aki azonban újabban megváltozott. A szolgálatból elmaradozik, hazudozik, sokszor képtelen és értelmetlen dolgokat állít. Családja elmondása szerint többször kimaradt éjszakára, s ilyenkor ittas, amit az év során (1930.) kétszer-háromszor a munkahelyén is tapasztaltak. Állítólag nem ivott rendszeresen, de ha igen, túlzásba esett. A vizsgálatot azért kérték munkaadói, hogy megtudják, az életmódban beállt változás hátterében nem elmekórtani tünet áll-e. Családjára tekintettel is igyekeztek megmenteni őt az elzülléstől. Major az 1931. január 8-i kivizsgálás során elmondta, hogy 1930. december 24-én nem ment szolgálatba, ezért pénzbüntetést kapott. Korábban, 1928 januárjában egy alkalommal ittasan ment szolgálatba, ekkor hazaküldték. Előzményként azt állította, hogy 1918-ban Albániában maláriát kapott, akkor szokott rá az italtra, és azóta rendszeresen iszik, másnaponta 0,3-1 liter bort. Az orvosi vizsgálat kóros elváltozást nem mutatott ki, „...*maga-tartása nyugodt, illedelmes, ítélő-, emlékezőképessége jó, helyben, időben tájékozott.*”⁵⁴⁵ Habár az 1933. decemberi fegyelmi eljárás viszonylag enyhe ítéletet hozott (pénzbüntetés és előléptetésre jogosító várakozási idejének meghosszabbítása), Major már nem sokáig maradt laboráns. Újabb mulasztásai miatt a budapesti Északi Fűtőházba került, ahonnan 1937-ben fegyelmissel helyezték át Nagykanizsára.

Major János történetét összefoglalva azt feltételezhetjük, hogy amint szolgálati munkája végeztével az altiszt hazaért falujába, s levetette az egyenruháját, személyiségének és identitásának alternatív jegyei kerültek előtérbe – képletesen fogalmazva, a magyar vasutas szlovák földművessé változott vissza.⁵⁴⁶ Az elvárt etnikai azonosulást és a vasutas egyenruha szimbolizálta altiszti szolgálati fegyelmet – melynek Major védekezésében az absztinencia az egyik szimbóluma⁵⁴⁷ – az irsai falusi milió „tót” identitása és italozó otthonossága váltotta fel. Ahhoz, hogy az utóbbit felfedhes-sük, a hatalom megtorló eljárását kiváltó, dokumentált eseménynek kellett megtörténnie, amelynek során Major felcserélte a szerepeket: az önkontroll elvesztése miatt az otthoni környezetben elfogadott vagy tolerált etnikai önazonosulás a magyar etnicitást preferáló köztérben, mint normasértés jelent meg.

⁵⁴⁵ Major János szolgálati iratok. MÁV Archívum PS.10150.

⁵⁴⁶ Szolgálati táblázata (lásd a fegyelmi ügyiratban – 59/1933/3.efb) szerint vasutas pályája előtt földműves volt.

⁵⁴⁷ Magyar vasutasok absztinens egyesületében választmányi tag volt.

Esetünkben tehát egy speciális történeti forrás bepillantást enged a mindennapi etnikai önzonosítás ritkán dokumentált világába. Önmagában egy-egy ilyen eset persze nem alkalmas általános következtetések levonására, de legalább rámutat arra, hogy a vasutas társadalom egy részében a magyar etnokulturális jellegének kialakulását akár vavilovi mimikriként⁵⁴⁸ is leírhatjuk, melynek során a megtévesztő alkalmazkodás stratégiája végül önkéntelen normakövető magatartássá alakult át.

Trianon és a térképek – a nemzeti történelem tényei és mítoszai

Következő szereplőnk egy amatőr történelembúvár, aki olyan tényekkel szembesült, amelyek megkérdőjelezték számára a Horthy-korszak magyar nemzetiesítő narratíváját. Az esetből etnikusan jelölt, államvasúti hazafiatlansági fegyelmi ügy lett. Magát a vádbeli eseményt egy félreértésen vagy a konfliktus túldimenzionálásán alapuló mindennapos nézeteltérésként azonosíthatjuk, melyben a vitázó felek nem etnikumok képviselőiként álltak egymással szemben. Az etnicitás az interakció során képződött meg, pontosabban kimondatlan kontextusát adta az eseménynek, s konkrét formát csak az utólagos értelmezés során nyert el.

A valószínűleg horvát származású, elmagyarosodott Tomassich (Tommasich) Ernő 1880. január 1-jén született a bács-bodrogi vegyes lakosságú településen, Bezdánban, római katolikus családban. A szegedi állami főreál iskolában érettségizett, majd „műépítész” végzettséget szerzett a műegyetemen. Szolgálati táblázata szerint olvasott és beszélt magyar, német, francia és szerb-horvát nyelven, írt és fogalmazott magyarul, németül és franciául. 1903 októberétől dolgozott különböző műépítészeknél, majd 1904-ben lépett be a MÁV-hoz műszaki díjnokként. 1905-től a Zágrábi Üzletvezetőség műszaki gyakornoknak nevezte ki, majd a következő évben a Sziszeki Osztálymérnökségnél lett mérnök. 1908-tól 1919-ig a budapesti MÁV Igazgatóságon dolgozott, ez évben nevezték ki főmérnöknek. 1940-es nyugdíjazásáig nem változott szolgálati helye és beosztása.⁵⁴⁹

⁵⁴⁸ Nyikolaj Ivanovics Vavilov, botanikus és genetikus mimikri elméletének (pl. rendszeres gazolás-gyomtalanítás melléktermékeként a rozs a búza „mímelőjeként” vált kenyérgabonává) analógiája az asszimilációra.

⁵⁴⁹ Tomassich Ernő szolgálati táblázata. MÁV Archivum BS.10803.

Tomassich Ernőt 1935. február 1-jén vádolta meg a MÁV Igazgatóság elnöke megbotránkoztató és hazafiatlan kijelentések miatt. Előző év szeptemberében, egy bizottsági megbeszélés szünetében osztrák vasutasok a magyar állami jelképekről tettek fel kérdéseket, s ezekre a szombathelyi üzletvezetőség csoportvezetője válaszolt. Tomassich bekapcsolódott a beszélgetésbe, és a hivatalos nemzetállami történelemszemlélettel össze nem egyeztethető állításokat fogalmazott meg. A falon függő magyar címmerről folytatott eszmecsere során több alkalommal kijelentette, hogy bizonyos időszakokban Nyugat-Magyarország (Burgenland), Felső-Magyarország és Erdély sem tartozott Magyarországhoz, s az ezt dokumentáló magyar kiadású térképeknek is tulajdoníthatók a trianoni békeszerződés magyarságra nézve hátrányos határozatai. Csupán egy vágyott állapot kivetülésének nevezte, hogy Nagy Lajos király idejében három tenger mosta az ország határait, s szerinte Erdély a románoké marad, mert sohasem tartozott Magyarországhoz; így tanítja ezt a magyar földrajztudomány is.⁵⁵⁰ Kijelentései felháborították és heves vitára ingerelték a jelenlévő magyar vasutasokat, egyikük, a szomszéd szobában tartózkodó irodai segédtsízt – vallomása szerint – akár tettelegességre is ragadtatta volna magát, ha az ügy nem hivatalos helyiségben történik meg.

Habár szolgálati feljebbvalója szigorúan megdorgálta Tomassichot, s felhívta a figyelmét, hogy a hivatalos kiküldetések során tartózkodjon a politikai természetű magánbeszélgetésektől, a fegyelmi bíróság végül felmentette őt a hazafiatlanság vádjától. Arra hivatkozva, hogy a terhelt kijelentése, mely szerint a „...nem megfelelő térképekkel magunk okoztuk a Trianonnál elvesztett országrészek elszakítását...”, nem tekinthető a hazafias érzés hiányának.

Fegyelmi meghallgatásain Tomassich ugyanerre hivatkozott, s minden ismerőse által igazolható magyar hazafiságával, a nem szerencsés megfogalmazással, valamint „ellenforradalmi” elkötelezettségével mentette magát. Ahogyan fogalmazott: „...én ilyen kijelentések megtételére képtelen vagyok, mert én magyar hazámat mindenek felett és önfeláldozóan szeretem.” Vitatott állításairól hosszú védőiratában közölt különös magyarázatot. Előadta azt a történetet, amely miatt – saját szavaival – oly nagyon megharagudott ezekre a térképekre. 1918 nyarán Zomborban töltötte a vakációt, ahol mostohaanyjának háza volt. Ebben lakott akkoriban egy szerb tanító,

⁵⁵⁰ Fegyelmi bírósági határozat. Tomassich Ernő műszaki tanácsos fegyelmi ügye. MÁV Archivum FE.10015. 59/1935/1.efb.

aki azt jósolta, hogy Karácsonyra Magyarország déli része a szerbeké, Erdély a románoké, Felső-Magyarország pedig a cseheké lesz. Amikor ezt Tomassich kétségbe vonta, a tanító elmondta, hogy a szerbeknek és a románoknak olyan magyar térképeik vannak, melyekkel alá tudják támasztani területi igényeiket. 1918 ősze, majd a trianoni szerződés igazolta a szerb iskolatanító szavait. 1919 elejétől a kommün bukásáig az angyalföldi tébolydában rejtőzött Tomassich. Innen kiszabadulva a MÁV Igazgatóság könyvtárszobájában, „ellenforradalmárok” körében fejtette ki először térkép-teóriáját. Ettől kezdve szinte kényszeresen újra és újra szóba hozta az ügyet, s meg akarta semmisíttetni az ominózus térképeket, vagy legalább kivonadni a közforgalomból.

Gyűjteni kezdte a különböző országterület-ábrázolásokat és megdöbben, hogy mennyire ellentmondanak a közoktatásban és a közjogban uralkodó képnek az ezeréves Magyarország mítoszáról. Dr. Cholnoky Jenő világhírű földrajztudós etnográfiai térképét egyenesen elképesztőnek nevezte, mert szerinte olyan, mintha kifejezetten a románok számára készült volna. Ezért, még ha igazak volnának is a térképnek az adatai, akkor sem lett volna szabad közzé tenni. Persze készültek propaganda céllal is térképek, pl. Dr. Brozik Károlyé vagy Lux Ernőé és Dörre Jenőé, ezekre jó példaként hivatkozik Tommassich.⁵⁵¹ Inkriminált állításait ugyanakkor mégsem vonta vissza. Történeti szakirodalmi feldolgozásokkal támasztotta alá, hogy Mátyás király nem diszponált Nyugat-Magyarország felett, vagyis ez az országrész akkor nem tartozott Magyarországhoz. (Teleky gróf Hunyadiak kora című monográfiája, Pallas Lexikon 12. kötet 411. oldala és egy, a védőirat mellékleteként csatolt térkép.) A történelmi tényekre hivatkozott „Giskra” esetében is, mert a cseh zsoldos embereivel hosszú időn keresztül tartotta uralma alatt a felső-magyarországi területeket. Erdéllyel kapcsolatosan pedig egy rövid, népszerűsítő céllal terjesztett kiadványt mellékelte védőiratához, melynek utolsó tizenkét oldalán térképek ábrázolják a meg-

⁵⁵¹ Rövid szemelvény gondolkodásáról és nyakaterkért érveléséről: „*Én gyerek koromban úgy tanultam, hogy Nagy Lajos korában Magyarország partjait három tenger mossa, egy költeményben is így van ez elmondva. (...) Ha logikusak akartunk volna lenni, akkor Magyarországot Nagy Lajos korát [korában – szerző megj.] ábrázoló térképeken vagy úgy kellett volna ábrázolni, ahogy tanítják, vagy ha úgy ábrázoltuk, amint rajzolva vannak, akkor úgy kellett volna tanítani, ahogy ábrázoltuk. Különbösen is, helyesen és logikusan úgy kellett volna ábrázolni Magyarországot a térképeken, ahogy tanultuk, mert ha pl. az 1608. kort ábrázoló térképen Magyarországot a tulajdonképpeninek ¼ részeként ábrázoljuk, nem lett volna logikátlan Nagy Lajos birodalmát Magyarországgként feltüntetni.*” Védőirat. 59/1935/1.efb.

előző négy évszázad viszonyait. Ezeken mindössze kétszer tartozik Erdély Magyarországhoz.⁵⁵²

Kitágítva a dilemmát, a történelem iránt érdeklődő Tomassich szembe került a történeti források és a nacionalista múltszemlélet összeegyeztetésének problémájával. Megoldásként az ominózus térképek megsemmisítését javasolta, de könnyen beláthatjuk, kézenfekvő alternatíva lehetett volna a nemzeti történelem toposzainak felülbírálása is. Vagyis, a kirobbant ideológiai vita indulatait bizonyosan a nacionalista érvelés hitelességi deficitje motiválta. (A védőiratához csatolt térképmelléleteket sajnos nem tartalmazza a fegyelmi ügyirat.)

Rátérve a történetünk bevezető soraiban említett mindennapi etnicitás kérdésére, a Tomassich-ügy „nemzeti” vetületét úgy jellemezhetjük, mint egy potenciálisan etnikai jellegű, de kimondva nem etnicizált konfliktus utólagos etnikaivá nyilvánítását. Ebben a folyamatban fontos momentum, hogy idővel minden résztvevő módosította elítélő véleményét Tomassich hazafiságáról, s inkább rapszodikus és ellenkezésre hajló természetének, mintsem eszmei meggyőződésének tudták be az inkriminált mondatokat. Ellenkező irányú volt viszont a terhelt viszonyulása, mert meglepő módon az etnicitást nem valamelyik feljelentő vagy tanú, hanem ő maga hozta be az utólagos értelmező diskurzusba. Úgy gondolta, hogy a bizottság őt nem ismerő, új (magyar) tagjai azért értették szavait hazafiatlan, vagyis magyar nemzeti érdekeket sértő megnyilvánulásként, mert délszláv származásának vagy pánszláv identitásának hitték.⁵⁵³ Azt sugallta, hogy vitapartnerei úgy gondolkodtak németesen átirrt, de egyértelműen szlávos nevééről, ahogyan azt ő is tette legalább egyszer, 1904-ben, amikor felvették az államvasút-társasághoz. Magyarosan, „Tomasics”-ként írta be nevét a szolgálati táblázatába, s azt a születési anyakönyvi kivonata alapján feljebbvalója javította át „Tomassich”-ra. Arra hivatkozott tehát, hogy nem önmagában a magyar nemzeti identitás jelképeinek és mítoszainak megkérdőjelezése, ha-

⁵⁵² Védőirat. 59/1935/1.efb., másolat a 16/1935/mfb. számhoz.

⁵⁵³ „Ami a magyar urakat illeti, erre nézve megjegyzem, hogy mi négyen voltunk ott együtt. Wetsch úr, meg én régi tagjai voltunk a bizottságnak, dr. Kőszeghy és Keresztesy urak egész új emberek voltak, talán akkor voltak velünk először együtt. Engem nem ismertek. Azt hitték nyilván, hogy horvát vagy szerb nemzetiségű vagy pánszláv érzelmű ember vagyok, és e miatt magam is azon a véleményen vagyok, hogy amikor azokat az inkriminált kijelentésemet tettem, sértve éreztek magukat hazafias felfogásukban és megbotránkoztak kijelentéseimen, mint ahogy én is megbotránkoztam volna azon, ha valaki előttem tett volna hasonló kijelentéseket.” „... én magam testestül-lelkestül talpig magyar embernek tartom magam, s mindazok, akik igen jól ismernek, igen korrekt, kifogástalan és meggyőződéses magyar embernek ismernek.” Jegyzőkönyv. 59/1935/1.efb.

nem az etnikai elfogultság miatti félreértés hívta elő az etnikai sztereotípiákat. Vagyis a vádiratban felrótt dolgokat csak egy szerb vagy horvát pánszláv gondolhat és mondhat ki, egy magyar hazafi nyilvánvalóan nem. A Tomassich-ügyben tehát a főszereplő mintegy védekezési stratégiaként saját maga etnicizálja cselekedetét, sugalmazva a feljelentők és a tanúk etnikai elfogultságát, hangsúlyozva, hogy ebben a részrehajlásban egyébként ő is osztozik. Ily módon került személye egy (etnokulturális) oldalra vádlóival, miközben az ellenoldalon csupán félreértett, önmaga által is elítélt megnyilvánulása maradt.

Természetesen fenntartásokkal kell kezelni Tomassich vallomásait és védőiratát, hiszen állása és megélhetése forgott veszélyben. Élhetünk a gyanúperrel, hogy érvelése kamuflázs volt, hiszen fent mellékelt védőiratában tulajdonképpen pontról pontra alátámasztotta kifogásolt állításait. Írása kétértelműségét azonban talán maga sem érzekelte. A banális nacionalizmus,⁵⁵⁴ mint magától értetődő körülvevő környezet lényegi vonása ugyanis éppen ez az önkéntelen automatizmus: legtöbbször a legnyilvánvalóbb ellenmondásokat sem vesszük észre...

Szerepelvárások béklyójában

A három vasutas-történettel azt vizsgáltam, hogy a magyar etnikai jegyeket preferáló nemzetiesítő állam nemzeti vasúttársaságának keretei között milyen lehetőségei voltak az egyénnek az etnikai származáshoz való viszony kifejezésére. Ez az attitűd lehetett megvallott és képviselt, mint Ivaska esetében, de ekkor, vizsgált korszakunk kezdetén sem kerülhetett szembe az államnemzet-eszmével. Etnopolitizálásról tehát nem lehetett szó, amennyiben az etnopolitizálást úgy értjük, hogy az etnicitás érdekcsoportok szerveződésének alapját képezi, tehát nem marad a hétköznapi társadalmi érintkezés interakciós kategóriája. Major János, aki elszlovákosodott földművesből lett vasutas, hosszú ideig sikeresen választotta szét egymástól a magyar állami hivatali szférát és a szlovák falusi miliőt, s feltehetőleg gond nélkül lépett át egyikből a másikba. Ennek a szerepváltásnak rituális aktusa az egyenruha fel- és levétele volt, egészen addig, amíg elhaltalmasodó alkoholizmusa el nem mosta a két világ határát. Az elrejtett etnikus fogékonyság botrányos kitörése az önmeghatározás konfúz voltára

⁵⁵⁴ Lásd pl. EGRY, 2015. 357–358.

utal, valamilyen kényszerített identitás-látszat fenntartására. A harmadik személy, Tomasich Ernő esetében számomra kérdéses maradt, hogy a teljes asszimilációtól már csupán a névmagyarosítás választotta-e el. Délszláv származásra utaló családnevétől ugyan nem szabadult meg, a fegyelmi eljárás során azonban látszólag távolságtartással és érzelemmentesen hivatkozott tévesen előhívott sztereotípiákra. Térképértelmezéseiről és történelmi magyarázatairól sem könnyű eldönteni, hogy egy önostorozó magyar hazafi vagy egy önmagát mentegető szlavofil mondja-e. Feltételezhetően szerepeltvárásoknak akart megfelelni, ami elmondható másik két szereplőnk esetében is. A három történet ily módon megerősíti a tételt, mely szerint az etnikai identitás megnyilvánulása többnyire nem önkéntes választás és tudatos tett eredménye (ahogyan azt a pragmatikus történetírás sugallja), hanem csupán egy szándékolatlan cselekmény, melynek etnikus jelöltségét a környezet és a szituáció hozza létre.⁵⁵⁵ E miatt talán érdemes általánosítani vasutas-történeteink tanulságát, mely szerint az eredetközösségen alapuló etnikai közösség politikai diskurzusban használatos fogalma nem egy tudományos értelmezés és meghatározás terméke, azt a hatalmi kontroll és fegyvelmezés teremti meg. S ez a mozzanat „for sense” – vagyis nem a valóságról, hanem a valóság számára alkotott – szimbolikus modell, tehát nem erkölcsi vagy morális, hanem érvényességi és célszerűségi jegyei alapján kell kutatni.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ BARNÁK-PETŐ (2012. 126.) holokauszt utáni zsidó identitásról tett megállapításának átfogalmazása alapján.

⁵⁵⁶ KOVÁCS 2004. 233–234.

BIBLIOGRÁFIA

Felhasznált szakirodalom

- ÁBRAHÁM 2016. ÁBRAHÁM Barna. Megmaradni vagy beolvadni? A szovákság polgárosodása a 19. század második felében. Kalligram, 2016.
- ALBERT 2003. ALBERT Sándor. *Fordítás és filozófia. A fordításelméletek tudomány filozófiai problémái & Filozófiai szövegek fordítási kérdései.* Tinta Könyvkiadó. 2003.
- ARDAMICA 2012. ARDAMICA Zorán. A fordítástudomány interdiszciplináris közege. In *Nová filologická revue*, 2012. 4/2. 40-45.
- ASZTALOS 1996. ASZTALOS István. Az aszódi evangélikus középiskola. In Farkas Rozália (szerk.) *Művelődéstörténeti tanulmányok* (Studia Comitatus 26.) Szentendre. 1996. 155-328.
- BAILEY 1998. BAILEY, Edward. Implicit Religion. What Might That Be? In *Implicit Religion* 1998. 1. sz. 9-22.
- BANÁRY 1984. BANÁRY, Boris: K životopisu Jána Kadavého. In *Biografické štúdie* 11. 1984. 118–130.
- BARNA – PETŐ 2012. BARNA Ildikó – PETŐ Andrea. *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten.* Gondolat Kiadói Kör Kft. 2012.
- BARŠA – STRMISKA 1999. BARŠA, Pavel – STRMISKA, Maximilián. *Národní stát a etnický konflikt. Politologická perspektiva.* Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999.
- BERÉNYINÉ KOVÁCS BERÉNYINÉ KOVÁCS Gyöngyi. *A szlovák nemzetiségű evangélikusok magyarosítási törekvései Pest megyében a reformkorban* – konferencia előadás. internetes elérés: <http://pestmlev.hu/data/files/229990232.pdf>
- BERNÁTH et al. 2006. BERNÁTH Árpád – OROSZ Magdolna – RADEK Tünde – RÁ CZ Gabriella – TŐKEI Éva: *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés. Digitális tananyag a modern filológiai képzési ág „Az irodalomtudomány alapjai” tantárgyának oktatásához.* Budapest. 2006.

- BLAHO 1893. BLAHO, Pavel: Ján Kollár v Pešti. In Pastrnek, František (szerk.) *Ján Kollár (1793 – 1852). Sborník statí o životě, působení a literární činnosti pěvce „Slávy dcery“ na oslavu jeho stoletých narozenin*. Vídeň, Český Akademický Spolek ve Vídni a Slovenský akademický spolok „Tatran“ vo Vidni. 1893. 30–48.
- BODNÁR 1993. BODNÁR, Ján. Ján Kollár a filozofické reflexie o národnej identite. In Cyril Kraus (szerk.) *Ján Kollár (1793-1993), zborník a štúdií*. VEDA Vydavateľstvo akadémie vied, Bratislava. 1993. 30-47.
- BOZÓ–SZÜCS 2014. BOZÓ–SZÜCS Diána. Koren István identitása aszódi éveinek tükrében. In Az Eszterházy Károly Főiskola Történettudományi Doktori Iskolájának kiadványai, PHD-hallgatók II. konferenciája. 2013. május 3. Líceum Kiadó, Eger. 2014. 43-58. Internetes elérés: http://tortenelem.uni-eger.hu/public/uploads/di-km-ix_5542295ea91c5.pdf
- BÖRÖCZ – MATUS – ZÁSZKALICZKY 2011. BÖRÖCZ Enikő, dr. – MATUS László – ZÁSZKALICZKY Péter. *Oltalom a zivatarban. Gyülekezet a világvárossá fejlődő Pesten*. Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség, Budapest. 2011.
- BÖRÖCZ 2012. BÖRÖCZ Enikő. *Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspöki szolgálata (1945–1958)*. I. kötet. Luther Kiadó, Budapest. 2012.
- BRANDT 1998. Brandt Juliane. A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. In *Századvég* 1998. 3. évf. 11. sz. 167–193. Internetes elérés: <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/11/brandt.htm>.
- BRANDT 2003. BRANDT, Juliane. Vallás és társadalom a mai magyar történetírásban. In *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban – Ipar és társadalom a 18-20. században*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 10.) Salgótarján-Budapest. 2003. 61–75.
- BRANDT 2013. BRANDT, Juliane. Felekezeti és modern nemzet a 19. századi Magyarországon. In Lukács, Anikó (szerk.) *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.) Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest. 2013. 9-26.
- BRTÁŇ 1942. BRTÁŇ, Rudo. *Vznik, vývin a verzie Kollárovej rozpravy o literárnej vzájomnosti*. (Z našej stariny) Transcius v Liptovskom Sv. Mikuláši, 1942.
- BRTÁŇ 1985. BRTÁŇ, Rudo. Vlastný životopis Viliama Paulinyho-Tótha. In *Biografické štúdie* 12. 1985. 77-88.

- BRUBAKER 2001. BRUBAKER, Rogers. Csoportok nélküli etnicitás. In *Beszélő* 6. évf. 7–8. sz. 2001. Internetes elérés: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/csoportok-nelkuli-etnicitas>
- BRUCKNER 1930. BRUCKNER Győző. Felsőmagyarország ág. hitv. ev. egyház-községeinek elszakítása és a szlovenszkói ág. hitv. ev. egyház alkotmánya. In *Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére*. Ifj. Kudvig és Janovits könyvnyomdája, Miskolc. 1930. 115–279.
- BUJNÁK 1927. BUJNÁK, Pavel dr. *Karol Kuzmány. Život a dielo*. Tranoscus, Liptovský Sv. Mikuláš. 1927.
- BUTVIN, 1965. Butvin, Jozef: Slovenské národnozjednocovacie hnutie (1780–1848). Bratislava, Pravda 1965.
- CSELOVSZKY 1978. CSELOVSZKY Ferenc. Kollár János eszmei hagyatéka. In *Lelkipásztor* 1978. 6. sz. 351-356.
- DÁVID 2007. DÁVID Gábor Csaba. Szövegelemzés és fordítás (A Delfinárium margójára). In „*Nem süllyed az emberiség!*”... *Album amicorum Szőrényi László LX. Születésnapjára*. Jankovics József (főszerk.). MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2007.1295-1302. www.iti.mta.hu/szorenyi60.html
- DAVIS 1990. Davis, Natalie Zemon. *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford University Press, Stanford. 1990.
- DEBRECZENI 2001. DEBRECZENI Attila. Nemzet és identitás a 18. század második felében. In *Irodalomtörténeti Közlemények* 2001. 5-6. sz. 513–552.
- DEMMELE 2009.a DEMMELE József. „...jen šereghajtók budou” Magyarok és szlovákok Ján Gerometta pesti leveleiben. In Uő. „*Egész Szlovákia elfér egy tutajon...*” *Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről*. Kalligram, Pozsony. 2009. 25–40.
- DEMMELE 2009.b Demmel József. „... egész Szlovákia elfért egy tutajon...” A szlovák Tatrín egyesület története (1844-1847). In Uő. „*Egész Szlovákia elfért egy tutajon...*” *Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről*. Kalligram, Pozsony. 2009. 41-72.
- DEMMELE 2011. DEMMELE, József. *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Kalligram, Pozsony. 2011.

- DEMMELEL 2014.a DEMMELEL József. *Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*. Kalligram, Pozsony. 2014.
- DEMMELEL 2014.b DEMMELEL József. *A kettős identitás ára. A békéscsabai Sebe-rényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban*. Országos Szlovák Önkormányzat Kulturális Inté-zete, Békéscsaba. 2014.
- DEMMELEL – KATONA 2017. DEMMELEL József – Katona Csaba (szerk.). *„aki tót pap lé-tére is magyar író”*. Haan Lajos levelei és visszaemlékezései. (KOR/RIDOR KÖNYVEK 10.) Výchumný ústav Slovákov v Maďarsku Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történetu-dományi Intézet, Békéscsaba – Budapest. 2017.
- DETRE 1996. DETRE János. A Pest megyei evangélikus iskolák története. In Farkas Rozália (szerk.) *Művelődéstörténeti tanulmányok* (Studia Comitatus 26.) Szentendre. 1996. 5–153.
- DETRE 2013. DETRE János. *Isten védelme alatt (Az aszódi evangélikusok éle-te a kezdetektől 1939-ig)*. Aszódi Evangélikus Egyházközség, Aszód. 2013.
- DOLANSKÝ 1976. DOLANSKÝ, Julius. Kollár a Slované. In *Biografické štúdie* 6. 1976. 51-60.
- DOMANICZKY 2008. DOMANICZKY, Endre. *A jogállam és a civil szektor, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra* (doktori értekezés). Pécs, 2008. http://doktori-iskola.ajk.pte.hu/files/tiny_mce/File/Archiv2/Domaniczky_Endre_PhD_ertekezes.pdf
- DUDEKOVÁ 1998. DUDEKOVÁ, Gabriela. *Dobrovoľné združovanie na Slovensku v minulosti*. 1998. <http://www.dejiny.sk/eknihy/gd.htm>
- EGRY 2015. Egrý Gábor. *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlo-vákiában 1918-1944*. Napvilág Kiadó, Budapest. 2015.
- ERIKSEN 2011. ERIKSEN, Thomas Hylland. *Etnicitás és nacionalizmus* Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2011.
- FABINY 2008. FABINY Tibor. Peštianske roky Jána Kollára. In *Biografické štúdie* 2008. 33. sz. 138-139.
- FERENČUHOVÁ 2000. FERENČUHOVÁ, Bohumila. Megbékél Szlovákia a maga nacionalizmusával? In *Kalligram* 2000. 7. évf. 1–2. sz. 18–36. <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2000/IX.-evf.-2000.-januar-februar-OS/Megbekel-Szlovakia-a-maga-nacionalizmusaval>

- FERICSÁN 1999. FERICSÁN Kálmán. *Ősi fának ága-boga. A középszintű iparoktatási szervezet kialakulása és fejlődése Magyarországon.* (Mozaikok a nevelés történetéből IV.) Pécs – Budapest 1999. <http://mek.oszk.hu/01800/01898/html/osifa07.htm>
- FORDINÁLOVÁ 1993. FORDINÁLOVÁ, Eva. „Slovanskost” a ”slovenskost” v Kollárovom cestopise. In Cyril Kraus (szerk.) *Ján Kollár (1793–1993), zborník a štúdií.* VEDA Vydavateľstvo akadémie vied, Bratislava. 1993. 203–219.
- FRANKOVÁ 2007. FRANKOVÁ, Libuša. Osvetové a ľudovýchovné snahy slovenských vzdelancov v období národného obrodzenia (1780–1848). In *Dejiny, Internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove.* 2/2007. 148–167. <http://dejiny.unipo.sk/Blog%20Posts/dejiny-22007.html>
- FRIED 1974. FRIED István. Jókai Mór szlovák tárgyú regényeinek forrásaihoz (Szomorú napok, Akik kétszer hálnak meg). In *Irodalomtudományi közlemények* 78. évf. 1. füzet 1974. 84–87. Internetes elérés: http://epa.uz.ua/00000/00001/00285/pdf/itk_EPA00001_1974_01_084-087.pdf
- FRIED 1992. FRIED István. Lelkészek vitája a szlovák irodalmi nyelvről 1846-ban. In *Diakonia* 14. 1992. 2. 20–25.
- FRIED 2009. FRIED István. Egy pálya alkonya (az 1820-as esztendők Kazinczy Ferencé). In *Kisebbségkutatás* 2009. 3. sz. Internetes elérés: http://www.hhrf.org/kisebbssegkutas/kk_2009_03/cikk.php?id=1768
- GÁLOSI 2008. GÁLOSI Adrienne. Határeset. „Rudas Jutka: A szellem finom játéka – a kortárs magyar irodalom intertextuális aspektusai” (recenzió). In *Jelenkor* 2008. 51. évfolyam 5. szám. <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&CID=1491>
- GAUCSIK 2012. GAUCSIK István. Történelem és mítoszteremtés. Karcolatok az első szlovák szövetkezetről. In *Korall* 47. 2012. 42–60.
- GICZI 2005. GICZI Zsolt. Egy evangélikus püspök kora magyar társadalomról és állami vezetőiről. Raffay Sándor önéletrajzi írásai-ból. In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* tomus CXXIII. 2005. 41–61.
- GICZI 2012. GICZI Zsolt. Raffay Sándor és a katolikus egyház. In Bivio. Tanulmányok az Evangélikus Országos Könyvtár műhelyéből Evangélikus Országos Könyvtár, Budapest. 2012. 103–122.

- GUÓTH 1991. GUÓTH Emil. Az evangélikus egyházkerületek 1894. évi területi átrendezése. In *Protestáns szemle* 1991. 8. évf. 1. sz. 20–39.
- GYÁNI – KÖVÉR 2001. GYÁNI Gábor – KÖVÉR György. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest. 2001.
- HALÁSZ 2006. HALÁSZ Iván. Martin Morhác és a pesti szlovák evangélikus gyülekezet utolsó dualizmus kori évei (1906-1919) 347-357. In Ábrahám Barna - Pilecky Marcell (szerk.) *A Duna vallo-mása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. 2006.
- HALÁSZ 2003. HALÁSZ Iván. *Cirkev, národ a štát: Daniel Bachát a jeho budapeštianske roky (1873-1906)*. Esztergom, Piliscsaba PPKE BTK Nyugati Szláv Kulturális Kutatócsoport. 2003.
- HALÁSZ 2011. HALÁSZ Iván. *Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí*. Kalligram, Bratislava. 2011.
- HALÁSZ é. n. HALÁSZ Iván. *A pesti szlovák evangélikusok vezetői a dualizmus idején – 2. (Az egyházak és a régió nemzeti kulturái VI.)* é. n. Internetes elérés: <http://www.nogradhistoria.eu/data/files/187646400.pdf>.
- HALKOVICS 1999. HALKOVICS, László dr. A magyar ipari szakoktatás és statisztikája 1945 előtt. In *Statisztikai Szemle* 1999/04.
- HATOS 2005. HATOS Pál. A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. In *Múltunk* 2005. 50. évf. 1. sz. 89–117.
- HIDASI 2004. HIDASI Judit. A kultúraközi kompetencia kialakulásának folyamataról. In Navracsics Judit – Tóth Szergej (szerk.). *Nyelvészet és interdiszciplinaritás, Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára*. Szeged: Generalia, Veszprém. 2004. I. kötet 14–25.
- HITTRICH 1923. HITTRICH Ödön. *A Budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története*. Budapest. 1923.
- HLAVAČKA 2011. HLAVAČKA, Milan. Místa paměti a jejich „místo” v historickém a společenském „provozu”. In Hlavačka, Milan – Mares, Antoine – Pokorná, Magdaléna et al (szerk.) *Pamět míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*. Historický ústav, Praha. 2011. 10–21.

- HODŽA–ŠKULTÉTY, 2008. Hodža, Milan – Škultéty, Jozef. Polemika o československom rozkole Ved. red.: Rolková, Natália, zodp. red.: Rolková, Božena Bratislava : Politologický odbor Matice slovenskej, 2008.
- HORVÁTH HORVÁTH Gergely Krisztián. *A „torlódott szerkezettől” a „zsilipelésig”. Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében.* Internetes elérés: http://real.mtak.hu/40578/1/HGK_Toht_Zoltan_életmu_tanulmány.pdf
- HORVÁTH 1886. HORVÁTH Mihály. *Huszonöt év Magyarország történetéből. 1823–1848.* Budapest. 1886.
- HORVÁTH 2009. HORVÁTH Zsolt K. Lehetséges-e a szinoptikus biográfia, s ha nem, hogyan. In Tomka, Béla – Halmos, Károly – Klement, Judit – Pogány, Ágnes (szerk.) *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Századvég Kiadó, Budapest. 2009. 88-99.
- JÓZAN 1997. JÓZAN Ildikó. Műfordítás és intertextualitás. In *Alföld 11. sz.* 1997. 45-53.
- KABELÍK, 1928. Kabelík, Jan. *Rodina pěvce „Slávy dcery”* (Český Čtenář) Roč. XX. Sv. 1–2. 1928.
- KAČÍREK 2016. KAČÍREK, Luboš. *Národní život Slováků v Peštubudíně v letech 1850–1875.* (Korridor Könyvek – Korridor Könyvek) Croatia, Budapest. 2016.
- KARÁSEK 1893. Autobiografie Jana Kollára. Podává Josef KARÁSEK. In Pastrnek, František (szerk.) *Ján Kollár (1793 – 1852). Sborník statí o životě, působení a literární činnosti pěvce „Slávy dcery” na oslavu jeho stoletých narozenin.* Vídeň, Český Akademický Spolek ve Vídni a Slovenský akademický spolek „Tatran” vo Vídni. 1893. 277–281.
- KÁROLY 2007. KÁROLY Krisztina. *Szövegtan és fordítás.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 2007.
- KÁRPÁTI, 1960. Kárpáti Endre. Adalékok a magyarországi alkoholelles küzdelem történetéhez (1914-ig). In: *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei.* Vol. 19. 1960. 137–226.
- KECSKEMÉTI 2014. KECSKEMÉTI Tibor. Kubinyi Ferenc életútja és őslénytani munkássága In *Földtani Közlöny* 144/3 2014. 287–290.
- KERTÉSZ 2002. KERTÉSZ Botond. *Evangelium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–1849-ben. (SOCIETAS ET ECCLESIA 5.)* Budapest. 2002.

- KERTÉSZ 2006. KERTÉSZ Botond. Két nemzet bölcsőjénél – szlovák evangélikusok a 19. században (második, befejező rész). In *Keresztény Igazság Új folyam* 70. sz. 2006. nyár. 5-14.
- KERTÉSZ 2014. KERTÉSZ Botond. *Békeidők küzdelmei. Szeberényi Gusztáv Adolf élete*. Szeberényi Gusztáv Adolf Evangélikus Gimnázium, Művészeti Szakközépiskola, Általános Iskola, Óvoda, Alapfokú Művészeti Iskola és Kollégium, Békéscsaba. 2014.
- KISS 1937. KISS Antal. *Az 1913-16. évi budapesti országos ág. hitv. ev. zsinat története*. Ludvig István könyvnyomdája, Miskolc. 1937.
- KISS SZEMÁN 1997. KISS SZEMÁN Róbert. Ján Kollár „elhíresült” Slavy dcera című műve Előénekének magyar fordításai. In BANCZEROWSKI, Janusz et al. (szerk.) *Hungaro-Slavica 1997. (Studia in honorem Stephani Nyomárkay)* ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest. 1997. 153–158.
- KISS SZEMÁN 2007.b KISS SZEMÁN Róbert. A kivonulás és szerepváltozatai Ján Kollár életében és műveiben. In Uő. *Magyarország panaszától Szlávia panaszáig. Irodalmi tanulmányok. (Opera Slavica Budapestinensia Litterae Slavicae.)* ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest. 2007. 33–61.
- KISS SZEMÁN 2008.a KISS SZEMÁN Róbert. Ján Kollár avagy A szláv nemzet jó tulajdonságai? In Uő. „...garázda emberek az Etymologusok.” *Irodalmi tanulmányok. (Opera Slavica Budapestinensia Litterae Slavicae)* ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest. 2008. 48–68.
- KISS SZEMÁN 2008.b KISS SZEMÁN Róbert. Történetiség és kreáció – párhuzamok Ján Kollár és Horvát István történeti munkásságában és attitűdjében. In Uő. „...garázda emberek az Etymologusok.” *Irodalmi tanulmányok. (Opera Slavica Budapestinensia Litterae Slavicae)* ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest. 2008. 17–47.
- KISS SZEMÁN 2010. KISS SZEMÁN Róbert. *Szláv pokol Pesten. Ján Kollár munkássága 1819–1849 között. (Opera Slavica Budapestinensia Litterae Slavicae)* Balassi Kiadó, Budapest. 2010.
- KISS SZEMÁN 2014. KISS SZEMÁN Róbert. *Slovanský Goethe v Pešti: Ján Kollár a národní emblematicus středoevropských Slovanů*. Akropolis, Praha. 2014.
- KISS SZEMÁN, 2007.a KISS SZEMÁN Róbert. Magyarország panaszától Szlávia panaszáig. In Uő. *Magyarország panaszától Szlávia panaszáig. Irodalmi tanulmányok. (Opera Slavica Budapestinensia Litterae Slavicae)* ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest. 2007. 5-32.

- KLAUDY 1997. KLAUDY Kinga. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Scholastica. 1997.
- KMEŤ 2016. KMEŤ, Miroslav: *Historiografia dolnozemskejch Slovákov v 19. storočí*. Vydavateľstvo Ivan Krasko, Nadlak. 2010.
- KOCÁK 1973. KOCÁK, Jozef. Jozef Podhradský. In *Nový život* roč. 25. 1973. č. 1. 51–72.
- KOCÁK 1981. KOCÁK, Jozef. Jozef Podhradský. In *Literárny archív* 18. 1981. 101–119.
- KOMÁREK 1893. KOMÁREK, František. Kollárovy literárni styky s Fr. C. Kampelikem. In Pastrnek, František (szerk.) *Ján Kollár (1793 – 1852). Sborník statí o životě, působení a literární činnosti pěvce „Slávy dcery“ na oslavu jeho stoletých narozenin*. Vídeň, Český Akademický Spolek ve Vídni a Slovenský akademický spolok „Tatran“ vo Vidni. 1893. 194–197.
- KÓSA 1988. KÓSA László. Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolútizmus idején. In Németh G., Béla (szerk.) *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolútizmus korában*. Gondolat, Budapest. 1988. 350–365.
- KOSÁRY 1980. KOSÁRY Domokos. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1980.
- KOVÁČOVÁ 2011. KOVÁČOVÁ, Anna. Z histórie peštianskeho slovenského evanjelického a katolíckého cirkevného života. In Divičanová, Anna - Kováčová, Anna (szerk.). *Cirkevná kultúra Slovákov v Maďarsku / A magyarországi szlovákok egyházi kultúrája. (Otázky vývoja kultúry – A kultúrafejlődés kérdései II.)* Békéská Čaba – Békéscsaba. 2011. 78–109.
- KOVÁCS 1977. KOVÁCS Endre. *Szemben a történelemmel*. Budapest, Magvető, 1977.
- KOVÁCS 2004. KOVÁCS Éva. Vakmerő tézisek az identitásról. In Ferdinéc Csilla (szerk.) *Nemzet és társadalom*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 2004. 221–234.
- KOVÁCS é. n. KOVÁCS Tamás. *Az internálás, mint rendészeti válasz állambiztonsági és államrendészeti kihívásokra 1919-1945 között*. én. Internetes elérés: <http://www.pecshor.hu/periodika/XIII/kovacst.pdf>
- KÖVÉR 2000. KÖVÉR György. Biográfia és történetírás. In *Aetas* 2000. 3. sz. Internetes elérés: http://www.aetas.hu/2000_3/2000_3-10.htm
- LEMERT 2006. LEMERT, Charles. *Durkheim's ghosts. Cultural logics and Social things*. Cambridge. 2006.

- LOCHER 1931. LOCHER, Theodor Jakob Gottlieb. *Die nationale Differenzierung und Integrierung der Slovaken und Tschechen in ihrem geschichtlichen Verlauf bis 1848*. H.D. Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem. 1931.
- LŐRINCZ 2007. LŐRINCZ Julianna, Dr. Azonosság és máság. A műfordításelmélet néhány terminológiai kérdése. In *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. 2007. II. évf. 1. sz. 21–28.
- MAGYAR 1910. MAGYAR Győző, dr. Wimmer Ágost Gottlieb, Felsőlövő nagy papja. (Egyházunk nagyjai X.) Luther Társaság, Budapest. 1910.
- MAJZON 1974. MAJZON László dr. A két Kubinyi és a Földtani Társulat. In *Földtani Közlöny* 1974. 104. 20–220.
- MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR 1985. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit. *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*. Gondolat Kiadó, Budapest. 1985.
- MANNOVÁ 2006. MANNOVÁ, Elena. Spolky a národná emancipácia Slovákov. In Tatiana Ivantyšinová (szerk.). *Ján Kollár a slovanská vzájomnosť. Genéza nacionalizmu v strednej Európe*. (Slovanské štúdie. Különszám, 4.) Spoločnosť pre dejiny a kultúru strednej a východnej Európy a Historický ústav SAV, Bratislava. 2006. 73–85.
- MAROSVÁRI 1987. MAROSVÁRI Attila. A szervezett iparostanonc-oktatás kezdetei Makón (1856–1884). In *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1987/1.
- MAROSVÁRI 1991/1992. MAROSVÁRI Attila. A szervezett alapfokú iparostanonc-oktatás kialakulásának első szakasza Magyarországon (1778–1849). In *Móra Ferenc Múzeum évkönyve* 1991/1992 1. sz. 177–202.
- MARTIŠ 1973. MARTIŠ, Ján. Život a dielo Štefana Závodníka. In *Biografické štúdie* 4. 1973. 11–37.
- MAŤOVČÍK 1983. MAŤOVČÍK, Augustín. Ján Pravdoľub Bella (Príspevok k životopisu). In *Slováci v zahraničí* 9. 1983. 65–83.
- MATUS 2013. MATUS László. V babylonskom zajatí alebo v zaslúbenej zemi? Kázeň Jána Kollára o verejnom záujme z roku 1848. In *Forum Historiae* 2013. 7. évf. 2. sz. 7–20.
- MATUS 2014. MATUS László. Z česko–slovenského samovzdelávacieho krúžku slovenská remeselnícka škola? Korelácie medzi slovenskou národnou politikou identity a štátnym odborným vzdelávaním. In *Korridor* 2014/2. 19–51. Internetes elérés: http://korridor.eu/files/2014/06/korridor_2014-2_studie_laszlo-matus.pdf

- MATUS 2016. MATUS László. „Akkor érhetjük el legszentebb céljainkat, ha nem csupán szlovákok, hanem össz-szlávok leszünk.” Ludovít Štúr és a törzsi nacionalizmus. In Demmel József (szerk.). *Az ismeretlen Ludovít Štúr. Magyar tanulmányok a legnagyobb szlovákról.* (KOR/RIDOR Könyvek 6.) Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba. 2016. 71–87.
- MATUS 2018. MATUS László. A Magyar Királyi Államvasutak „ellenforradalmi” konszolidációja. Védekezési stratégiák a Tanácsköztársaság támogatása miatt indított államvasúti politikai eljárásokban. In *Korall* 71. sz. 2018. 87–102.
- MAXWELL 2008. MAXWELL, Alexander. Ján Kollár’s Literary Nationalism. In Ján Kollár. *On Literary Reciprocity between the Various Tribes and Dialects of the Slavic Nation.* Alexander Maxwell (szerk. és ford.) Bloomington, Indiana. 2008. 1–67.
- MAXWELL 2009. MAXWELL, Alexander. *Choosing Slovakia. Slavic Hungary, the Czechoslovak Language and Accidental Nationalism.* London, New York. 2009.
- MERVA 2014. MERVA Attila. Jókai és a felvidék. Jókai felvidéki témájú regényeinek hátteréhez. In *Tempevölgy* 6. évf. 2. sz. 2014. 72–81. Internetes elérés: http://epa.oszk.hu/03000/03099/00022/pdf/EPA03099_tempevolgy_2014_2_072-081.pdf
- MRÁZ 1952. MRÁZ, Andrej. *Ján Kollár.* Slovenský spisovateľ, Bratislava. 1952.
- MURKO 1893. MURKO, Matija dr. Kollárová vzájemnost slovanská. In Pastrnek, František (szerk.) *Ján Kollár (1793 – 1852). Sborník statí o životě, působení a literární činnosti pěvce „Slávy dcery“ na oslavu jeho stoletých narozenin.* Vídeň, Český Akademický Spolek ve Vídni a Slovenský akademický spolok „Tatran” vo Vídni. 1893. 201–232.
- NIEDEMÜLLER 1999. NIEDERMÜLLER Péter. Kultúraközi kommunikáció. In Béres István – Horányi Özséb (szerk.) *Társadalmi kommunikáció.* Budapest, Osiris. 1999. 96–111.
- ORMIS 1954. ORMIS, Ján Vladimír. *Bibliografia Jána Kollára.* Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava. 1954.
- OROSZ 2008. OROZS Gábor. A nyíregyházi evangélikus tanítóképző szervezésének és indulásának története. In Csoma József (szerk.) *Evangélikus tanítók, iskolák, tanítóképzés Nyíregyházán a XIX. században.* Nyíregyháza. 2008. 160–238.

- OTTLYK 1959. OTTLYK Ernő, dr. Az 1918-19-es forradalmak és az evangélikus egyház. In *Theologiai Szemle* 1959. 1–2. sz.
- PAJKOSSY 1993. PAJKOSSY Gábor. Egyesületek a reformkori Magyarországon. In *História* 1993/02. 6–9.
- PÁLFY 1965. PÁLFY Miklós. *Jeremiás próféta könyvének magyarázata*. (I. kötet). Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, Budapest. 1965. 3-11. (II. kötet) 120–125.
- PASJAR 1975. PASJAR, Štefan. *Dejiny výchovy dospelých na Slovensku*. Obzor, Bratislava, 1975.
- PAYR 1935. PAYR Sándor, dr. A magyar protestáns papi öltöny története. Székely és társa Könyvnyomdája, Sopron. 1935.
- PICHLER 1998.a PICHLER, Tibor. Obavy z politiky: Ján Kollár a myšlienka slovanskej vzájomnosti. In Uő. *Národovci a občania: o slovenskom politickom myslení v 19. storočí*. VEDA, Bratislava. 1998. 15-30.
- PICHLER 1998.b PICHLER, Tibor. Štúrovská romantickorealistickej koncepcia nacionalizmu. In Uő. *Národovci a občania: O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*. VEDA, Bratislava. 1998. 33–74.
- PICHLER 2002. PICHLER, Tibor. Slovenské politické myslenie v 19. storočí – kľúčové problémy. In *Filozofia* 2002. 1. sz. 15–20.
- PICHLER 2011. PICHLER, Tibor. Uhorská politická kultúra a slovenské národné myslenie. In Ivančíková, Edita et al. (szerk.) *Kapitoly z histórie stredoeurópskeho priestoru v 19. a 20. storočí*. Bratislava, 2011. 200–212.
- PICHLER 2014. PICHLER, Tibor. A magyarországi politikai kultúra és a szlovák nemzeti gondolkodás. In *Korridor* 2014/3. 5–24.
- PIVKOVÁ é. n. PIVKOVÁ, Zuzana. *Stručný prierez dejinami Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania v Uhorsku* (od druhej polovice 19. storočia po rok 1914). 340–343. Internetes elérés: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Olostiak4>
- PODOLAN 2010. PODOLAN, Peter. Politické aspekty činnosti Jána Kollára. In HISTORIA NOVA I. évf. 1. sz. 2010. 65-89. Internetes elérés: http://www.fphil.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ksd/HinoI-2010-1g.pdf
- PODOLAN 2012. PODOLAN, Peter. Životopisný náčrt k 160. Výročiu úmrtia Jána Kollára (1793–1852). In Podolan, Peter (szerk.) *Štúdie k jubileu Jána Kollára*. (Historia Nova 5) Bratislava. 2012. 264–238.

- POLLA 1997. POLLA, Belo. Slovenské politické snahy v rokoch 1859–60. In Uö. *Matica slovenská a národnostná otázka*. Matica slovenská 1997. 113–140.
- POPOVIČ 1980. POPOVIČ, Anton. *A műfordítás elmélete*. Madách, Bratislava. 1980.
- RÉVÉSZ 1957. RÉVÉSZ Imre. *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1957.
- ROMSICS 2011. ROMSICS Ignác. A magyar nemzetiségpolitikai gondolkodás és Grünwald Béla. In *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai Romsics Ignác és Roman Holec utószavával*. Kalligram, Pozsony. 2011. 215–231.
- ROSENBAUM 1954. ROSENBAUM, Karol. Ideový charakter Kollárových rozpráv o slovanskej vzájomnosti. In KOLLÁR, Ján. *O literárnej vzájomnosti*. Karol Rosenbaum (szerk. és ford.) (Edícia Korrešpondencia a dokumenty zväzok 2.) Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava. 1954.
- SAK 2007. SAK, Robert. *Josef Jungmann. Život obrozence*. Vyšehrad, Praha. 2007.
- SCHLETT 2009. SCHLETT István. Politika és közérdek – avagy van-e, ami nincs? In *Századvég* 2009. 51. sz. 45–56. Internetes elérés: <http://www.ecatalog.hu/szazadveg0901>
- SCHOLTZ 1940. SCHOLTZ Ödön. *Az evangélikus misszióügy fejlődése Magyarországon kezdettől fogva az Országos Misszióegyesület megalapításáig*. Magyar Evangélikus Misszióegyesület, Budapest. 1940.
- SIMON 2010. SIMON Zoltán Boldizsár. A másik ugyanabban a világban. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.) *Mikrotörténelem másodfokon* (Mikrotörténelem 4.). L'Harmattan, Budapest. 2010. 187–199.
- ŠKVARNA 1994. ŠKVARNA, Dušan. Ján Kollár – A szlovák politikai gondolkodás megteremtője. In *Protestáns Szemle* 1994. 2. sz. 90–95.
- ŠOLTÉS ŠOLTÉS, Peter. Národnopolitické koncepcie slovenských evanjelikov v prvej polovici dlhého 19. storočia. In Kováč, Dušan et al. (szerk.) *Sondy do slovenský dejín v dlhom 19. storočí*. Historický ústav SAV, Bratislava. 2013. 48–67.
- STEIER 1937. STEIER Lajos. *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I. A kérdés története*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 1937.

- ŠVORC 1999. ŠVORC, Peter. Slovenskí evanjelici v prvých troch desaťročiach 20. storočia. In Daniel P., David (szerk.). *Evanjelici a evanjelická teológia na Slovensku*. Evanjelická bohoslovecká fakulta University Komenského v Bratislave, Bratislava. 1999. 214-232.
- SZABÓ 2007. SZABÓ Helga. Fordítás, ideológia és az olvasói bizalom. In *Fordítástudomány* 9. évf. 1. sz. 2007. 69–78.
- SZAKOLCAI 2015. SZAKOLCAI Árpád. Marginalitás és liminalitás. Státuszon kívüli helyzetek és átértékelésük. In *Régió 2015*. 23. évf. 2. sz. Internetes elérés: regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/download/66/pdf_47
- SZALATNAY 1964. SZALATNAY Rezső. *A cseh irodalom története*. Budapest. 1964.
- SZARKA 1999. SZARKA László. *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Slovenský národný vyvin – maďarská národnostná politika v Uhorsku v rokoch 1867–1918*. Kalligram, Pozsony-Bratislava. 1999.
- SZELÉNYI 1917. SZELÉNYI Ödön. *A magyar evangélikus iskolák története a reformációtól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra*. Grafikai műintézet Wigand, Pozsony. 1917.
- SZERB 1938. SZERB Antal. Száz éves dolgok. Kazinczy utolsó napjai. In *Nyugat* 1938. 12. sz. Internetes elérés: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00635/20359.htm>
- SZIKLAY 1962. SZIKLAY László. *A szlovák irodalom története*. Budapest. 1962.
- SZIKLAY 1965. SZIKLAY László. Maďarské vzťahy Jána Kollára v Pešti. In *Dějiny a národy*. Praha. 1965. 85–109.
- SZTERÉNYI 1897. SZTERÉNYI József. *Az iparoktatás Magyarországon*. Budapest. 1897.
- TELLINGER 2007. TELLINGER, Dušan. A kultúra szerepe a fordításban. In *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio philosophica, tomus XII.* - fasciculus 1. Miskolc. 2007. 15–22.
- TENGELY 2007. TENGELY Adrienn. Az egyházak és a nemzetiségi kérdés 1918-ban. In *Egyháztörténelmi szemle* 2007. 8. évf. 1. sz. Internetes elérés: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tengely-nemzetisegi.htm>
- TIBENSKÝ 1976. TIBENSKÝ, Ján. Úloha Jána Kollára v slovenskom národnom obrodení a hnutí. In *Biografické štúdie* VI. Martin. 1976. 35–50.

- TLUSTÝ 2017. TLUSTÝ, Tomáš. *Budování národních organizací YMCA v Československu a Polsku. Rozvoj tělesné kultury v letech 1918–1939*. Univerzita Karlova, Praha. 2017.
- TOLMÁR 2010. TOLMÁR Bálint. A történész és a másik. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.) *Mikrotörténelem másodfokon* (Mikrotörténelem 4.). L'Harmattan, Budapest. 2010. 155–186.
- TÓTH 2001. TÓTH Árpád. Önszegélyezés és önszerveződés. Temetkezési és betegségelező egyletek a reformkori Pesten. In *Korall* 2001. Ősz-tél. 49–71.
- TÓTH 2004. TÓTH István. A magyarországi szlovákok politikai és politikai jellegű szerveződései (1900-1948). In Ihász István – Pintér János (szerk.) *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 4.* Budapest. 2004. Internetes elérés: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_JNSZ_MMTTEvk_04/?pg=41&layout=s
- TURCZYNSKI 1976. TURCZYNSKI, Emanuel. *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*. Düsseldorf. 1976.
- VARGA 2007. VARGA S. Pál. A nemzetfogalom változatai a 19. századi magyar irodalomban. In Šutaj, Štefan – Szarka, László (szerk.) *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 17.-20. storočia / Regionális és nemzeti identitásformák a 18-20. századi magyar és szlovák történelemben*. Universum, Prešov. 2007. 40-57. Internetes elérés: <http://www.mtaki.hu/data/files/238.pdf>
- VÁRI 2007. VÁRI András. Nemzetek, szövetkezetek – és kutatóik. In *Régió* 18. évf. 2. sz. 2007. 79–112.
- VÁRNAI 1893. VÁRNAI Sándor. Jan Kollár mint pap, tudós és költő. In *Protestáns Szemle*. 1893.
- VÁROSSOVÁ 1993. VÁROSSOVÁ, Elena. Slovanská vzájomnosť a integračný princíp u Jána Kollára. In Cyril Kraus (szerk.) *Ján Kollár (1793 – 1993), zborník a štúdií*. VEDA Vydavateľstvo akadémie vied, Bratislava. 1993. 48–64.
- VÍG 1937. VÍG Albert. *Magyarország iparoktatásának története az utóbbi száz évben, különösen 1867 óta*. Pátria, Budapest. 1937.
- VINCZE 2006. VINCZE Hanna Orsolya. A kora újkori magyar fordítások tétje. In *Korall* 7. évf. 23. sz. 2006. 116-132. Internetes elérés: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00016/pdf/EPA00414_Korall_2006_23_116vincze.pdf

- VIRŠINSKÁ 2011. VIRŠINSKÁ, Miriam. *Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku a Slováci v druhej polivici 19. storočia*. Matica Slovenská, Martin. 2011.
- VIRŠINSKÁ 2006. VIRŠINSKÁ, Miriam. A protestáns páten a magyar és a szlovák Történetírásban. *SIC ITUR AD ASTRA* 2006. 3–4. sz. 139–154.
- VYVÍJALOVÁ 1998. VYVÍJALOVÁ, Maria. *Alexander Rudnay v kontexte národnobrodenského hnutia*. 1998.
- WHITE 1997. WHITE, Hayden. A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In Uő. *A történelem terhe*. Osiris, Budapest. 1997. 103–142.
- ZÁSZKALICZKY 2019. ZÁSZKALICZKY Péter. *Oltalom a zivatarban II. A Pesti Evangélikus Egyház a 20. században*. Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség, Budapest. 2019.
- ZSILINSZKY 1907. ZSILINSZKY Mihály (szerk.). *A magyarhoni protestáns egyház története*. Atheneum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest. 1907.
- ZAKAR 2015. ZAKAR Péter. Adalékok a felföldi mértékletességi egyesületek történetéhez. Ján Andráscsik szlovák katolikus pap élete. In *Századok. A Magyar történelmi társulat folyóirata*. 149. évf. 5. sz. 2015. 1211–1246.

Felhasznált nyomtatott források

- AMBRUŠ 1991. AMBRUŠ, Jozef. *Listy Jána Kollára*. I. 1816 – 1839. Matica slovenská, 1991.
- BELLA 1922. BELLA Ján Pravdoľub. Niektoré rozpomienky z rokov 1858 – 1864. In *Slovenské pohľady* roč. 38. č. 9. 1922. 520–523.
- BODICKÝ é. n. BODICKÝ, Michal. *Rozpomienky a pamäti II*. Internetes elérés: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1312/Bodicky_Rozpomienky-a-pamati-II/7
- BORBIS 1861. BORBIS, Johannes. *Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung...* Nördlingen 1861.
- CSOHÁNY 1979. CSOHÁNY János dr. *A magyarországi protestánsok az abszolútizmus-kori kormányzatok tükrében*. Doktori értekezés, kézirat. Budapest. 1979. OSZK szp. 13/2;553.
- DOHNÁNY 1988. DOHNÁNY, Mikuláš. História povstania slovenského z roku 1848. In Dohnány, Mikuláš – Štefanovič, Samuel D.: *Slovenské povstanie 1848 – 1849*. Tatran, Bratislava. 1988. 7–180.
- GAUDY é. n. Gaudy László. *Raffay Sándor*. 179180. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. AB 259.
- HLASOWÉ 1846. *HLASOWÉ o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky*. Spisů muzejních číslo XXII. W Praze, 1846.
- HURBAN 1846. *Slovo o spolkách mjernosti a školách nedelních* od M. J. HURBANA. V B. Bistrici, tlačom Filipa Macholda, 1846.
- HURBAN 1959. HURBAN, Josef Miloslav Hurban. *Ludovít Štúr – Rozpomienky*. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, Bratislava. 1959.
- HURBAN 1973. HURBAN, Josef Miloslav. *Životopisy a články*. (Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky. Spisů muzejních číslo XXII. W Praze, 1846.) Tatran, Bratislava. 1973. Internetes elérés: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/990/Hurban_Clanky/2#ftn.id2505559
- HURBAN é. n. HURBAN, Jozef Miloslav. Cesta Slováka k slovanským bratom na Morave a v Čechách. *Zlatý fond denníka SME* 2010. Internetes elérés: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1281/Hurban_Cesta-Slovak-a-k-slovanskym-bratom-na-Morave-a-v-Cechach/1

- JESZENSZKY, 1848. JESZENSZKY László. Hódmezővásárhely. 1848. május 24. In *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1848. 24. sz.
- JÓKAI 1900. JÓKAI Mór. *The Day of Wrath* (translated by R. Nisbet Bain) Doubleday, Page & Company, New York. 1900.
- JÓKAI 2006. JÓKAI Mór. *Szomorú napok*. Mercator Stúdió Elektronikus Könyvkiadó, 2006.
- KOLLÁR 1831. Neděle druhá po velikénoci. Které jsau ty věci, za něž i my, podle příkladu Krista život klásti máme? In *Nedělnj, swatečné i příležitostné Kázně a Řeči od Jana KOLLÁRa... I*. W Pessti, tiskem Trattnera a Karoliho. 1831. 152–159.
- KOLLÁR 1833. *Gako my tuto naši ewangelisko-slowenskau Cjrkew rozmnožowati můžeme a máme?* Kázeň při výročnj pamatce poswěcenj chrámu ewangelického pešťanského w druhau slawnost letnic roku 1833, od Jána KOLLÁRa kazatele téze cjrkw. W Pešti, tiskem J. M. Trattner a Štep. Károlyi
- KOLLÁR 1835. *Národné zpiewanky čili Pjsně swětské Slowákúw w Uhrách gak pospolitého lidu tak i wyššjch stawúw, sebrané od mnohých, w pořádek uwedené, wyswětlenjmi opatřené a wydané od Jana KOLLÁRa*. Djl druhy. Wydánj hogně rozmnožené i perwe dwa tištěné swazečky w sobě obsahujcj. W Budjně, w Král. Universické tiskárně 1835.
- KOLLÁR 1844. Při narozeninách krále. In *Nedělnj, swatečné i příležitostné Kázně a Řeči od Jana KOLLÁRa... II*. W Budině, tiskem jana Gyuriana a Martina Bagó, 1844. 154–166.
- KOLLÁR 1845.a *Díla básnická Jana KOLLÁRa we Dwau Djlich*. W Budínee wytissteena literami Gyuriána a Bagó. 1845. I. díl. Sláwy Dcera, Lyricko-epická básen w pěti Zpěwích.
- KOLLÁR 1845.b *Díla básnická Jana KOLLÁRa we Dwau Djlich*. W Budině wytištěna literami Gyuriána a Bagó. 1845. II. díl. Menší básně.
- KOLLÁR 1848. *Napomáhánj obecného dobrého wúbec obzwlásstě wlasti. Kázanj mimořádné we IV. neděli po velikénoci we chrámě ew. A. W. w Pessti držané od Jana KOLLÁRa*. W Pessti 1848.
- KOLLÁR 1853. *O literní wzájemnosti mezi rozličnými kmeni a nářečtmi slowanského národu od Jana KOLLÁRa*. Dle zlepšeného vydání pod titulem: Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen der verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation vyšlého přeložil Jan Slav. Tomiček. typ. Jarosl. Pospíšil, Praha. 1853.

- KOLLÁR 1929. *Ueber die literarische Wechseleitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation.* Miloš Weingart, Ján KOLLÁR, Rozpravy o slovanské vzájemnosti. Praha. 1929. 31–165. Text 1. nemeckého vydania (1837) s vyznačením odchýlok v 2. vyd. (1844) je uverejnený paralelne s českým textom z r. 1836.
- KOLLÁR 1954. KOLLÁR, Ján. *O literárnej vzájomnosti.* Ford. Rosenbaum, Karol (Edícia Korrespondencia a dokumenty zväzok 2.) Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava. 1954.
- KOLLÁR 1997. KOLLÁR, Ján. *Pamäti z mladších rokov života.* Transcius, Liptovský Mikuláš. 1997.
- KOLLÁR 2008. KOLLÁR, Ján. Reciprocity Between the Various Tribes and Dialects of the Slavic Nation, In Alexander Maxwell (szerk. és ford.). *On Literary Reciprocity between the Various Tribes and Dialects of the Slavic Nation.* Bloomington, Indiana. 2008. 73–136.
- KOVÁCS – MATUS 2012. KOVÁCS Anna – MATUS László. *Jób megpróbáltatásai – egy evangélikus gyülekezet sorsfordulói. A pesti szlovák evangélikus gyülekezet emlékkönyve. Utrpenia Jóba – peripetie jedného evanjelického zboru. Pamätnica peštianskeho slovenského evanjelického zboru.* Budapesti Szlovákajkú Evangélikus Egyházközség Slovenský evanjelický zbor v Budapešti, Budapest. 2012.
- KUBINYI 1866. *A pesti autonóm szlávegyház szenvedéseinek története a XIX. Században.* Írta Id. Kubinyi Ferenc a Buda-Pesti Ágostai Hitvallású Esperesség és Pesti Autonom Egyház felügyelője. Pest, Nyomatott Herz Jánosnál. 1866.
- KUZMÁNY 1848. KUZMÁNY, Karol. Slovenskí život. Spolok všeobecnej vzdelanosti v B. Bistrici. In *Orol Tatránski* roč. 4. 4. dubna 1848. č. 92. 731–734.
- KRAUS 1974. KRAUS, Cyril. *Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch.* Osveta, 1974.
- LANSTJÁK é. n. *Anti-Magyar.* Írta LANSTJÁK András. Pesten, nyomtatott Trattner-Károlynál.
- LASSÚ 1833. *Ausztriai birodalomnak statisztikai, geographiai és históriai leírása.* Kidolgozta LASSÚ István... Pesten, 1833. II. kiadás.
- MIKSZÁTH é. n. MIKSZÁTH Kálmán. *Jókai Mór élete és kora.* Internetes elérés: <https://mek.oszk.hu/00900/00945/00945.pdf>

- PAMÁTKA 1845. *PAMÁTKA dobrodincůw cirkwe ewang. slowenské a. w. w Pešti obsahující Řeči, Werše a životopisi.* W Pešti, 1845.
- PODHRADSKÝ 1893. PODHRADSKÝ, Jozef. Zo života Jána Kollára. In *Slovenské pohľady* 1893. 448–457.
- PODHRADSKÝ 1862. [PODHRADSKÝ, Jozef] *Co delá Autonomia w Pessti? anebo horká medicjna z apathéky prawdy pro rozkusowanau cjrkew ewang. slowenskau w Pessti.* W Pessti. Tiskem Trattner-Károlyiho 1862.
- PODMANICZKY PODMANICZKY Frigyes. *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből. 1824–1844.* Internetes elérés: <http://mek.oszk.hu/00900/00957/00957.pdf>
- RAFFAY 1914. RAFFAY Sándor. *Az evangélikus egyház Amerikában.* (Különnyomat a Theológiai szaklapból.) Budapest. 1914.
- RAFFAY 1944. RAFFAY D., Sándor. *Ötven év távlatából.* Hornyánszky V. Könyvnyomdai műintézet, Budapest. 1944.
- RAPANT 1937. RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie roku 1848 – 49. (Dejiny a dokumenty. I/1.)* Turčiansky Svätý Martin. 1937.
- RAPANT 1943. RAPANT, Daniel. *Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842. (Dokumenty. II.)* Tranoscius v Liptovský svätý Mikuláš. 1943.
- ŠTÚR 1845. ŠTÚR, Ludovit. *Nedeľné školy (1–2. rész).* In *Slovenskje národnýje novini* 6. sz. 1845. Internetes elérés: <http://www.stur.sk/clanky/4cl1.htm>
- ŠTÚR 2012. ŠTÚR, Ludovit. *A szlávtság és a jövő világa. Válogatott írások. I.* (szerk. Demmel József) Kalligram, Pozsony. 2012. 132–141.
- SZABÓ 1817. *A' hazabeli kisebb Oskoláknak jobb lábön állításokról, nevezetesen, Hogy kellene azokat a' szorgalom (industrialis) iskolákkal egybe kötni, Különös tekintettel a' protestánsok' oskoláira.* Készítette SZABÓ János, Pesten. 1817.
- SZÉKÁCS 1848. SZÉKÁCS József. *A Magyarhoni Ágost. Hitv. Évangy. Egyház egyetemes névtára.* Pest. 1848.
- SZIGETHY 1928. SZIGETHY Lajos. *Luther lelke. Hangulatképek a lutheránus magyarság múltjából, báró Radványszky Albert egyetemes felügyelő előszavával.* Evangélikus Tanáregyesület. III. 1928.

- WALASKÝ 1848. Přejmluwa Ur. Pána Jana WALASKÉho, wice-insspektora ku zboru ew. Slowenskému. In *Napomáhánj obecného dobrého wůbec obzwlásstě wlasti. Kázanj mimořádné we IV. neděli po welikénoci we chrámě ew. A. W. w Pessti držané od Jana Kollára.* W Pessti 1848.
- ZGÚTH 1941.a ZGÚTH, Peter Pavel. Martin Morháč, 1. In *Služba* 1941. V. évf. 229-232. 2. rész1941, 8. szám, 255–259.
- ZGÚTH 1941.a ZGÚTH, Peter Pavel. Martin Morháč, 2. In *Služba* 1941. V. évf. 255–259.

Időszaki kiadványok

8 Órai Újság	Národná jednota
Atheneum	Népszava
Az Est	Pester Lloyd
Bécsi Magyar Újság	Pesti Hírlap
Budapesti hírlap	Pesti Napló
Evangélikus Egyház és Iskola	Protestáns Egyházi és Iskolai Lap
Evangélikus Élet	Slovenská politika
Evangélikus Közérdek	Slovenský denník
Evangélikus Őrálló	Slovenský týždenník
Evangélikusok Lapja	Slovenský východ
Híradó	Tudományos Gyűjtemény

RESUMÉ

Prvá štúdia publikácie *Vedec – knihomol, diviak z Bakonya a železničiar s maláriou*, ktorá nesie názov *Niekdajší slovenský Maďarország*, sa nedá žánrovo jednoznačne zaradiť. Jej tón je charakterizovaný akousi trpkou intimitou, preto si radšej pomôžeme parafrázou z lektorského posudku. Podľa Róberta Kissa Szemána sa úvodný text knihy venuje otázke „z akej pozície hovorí autor“, čo výrazne zvyšuje hodnovernosť neskoršieho výkladu. Odstup a ironický postoj autora k vlastnej historickej narácii potvrdzuje aj jeho príbeh o náleze domnej fotografie Jána Kollára.

V poradí druhá a zároveň aj najdlhšia štúdia knihy (*Z česko-slovenského samovzdelávacieho krúžku slovenská remeselná škola? Vzťah medzi slovenskou národnou politikou a štátnym odborným vzdelávaním*) hovorí o konflikte medzi farárom pešťbudínskych slovenských evanjelikov a učiteľom miestnej cirkevnej školy. Ján Kollár a Ján Kadavý sa pochytili pre cirkevnú nedeľnú školu a v pozadí ich sporu historici doteraz videli stret štúrovskej a kollárovskej koncepcie slovenského národného hnutia. Predstavoval však zápas o nedeľnú školu skutočne „len“ jednu kapitolu v rámci veľkého konfliktu medzi kollárovcami a štúrovcami? Autor upozorňuje na úplne iný kontext príbehu. V rámci slovenskej národnej historickej tradície predstavuje inštitút nedeľnej školy jednu zo samozrejmych miest pamäti, možno aj preto nepredstavoval predmet hlbšieho výskumu. Podľa predstáv veľkej národoveckej trojice, Štúra, Hurbana a Hodžu, mali nedeľné školy spolu so spolkami miernosti a hospodárskymi a spotrebnými družstvami vytvárať masovú bázu slovenského národného hnutia. Výskum pešťbudskej nedeľnej školy však ukázal, že tento typ školy nebol slovenským špecifikom. Ako praktická remeselná škola bola mimoriadne populárna v rakúskych a českých regiónoch habsburskej monarchie, no nebola zriedkavá ani v Uhorsku, kde bolo viacero pokusov o jej rozšírenie. Je nesporné, že štúrovci sa pokúšali o presadenie slovenskej národnej orientácie v nedeľných školách v slovenskom prostredí, no doterajšiemu výskumu sa zatiaľ nepodarilo dokázať, že by sa im to v masovom meradle aj podarilo. Prípud pešťbudskej slovenskej školy skôr ukazuje, že uspeli len čiastočne. Škola fungovala na základe štúrovských regúl nanajvýš niekoľko mesiacov, predtým a najmä potom vyučovala praktické znalosti, vrátane nemeckého a maďarského jazyka. Pokiaľ ide o jazyk výučby, v škole sa používala štúrovčina, čo však nebol skutočný dôvod Kollárovej nespokojnosti. Na rozdiel

od všeobecného presvedčenia historiografie totiž Kollár neútočil na učiteľa Kadavého v prvom rade preto, že ten podporoval štúrovcov, ale preto, že sa cirkevná náuka dostala v rámci vyučovania do úzadia. Pre tento spor stratila populárna peštianska nedeľná škola svoj slovenský charakter, jej triedy spolu s neústupčivým učiteľom prebrala spoločná škola cirkevného zboru pod vedením Pála Kanyu. Zdá sa teda, že nemecká a maďarská časť cirkevného zboru boli otvorenejšie voči školskému programu štúrovcov ako Kollár a jeho prívrženci.

Ak si prečítame kázeň „*Podpora verejného dobra, a najmä blaha vlasti*“, ktorá počas revolúcie 1848 zaznela z evanjelickej kazateľnice a neskôr bola vydaná aj samostatne, na prvý pohľad by sa nám nejavilo pravdepodobným, že ju napísal Ján Kollár, ktorý bol, ako je verejne známe, jedným z ideových otcov panslavizmu. V máji 1848 vládny obežník nariadovel luteránskym kňazom velebíť revolúciu v Uhorsku a odsúdiť „národnostných“ povstalcov, teda aj štúrovcov, no kázeň napriek tomu nemožno považovať za propagandistický text napísaný na objednávku. Ak kriticky zhodnotíme historickú tradíciu a nezaujato preskúmame Kollárovo životné dielo, nájdeme v ňom mnoho myšlienok, ktoré sú v súlade s politickými názormi sformulovanými v kázni. Na túto dvojakoť Kollárovoho akademického alebo alternatívneho prístupu poukazuje názov tretej štúdie: ***Cirkevný zbor žijúci v zajatí alebo rovnoprávni krajanovia?*** Podľa autora je potrebné prehodnotiť tradičný obraz zakotvený v slovenskej historiografickej tradícii o Kollárovej necitlivosti voči spoločenským otázkam a jeho apolitickom postoji.

Štúdia venovaná Kollárovej vedeckej rozprave o slovanskej vzájomnosti predstavuje zaujímavý experiment so sporným výsledkom. Sporným, lebo je málo pravdepodobné, že raz toto základné dielo panslavizmu (*Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*) vyjde v maďarskom jazyku. Ak by však maďarský preklad predsa len vznikol, štvrtá štúdia ***Slovanská katedrála z prineseného materiálu***, by mohla poslúžiť ako jeho úvodná štúdia. Autor v nej podáva translatologický výklad a rozbor ideologických východísk diela doplnia detailnou filologickou analýzou. Zároveň si kladie otázku: prečo maďarská historiografia a slavistika prejavuje taký malý záujem o diela a myšlienky autorov nemaďarských národných komunit v Uhorsku 19. storočia? Ak raz bude predsa len aktuálne, aby sa maďarské a uhorské dejiny vyrozprávali aj na základe pamäti napr. zástupcov slovenskej kultúry, tak táto štúdia získa skutočnú relevanciu.

V piatej štúdii (**Panslávi v Aszóde? Alternatívne kontexty príbehu prepustenia jedného učiteľa**) sa autor na prípade prepustenia učiteľa Jána Mastiča (Jánosa Masztisa) venuje otázkam etno-konfesionalnej solidarity. Tomuto typu komunitnej spolupatričnosti sa v historiografii doteraz venovala len malá pozornosť, vďaka čomu táto téma nie je zaťažená ideologickými národnoštátnymi interpretáciami a autor tak mohol skúmať periférny charakter etnokonfesionalnej kooperácie zameranej proti centru. Dobová sociálna realita sa totiž dá omnoho adekvátnejšie uchopiť prostredníctvom výskumu regionálnych, konfesionalných a etnokulturálnych reálií, než silným a anachronistickým presadzovaním národnej integrácie ako interpretačného rámca. Autor sa rozhodol pre metódu opakovaného prerozprávania rovnakého príbehu z rozličných uhlov pohľadu na pozadí rôznych kontextov. Účinok tohto neobvyklého postupu stupňuje aj fakt, že v jednotlivých kontextoch uvádza meno hlavnej postavy v inej, miestami úplne vymyslenej, ortografii. Protagonista sa tak v navzájom zdanlivo si odporujúcich príbehoch stáva absurdnou postavou mnohých tvárí, no príbehy spoločne – ako poskladané fragmenty – vykresľujú prípad v jeho úplnosti. Autor štúdie sa takto snaží naplniť svoj cieľ: obohatiť stále skromný etno-konfesionalný korpus príbehov o ďalší naratív. Zároveň však treba dodať, že úspech takéhoto interpretačného prístupu autora je v podmienkach súčasnej absolútnej dominancie národnej politiky pamäti v Maďarsku neistý.

Dôležitým momentom maďarsko-slovenských vzťahov v rakúsko-uhorskej monarchii bol tzv. patentálny boj. Odpor proti štátnej reforme protestantských cirkví zaujíma významné miesto v maďarskej historiografickej interpretácii hnutia, ktoré viedlo k rakúsko-uhorskému vyrovnaniu v roku 1867. Na druhej strane sa odpor slovenských národovcov stal dôležitým momentom aj v interpretácii dejín slovenského národného hnutia. V tomto duchu sú aktéri patentálneho boja zaraďovaní do jednej alebo druhej historiografickej tradície, pričom prienik medzi nimi je veľmi limitovaný. Šiesta štúdia nesúca názov *Prípad „Ich urodzenosti Hoväda“ s „hochštaplermi mávajúcimi panslavistickou zástavou“* skúma rad lokálnych udalostí. Pešťbudínsky slovenský evanjelický cirkevný zbor akceptoval cisársky Protestantický patent. Na základe jeho ustanovení zreorganizoval svoju činnosť a inštitúcie. Opustil Preddunajský dištrikt a pripojil sa k novozaloženej Prešporskej superintendatúre. Autor začína svoj výklad skúmaním prvých pokusov o zvrátenie tejto reformy. Zaujímavou otázkou pešťbudínskeho zápasu medzi podporovateľmi patentu na jednej strane a autonómie na

druhej je, či na členov cirkvi, ktorí až do konca podporovali patent, možno nahliadať ako na bezmenných národných hrdinov, ktorí nasledovali líniu vytýčenú slovenským národným hnutím; a či Slovákov, ktorí presadzovali autonómiu, možno považovať za podporovateľov „maďarských snáh“. Prameňe ukazujú, že v prípade pešťbudínskeho slovenského zboru nie je možné uplatniť takéto binárne kategorické členenie. Zdá sa, že pre väčšinu cirkevného zboru bolo zachovanie etnokonfesijného, dokonca etnokultúrneho charakteru dôležitým cieľom: autonomisti sa angažovali za používanie slovenského jazyka na bohoslužbách a za slovenské školstvo, patentalisti zasa z času na čas zdôrazňovali svoj záujem o uzmiernenie s Maďarmi a dokonca boli ochotní preň ustúpiť aj od patentu. Rola agitátorov a organizátorov hnutia si však vyžaduje ďalší výskum. O to viac, že na základe prameňov sme schopní takmer výlučne evidovať len ich aktivity, lebo ako narušitelia noriem vystupujú z jednofarebného a beztvareho davu.

Evanjelická spoločnosť čelila v druhej polovici 19. storočia sekularizačným krízam. V tejto súvislosti nebol konfesijný nacionalizmus, teda naplnenie náboženskej identity národno-politickým obsahom, novým javom, no priame zásahy národno-štátnej moci boli novinkou. Najväčšie odozvy vyvolali tie záležitosti evanjelického verejného života, v ktorých dochádzalo ku stretu slovenských a maďarských záujmov. Bolo by skutočne dôležité skúmať, aké to boli záujmy, no v siedmej štúdii *„Vo vás prebýva iný duch!“ Žilinské vyhlásenie – identitárno-politická mobilizácia proti evanjelickej synode 1913 – 1916* autor pristupuje k problému z inej strany. Dôraz kladie na rozsah a životaschopnosť identitárnej politiky v podobe slovenskej solidárnej akcie z obdobia prípravy evanjelickej synody 1913 – 1916, ktorou prevažne slovenské hornouhorské cirkevné zbory protestovali proti pomaďarčovaniu a štátom presadzovanej centralizácii cirkevnej správy. Prínosom výskumu je, že upozorňuje na re-christianizáciu a druhú konfesionalizáciu vyvolanú sekulárnou výzvou, respektíve na cirkevné obrodné hnutia, ktoré Slovákom poskytli prostriedky na aktivity zamerané na identitotvornú politiku. Patrí k nim napr. hnutie vnútornej misie, ktorému je venovaná väčšia časť štúdie. Slovenská evanjelická rezistencia teda nebola len príležitostnou a situačnou solidárnou reakciou v záujme presadenia aktuálnych cieľov, ale identitárno-politickou mobilizáciou etnickej skupiny na periférii systému národných hnutí. Zdá sa, že odčlenenie od uhorskej evanjelickej cirkvi nebolo reálnou alternatívou, no skúmané udalosti a okolnosti predsa len vykresľujú obrysy autonómnej neformálnej slovenskej cirkevnej politiky.

Vnútropolitická kríza po prehratej svetovej vojne a trauma z Trianonskej mierovej zmluvy je témou ôsmej štúdie *Iredentistický maďarský biskup a apolitický slovenský kňaz*. Biskup Sándor Raffay sa mal vo veci politickej internácie postaviť za svojho kňaza v období, keď v kontexte politicko-štátnej diskontinuity bola schopnosť vyvažovať medzi spoločenskými očakávaniami a osobnými mravnými normami mimoriadne dôležitá. Slovenský kňaz peštianskeho cirkevného zboru sa paradoxne pre svoj rezignovaný a apatický postoj spôsobený hrôzami svetovej vojny stal obeťou kampane, v ktorej bol nedôstojne vykreslený ako prototyp vnútorného politického nepriateľa, človeka nepatriaceho do (maďarského) národa. Raffayho počínanie však zároveň sčasti ospravedlňuje fakt, že budapeštiansky cirkevný zbor a jeho správa jednoznačne potrebovali v novovzniknutej situácii po roku 1918 reformu. Jej súčasťou malo byť aj odslovenčenie cirkevného zboru na Kerepešskej ceste. Autor si kladie aj otázky týkajúce sa politickej pamäti, keďže Márton Morhács (Martin Morháč) sa najnovšie dostal do panteónu slovenských „martyrov“ v Uhorsku.

V poslednej štúdií *Nevlastenecké vyhlásenia vlasteneckých železničiarov* autor skúma problematiku nemaďarskej identity v Maďarsku po prvej svetovej vojne na príklade troch politických disciplinárnych konaní zamestnancov Maďarských kráľovských železníc. Príbehy hlavných postáv, „panslavistického“ inžiniera, slovenského prednostu a poslovenčeného laboranta, spája najmä to, že počas konania všetci deklarovali svoje maďarské vlastenectvo a viac-menej sa dištancovali od svojej etnickej inakosti. Analýza zdôrazňuje situačný charakter etnicity a ideologický tlak disciplinujúcej moci a na základe konkrétnych prípadov prichádza k záveru, že v danom období nemala reprezentácia etnických záujmov, respektíve etnická politika nijaký priestor. V bežnom spoločenskom styku sa však etnicita ako interakčná kategória prejavovala, nie však v podobe uvážených deklaratívnych aktov vyjadrujúcich identitu. V disciplinárnych konaniach však fungovala ako symbolický model a slúžila záujmom mocenskej kontroly. Prispeli k tomu aj osoby, voči ktorým sa disciplinárne konanie viedlo, lebo ich stratégiou bolo pragmatické prispôbenie sa, teda väčšinou popierali alebo aspoň bagatelizovali svoju slovenskú etnickú príslušnosť. Zrejme netreba dokazovať, že to zväčša viedlo k spontánnemu dodržiavaniu noriem, teda disciplinárne konanie bolo dôležitým prvkom vlasteneckej výchovy renitentných železničiarov.

Preklad: Galina Sándorová

ÖSSZEFOGLALÁS

A Tudós könyvmoly, a bakonyi vadkan és a maláriás vasutas című könyv első írásának bizonytalan a műfaji besorolása. Mivel hangnemét egyfajta fanyar bensőségesség jellemzi, a szerző e helyen inkább a lektori bírálat szavait idézi. Kiss Szemán Róbert szerint az *Egyszervolt szlovák Madarország* a „*«honnan beszél a szerző» kérdést körüljáró, a személyességet sem nélkülöző bevezetés, amely nagyban hozzájárul a későbbi történetmondás hitelességéhez. A tanulmány további [részében] a távolságtartást és a szerző saját történeti narrációjához való ironikus viszonyulást bizonyítja a Ján Kollár vélt fényképét meglelni látszó elbeszélés is.*”

A kötet leghosszabb tanulmánya alapvetően a pest-budai szlovák evangélikusok lelkészének és iskolatanítójának viszályáról szól. Ján Kollár és Ján Kadavý a gyülekezet vasárnapi iskolája miatt különbözött össze, s ennek hátterében ez idáig a szlovák nemzeti mozgalom štúri és kollári koncepciójának a küzdelmét látták a szaktörténészek. Valóban csak egy fejezet volt a vasárnapi iskola-vita ebben a nagy ütközetben? Erre kérdez rá a *Cseh-szláv önképzőkörből szlovák ipartanoda?* című dolgozat. Az alcím (*A szlovák nemzeti identitáspolitika és az állami szakoktatás összefüggései*) ugyanakkor a történet egészen más kontextusára hívja fel a figyelmet. A szlovák történeti hagyomány egyik magától értetődő, s talán emiatt bizonyítékokkal kellően körül nem bástyázott emlékezeti helye a vasárnapi iskola intézménye. A hozzá társított mértékletességi egyletekkel és gazdasági egyesületekkel együtt biztosította volna a szlovák nemzeti mozgalom tömegbázisát, ahogyan azt a nagy triász, Štúr, Hurban és Hodža elképzelte. A pesti vasárnapi iskola vizsgálatából azonban az derül ki, hogy ez az iskolatípus nem szlovák sajátosság – mint felzárkóztató és ismétlő ipariskola különösen népszerű volt a Habsburg Monarchia osztrák és cseh régióiban, de nem volt ritka Magyarországon sem, ahol több központi projekt is zajlott az elterjesztésére. Kétségtelen, hogy Štúr-ék kísérletet tettek az elszlovákosítására, azt azonban még nem sikerült alátámasztani, hogy ez tömegesen meg is valósult volna. A pest-budai szlovák iskola példája inkább azt mutatja, hogy a siker felemás volt. Legfeljebb pár hónapig működött Štúr-ék regulája szerint, előtte és főleg utána praktikus ismereteket, többek között német és magyar nyelvet oktatott. A szlovák nyelvhasználat kérdésében viszont a štúrovčinára támaszkodott. Valójában azonban nem ez, hanem az egyházas tanok háttérbe szorulása élesztette fel Kollár ellen-

érzéseit, aki ily módon, s a történetírói köztudomással ellentétben nem elsősorban Štúr-ék befolyása miatt támadta Kadavý tanítót. A vizály miatt azután a népszerű pesti vasárnapi iskola teljesen elvesztette szlovák jellegét, az osztályokat és az engedetlen tanítót a közös gyülekezeti iskola fogadta be, vezetése pedig Kanya Pál kezébe került. Úgy tűnik tehát, hogy a német és a magyar gyülekezetreszek vezetői fogékonyabbak voltak Štúr-ék közoktatási programjára, mint a szlovák eklézsia előjárói.

Ha önmagában olvassuk az 1848-as forradalom alatt a pesti evangélikus templom szószékén elhangzott és később nyomtatásban közreadott, „*A közjó, s különösen a haza javának támogatása*” című prédikációt, kevésbé tűnik valószínűnek, hogy annak a szerzője Ján Kollár, aki közismerten a pánszlávizmus egyik megalapozója volt. Azt ugyan tudjuk, hogy 1848 májusában körlevél kötelezte a lutheránus lelkészeket a forradalom dicsőítésére és a lázadók, így a štúristák elítélésére, mégsem tarthatjuk az egyházi beszédet megrendelésre készült propagandaszövegnek. Túllépve a történeti hagyományon és kellő nyitottsággal olvasva újra a Kollár-életművet, számos gondolatot találhatunk, melyek harmonizálnak a prédikációban megfogalmazott politikai nézetekkel. Kollár akadémikus vagy alternatív megközelítésének erre a kettősségére utal a tanulmány címe: ***Fogságban élő gyülekezet vagy egyenjogú honfitársak?*** A szerző értelmezése szerint nem helytálló a Kollár társadalmi érzéketlenségéről és apolitikus attitűdjéről vallott szlovák történetírói hagyomány, s csak korlátozottan érvényes a politikai nézetek álcázásáról szóló mimikri vagy kényszer teória. Ezen nézetek mellett és részben velük szemben hangsúlyozza a tanulmány, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavával fémjelzett 1848-as egyházi beszéd Kollár aktuális politikai eszményét testesítette meg, mely ebben az időszakban egybeesett a politikai viszonyokkal.

Kétes eredményű, ám izgalmas kísérlet a Ján Kollár kölcsönösség-értekezéséről olvasható tanulmány. Kétes, mert kevés a valószínűsége, hogy egyszer sor kerül a pánszlávizmus ezen alapművének magyar nyelvű kiadására. A mégis remélt magyar fordításhoz előtanulmánynak szánt ***Szláv katedrális hozott anyagból*** című írás különös mű, amelyben transzlatológiai fejtegetések, ideológiai elméletek és korabeli történettörédek keverednek aprólékos filológiai bíbelődéssel. Ráadásul a sokrétű szöveget tovább terheli egy jelenkori angol fordítás bevonása a kontextusba. Alexander Maxwell fordítói munkájának fényében még inkább aktuális a kérdés: miért érzéketlen a magyar bölcsészettudomány az együtt élő alárendelt közösségek megnyilvánulásai iránt? Ha egyszer mégis aktuális lesz, hogy pl. a szlo-

vák kultúra képviselőinek emlékezete alapján beszéljük el történelmünket, akkor lehet valódi relevanciája ennek a tanulmánynak.

A ritkán szóba kerülő etno-konfesszionális szolidaritás egyik aspektusának bemutatása az alapmotívuma a Masztis János tanító aszódi botrányos felmentését tárgyaló esettanulmánynak (***Pánszlávok Aszódon? Egy tanítómenesztés történetének alternatív kontextusai***). Mivel a közösségi összetartozásnak ez a típusa népszerűtlen a szaktudományokban, nem terhelik ideológiai nehezékek. Inkább meg tudta így tartani perifériális és centrumellenes jellegét, ami hitelesebben idézi fel a korabeli életvilágokat, mint a jelenkorból elvárt múltbeli igazodás a nemzeti mozgalmak megerősödésének és hatalomra kerülésének trendjéhez. Ugyanakkor nehéz feladat függetlennek maradni ettől a súlyos hagyománytól. Ezért választotta a szerző azt a módszert, hogy ugyanazt a történetet meséli el újra és újra más kontextusokban. A szokatlan eljárás hatását fokozza, hogy minden egyes kontextusban más ortográfiával, egyszer-egyszer egészen légből kapottal, írja le a főszereplő nevét – aki így ezerarcú, abszurd figurává válik az egymással felelő történetekben, melyek mégis együtt adják ki ennek az eseménynek a töredezett teljességét. A tanulmány szerzője ily módon igyekszik megfelelni kimondott céljának, hogy egy történettel gazdagítsa az ez idáig igencsak soványka etno-konfesszionális korpust.

Az Osztrák–Magyar Monarchia korszakának meghatározó magyar–szlovák élménye volt a pátensharc. A protestáns egyházak állami reformját elbuktató ellenállás beépült az 1867-es kiegyezéshez vezető mozgalom történetírói interpretációjába. Másik oldalról pedig fontos momentum lett a szlovák nemzeti mozgalom historikus feldolgozásaiban. Ennek megfelelően a pátensharc szereplőit egyik vagy másik hagyományba szokás besorolni, miközben az átjárás ezek között igen korlátozott. A „***Barom ömél-tósága***” esete a „***pánszlávok zászlaját lobogtató iparlovagokkal***” című tanulmány egy lokális eseménysorozatot vizsgál. A pest-budai szlovák evangélikus gyülekezet elfogadta a császári pátent, annak rendelkezései szerint újjászervezte működését és intézményeit, s elhagyva korábbi szervezeti kereteit, átcsatlakozott a Pozsony-központú pátenspárti szuperintendenciához. Ennek a mozgalomnak a visszaszorítására tett első lépéseknél veszi fel a szerző az események fonalát. A pátens és az autonómia pesti küzdelmének izgalmas kérdése, hogy a végsőkéig kitartó patentális egyháztagok a mozgalom vezetőit másoló névtelen nemzeti hősök voltak-e, és a másik oldalon az autonómista szlovákok valóban a magyarok szekerét tolták-e. A források alapján ez a felosztás Pesten korrekcióra szorul, s a fen-

ti kérdésekre nem adható kategorikus válasz. Úgy tűnik, a gyülekezet többsége számára az etno-konfesszionális, sőt az etnokulturális karakter megőrzése alapvető volt – s ahogyan az autonómia pártiak elkötelezték magukat a szlovák nyelvi szolgálatok és oktatás mellett, ugyanakkor a pátenálisok időről időre hangoztatták békülési szándékukat a magyarokkal, s ezért még a pátenst is hajlandók voltak feláldozni. További vizsgálatot kíván azonban az agitálók és mozgalmászervezők szerepe mindkét oldalról. Annál is inkább, mert szinte kizárólag az ő cselekedeteiket tartjuk számon az egyszínű és arctalan tömeg háttere előtt.

19. század második felében a szekularizációs válságok állították kihívás elé az evangélikus társadalmat. Ezzel összefüggésben a felekezeti nacionalizálás, azaz a felekezeti identitás feltöltése nemzeti-politikai tartalommal nem volt új keletű jelenség – a nemzetállami hatalom közvetlen beavatkozása azonban az volt. Az evangélikus közélet legnagyobb visszhangot kiváltó ügyei szlovák–magyar érdektükközéseken alapultak. Valóban fontos lenne feltárni, mik is voltak ezek az érdekek, a **„Bennetek más szellem lakozik!” A zsolnai nyilatkozat – identitáspolitikai mozgósítás az 1913–1916-os evangélikus zsinat ellen** című dolgozat azonban más oldalról közelít. Feltételezve azt, hogy valójában nem a különböző elbeszélések és értelmezések valóságtartalma a fontos kérdés, inkább az identitáspolitikai akciók hatókörének terjedelmére és életképes voltára helyezi a vizsgálat súlypontját. Ennek témaköre az 1913–1916-os evangélikus zsinat előkészítése során szervezett szlovák szolidáris akció, mellyel a szinte döntően felső-magyarországi szlovák gyülekezetek a magyarosítás és az állam által támogatott egyházkormányzati központosítás ellen tiltakoztak. A kutatás új eredménye, hogy felhívja a figyelmet a szekuláris kihívást követő re-krisztianizációra és második konfesszionalizációra, illetve egyházi megújulási mozgalmakra, mert ezek eszközöket adtak a szlovákok identitáspolitikai akcióihoz. Ilyen volt pl. a tanulmányban elsősorban elemzett belmissziós mozgalom. A szlovák evangélikus rezisztencia tehát nem egy alkalmi és szituatív szolidaritás volt aktuális érdekképviselési ügyekben, hanem a rendszer perifériáján található, nem uralmi helyzetben lévő etnikai nagycsoportok nemzeti mozgalmának identitáspolitikai mozgósítása. Viszont úgy tűnik, a kiválás a magyarországi evangélikus egyházszervezetből nem volt reális alternatíva – a vizsgált események és az előzmények mégis kirajzolják egy autonóm informális szlovák egyházpolitika körvonalait.

A vesztes világháborút követő belpolitikai válság és a trianoni békeszerződés traumatizáló élménye érhető tetten *Az irredenta magyar püspök és az apolitikus szlovák lelkész* történetében. Olyan időszakban kellett volna Raffay Sándornak kiállnia papjáért egy politikai internálási ügyben, amikor a politikai-állami diszkontinuitás kontextusában különösen felerősödött a társadalmi és a személyes erkölcsi normák közötti egyensúlyozás képességének a jelentősége. Különös módon a pesti gyülekezet szlovák lelkészét beletörődő passzivitása és a világháborús események miatt kialakuló apátiája tette alkalmassá a politikai és nemzetidegen belső ellenség szerepére. Raffay eljárását ugyanakkor részben menti, hogy a budapesti egyházszervezet és -igazgatás egyértelműen reformra szorult. Ennek viszont nem titkoltan része volt a Kerepesi úti tótajkú gyülekezet szlováktalanítása is. A történet emlékezetpolitikai kérdéseket is felvet, mert Morhács mint vértanú újabban bekerült a magyarországi szlovák „mártírok” panteonjába.

A Hazafias vasutasok hazafiatlan kijelentései című tanulmányban az első világháborút követő magyarországi nem magyar etnikus identitás problémakörét vizsgálja a szerző három vasutas politikai fegyelmi ügy felidézésével. A főszereplők, a pánszláv mérnök, a szlovák állomásfőnök és az elszlovákosodott laboráns történetét elsősorban az köti össze, hogy az eljárás során mindannyian magyar hazafinak vallották magukat és többé-kevésbé elutasították az etnicizált másságot. Az elemzés a fegyelmező hatalom elvárásaival szemben mutatott ideológiai megfeleléskényszert és az etnicitás szituatív jellegét hangsúlyozza, s a konkrét esetek alapján arra a következtetésre jut, hogy az etnikai alapú érdekképviseletnek, illetve az etnopolitizálásnak nem volt tere az adott korszakban. A hétköznapi társas érintkezés interakciós kategóriájaként azonban az etnicitás megnyilvánult, de nem identitásfelmutató aktusok során, hanem mint szándékolatlan cselekedet. A fegyelmi ügyek során azonban szimbolikus modellként működött, s a hatalmi kontroll érdekeit szolgálta. Ehhez a fegyelmi alá vont személyek is hozzájárultak, mert az alkalmazott stratégia a megtévesztő igazodás volt – vagyis általában tagadták vagy legalább bagatellizálták etnikai identitásukat. Aligha szükséges bizonygatni, hogy ennek eredménye legtöbbször az önkéntelen normakövetés lett, s ez fontos elemévé vált a re-nitens vasutasok hazafiassá nevelésének.

NÉVMUTATÓ

- Albert Sándor 65–69, 201
Ambruš, Jozef 25, 217
Andorka Dezső 160, 164
Andráscsik, Ján 216
Apponyi Albert 167
Ardamica Zorán 64, 65
Argay 70, 71
Asztalos István 100, 201
Ábrahám Barna 156, 201, 206
Árvay, Peter 27
- Bach, Alexander 113, 115, 213
Bachát, Dániel 137, 138, 156, 182, 206
Bailey, Edward 145, 201
Bain, Nisbet 70, 218
Baker, Mona 65
Balbi, Adriano 88
Baltik Frigyes 144
Banac, Ivo 80
Banáry, Boris 13, 17, 20, 31, 201
Barna Ildikó 200, 201
Barša, Pavel 144, 154, 201
Bauhofer János György 134
Bálint Ernő 160
Blásy Lajos 101, 110
Bella, Ján Pravdoľub 129, 131, 133, 210, 217
Berényiné Kovács Gyöngyi 100
Bernáth Árpád 67, 201
Bernolák, Anton 29, 78
Beöthy Károly 115
Bethlen István 167
Bél Mátyás 87
Bienik, Ján 162
Blaho, Pavel 13, 26, 202
- Blaskovics Sándor/ Blaškovič, Alexander 10
Bobček, Ondrej 133
Bodický, Michal 148–151, 217
Bodnár, Ján 76, 202
Bohurád, Ján 35, 126, 127, 129, 133, 134, 136
Borbis, Johannes 114, 217
Bouveresse, Jacques 138
Bozó-Szűcs Diána 100, 102, 105, 108
Böröcz Enikő 13, 30, 33, 37, 46, 100, 103,
166, 167, 168, 202
Brandt, Juliane 97, 98, 139, 146, 202
Brťán, Rudo 77, 78, 79
Brocken József 101, 106, 110
Brozik Károly 197
Brubaker, Rogers 191, 203
Bruckner Győző 140, 166, 203
Bujnák, Pavel 114, 203
Butvin, Jozef 16, 37, 203
- Cholnoky Jenő 197
Cselovszky Ferenc 46
Csohány János 217
Čobrda, Vladimír Pavel 151, 152
- Darvas Iván 190
Davis, Natalie Zemon 186, 203
Daxner, Štefan Marko 29, 33, 35
Dávid Gábor Csaba 64, 65, 203
Debreczeni Attila 54, 203
Dedinszky János 179
Demmel József 19, 203, 204, 211, 220
Detre János 100, 203, 204
Dezséry László 168

- Dillnberger Mária 166
Dohnány, Mikuláš 217
Dolanský, Julius 77, 96, 204
Domaniczky Endre 17, 204
Doležal, Pavel 87
Dörre Jenő 197
Dudeková, Gabriela 16, 17, 18, 204
- Egry Gábor 99, 191, 199, 204
Eötvös József 49, 60, 102
Eriksen, Thomas Hylland 155, 204
- Fabiny Tibor 46, 204
Fábry, Ján 133, 148, 149
Ferenčuhová, Bohumila 22, 204
Fericán Kálmán 24, 205
Fordinálová, Eva 85, 205
Foucault, Michel 138
Francisci, Ján 131
Franková, Libuša 17
Frenyó Lajos 22
Fried István 29, 37, 55, 70, 71, 205
- Gaj, Ljudovit 76, 77, 79–84
Gaucsik István 14, 15, 17, 205
Gaudy László 140, 217
Gálosi Adrienne 69, 205
Geduly Lajos 114, 135, 161
Giczi Zsolt 166, 205
Goldberger, könyvkereskedő 159
Goodnough, Ward 68
Gömbös Gyula 167
Gradius, Stefanus 87
Guóth Emil 140, 206
Gyáni Gábor 145, 206
- Haeckl (Häckl), Ludovít/Lajos 33, 34
Hajnal Sámuel 58, 100
Halász Iván 138, 157, 170, 171, 172, 182, 206
Halkovics László 22, 206
Hatos Pál 139, 206
Haubner Máté 115
Haynau, Julius Jacob 113
Hekkel Emília 160
Hidasi Judit 68, 206
Hittrich Ödön 36, 206
Hlavačka, Milan 11, 206
Hodža, Michal Miloslav 50, 70, 101,
103, 227
Hodža, Milan 169, 207
Horthy Miklós 163, 166, 195
Horváth Gergely Krisztián 98, 207
Horváth Mihály 207
Horváth Zsolt 207
Hudecz, Michal 131
Hurban, Jozef Miloslav 18–20, 27, 28, 38,
42, 43, 50, 53, 101, 103, 131, 217, 227
Hwizdák-házaspár 100
- Igriczi Nagy Ferenc 190
Ivanovič, Ondrej 122, 126, 135
Ivaska, Ferdinánd 187–191, 199
- Jakus Lajos 100
Janoška, Jur 141, 149
Jehlička, František/Jehlicska Ferenc 191, 193
Jeszenszky László 32, 50, 218
Jozeffy Paulus/Pavol/Pál 100
Jókai Mór 69, 70, 205, 211, 218, 219
Józan Ildikó 62, 69, 86, 207
Juráni, Gustáv 161–163, 165
Jungmann, Jozef 78, 213

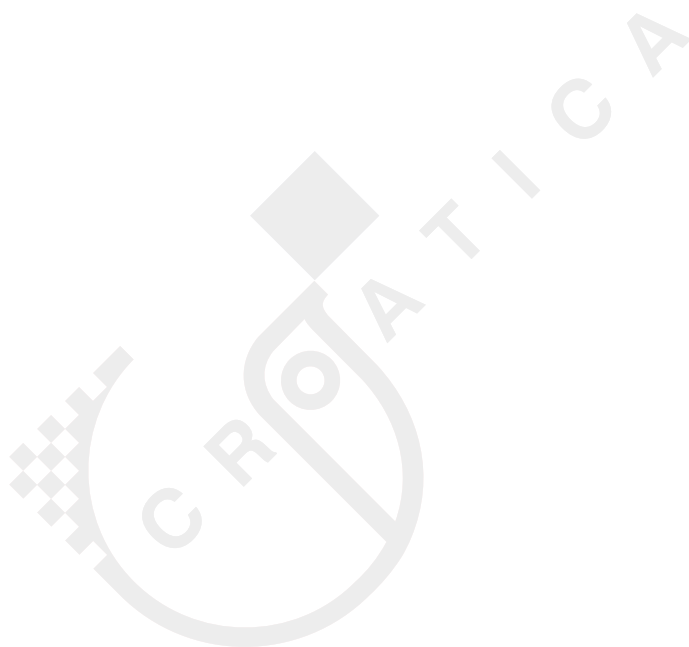
Kabelík, Jan 38, 47, 207
 Kaczián János 158, 172
 Kačírek, Lubos 104, 137, 207
 Kadavý, Ján 13, 14, 25–29, 31–37, 39–42,
 44, 58, 102, 104, 111, 123, 222, 227, 228
 Kampelík, František Cyril 86
 Kanya Pál 36, 37, 228
 Kapusta, Julius 159
 Karásek, Josef 47, 207
 Kardos Gyula 152
 Katona Csaba 120, 204
 Kazinczy Ferenc 55, 205, 214
 Kánya Emília 37
 Károly Krisztina 62, 65, 67, 207
 Károlyi Mihály 190
 Kárpáti Endre 18, 19, 207
 Käfer István 8, 206
 Kecskeméti Tibor 116, 207
 Keken András 168
 Kellner Jenő 170
 Kemény Zsigmond 60
 Kertész Botond 46, 100, 101, 110, 140, 207,
 208
 Kéler Zoltán 178
 Késmárczky Lajos 158
 Kiss Antal 141, 147, 208, 227
 Kiss Szemán Róbert 4, 47, 54, 75, 89, 90, 96
 Klaudy Kinga 64, 209
 Kmeť, Miroslav 97, 98, 209
 Kocák, Jozef 116, 209
 Kodym, Filip Stanislav 27
 Kollár, Ján 4, 5, 9–14, 25–27, 29–34, 38–62,
 68, 70, 72–96, 100, 101, 103, 104, 118,
 123, 124, 169, 202–205, 207–213,
 215–219, 222, 223, 227, 228
 Kolesszár Miklós/Kolesár, Miloš 158
 Komárek, František 86, 209
 Kopitar, Bartolomei 87
 Koren István 24, 100, 103, 105–107, 202
 Kosáry Domokos 22, 23, 209
 Kossuth Lajos 18, 59, 60, 187, 191
 Kossuth Ferenc 167
 Kovács Anna/Kováčová, Anna 13, 128, 131,
 163, 164, 209, 219
 Kovács Endre 60, 209
 Kovács Éva 136, 145, 200, 209
 Kovács Tamás 161, 165, 209
 Kováč, Dušan 213
 Kováč, Ďord/Jiří/Juraj 119, 120, 133
 Kováč, Jan 133
 Kósa László 139, 209
 Köppen, Peter von 77
 Kövér György 45, 145, 206, 207, 209
 Krahulecz Aladár 151
 Kraus, Cyril 29, 31, 33, 202, 205, 215, 219
 Krizsan Károly 122
 Kubinyi Ferenc 116, 119–122, 125, 129, 132,
 207, 210, 219
 Kurelac, Fran 77, 79, 80–82, 84, 94
 Kuzmány, Karol 16, 50, 114, 128, 130, 131,
 140, 203, 219
 Lang Mihály 135
 Lanstják András 70, 219
 Lassú István 23, 219
 Lemert, Charles 68, 209
 Lichard, Daniel 28, 29, 50, 101, 104
 Locher, Teodor Jakob Gottlieb 61, 210
 Lőrincz Julianna 65, 210
 Lukács, helyőrségi lelkész 134
 Lux Ernő 197
 Magyar Győző 210
 Majba Vilmos 165, 170

- Major János 192–194, 199
Majzon László 210
Mandics Tódor 134
Mannová, Elena 210
Marosvári Attila 210
Martiš, Ján 210
Masaryk, Tomáš Garrigue 159
Masztiš, Ján/Masztiš János/Mastič, Masztis,
Mastyš, Mastisch, Johann 33, 99, 101,
106, 121, 123–125, 127, 129, 130, 229
Matejkovský, Samuel 32
Matus László 14, 100, 131, 164, 202,
210, 211
Maťovčík, Augustín
Maxwell, Alexander 27, 73, 74, 80, 89–95,
211, 219, 228
Mályuszné Császár, Edit 210
Mátyás király 197
Mednyánszky, Alajos 24
Melcer János 51
Melferber, Samuel 136
Menich, Ján 26, 31, 36
Merva Attila 211
Mičinay, Pavel 124
Miczkiewicz, Adam 76
Mikszáth Kálmán 219
Mikulás Dániel Ede 97, 102, 107, 108,
110
Mikulás Dániel ifj. 97
Misura Mihály 163, 183
Mocsáry Lajos 60
Mohácsy Lajos 152
Molnár Sándor 96
Morhács Margit 159
Morhács Márton/Morháč, Martin 5, 10, 138,
155–165, 168–174, 182–184, 206, 221,
226, 231
Morhács, Miloš 161
Mráz, Andrej 211
Murárik, Ján 119, 120 – 122
Murko, Matija 77
Nagy Lajos király 196, 197
Nagy Pál 58
Némedi János 108
Niedermüller Péter 211
Noscsák Kornél 187, 189, 190
Noszko István 149
Oberhauser detektív 160
Obradović, Dositej 82
Oravec Pál 9–11
Ordass Lajos 166, 202
Ormis, Ján 211
Orosz Gábor 211
Orosz Magdolna 201
Osztrólczy Mihály 50
Ottlyk Ernő 212
Pajkossy Gábor 212
Palkovič, Juraj/Palkovic, György 36, 78
Pasiar, Štefan 21, 212
Pauliny-Tóth, Viliam 131
Pavlovič, Theodor 77
Payr Sándor 10, 212
Pálffy Miklós 212
Pestalozzi, Johann Heinrich 23
Pető Andrea 200, 201
Pető János 33
Petőfi Sándor 24, 100
Pichler, Tibor 21, 48, 57, 212
Pivková, Zuzana 212
Pocisk, Ján 158

- Podhradský/Podhraczký, Jozef 104, 116, 118,
119, 121–135, 209, 220
- Podmaniczky Lajos 102, 103, 109, 110
- Podmaniczky Frigyes 108, 220
- Podolan, Peter 45, 46, 48, 212
- Polereczky János/Polerecký, Ján 124, 134
- Polla, Belo 130
- Prónay Dezső 117, 141
- Prónay Sándor 151
- Pučić, Medo 80
- Pulszky Ferenc 96
- Pynsent, Robert 89
- Radek Tünde 201
- Raffay/Raffai Sándor 141, 157, 165–174,
182–184, 205, 217, 226, 231
- Rapant, Daniel 220
- Rácz Gabriella 201
- Rásó Lajos 170, 172
- Resetka, Michal 22
- Révész Imre 115, 118, 120
- Romsics Ignác 213
- Rosenbaum, Karol 73
- Sak, Robert 213
- Schedius Lajos 23
- Schlett István 213
- Scholtz Ödön 213
- Schulek Mátyás 36
- Schwalm György 22
- Seton-Watson, Robert William/Scotus Viator
159
- Simon Zoltán Boldizsár 213
- Simonyi-Semadam Sándor 160
- Sramko, Ján 105
- Steed, Henry Wickham 159
- Steier Lajos 47, 213
- Stodola, Emil 158
- Strmiska, Maximilián 144, 154, 201
- Šafarik, Pavel Jozef 70, 83, 85, 93, 94
- Šembera, Alois Vojtěch 39
- Škultéty, Jozef 207
- Škvarna, Dušan 213
- Šoltés, Peter 213
- Štúr, Ludovít 13, 14, 16, 19, 20, 21, 28–30,
37–39, 43, 50, 70, 203, 211, 217, 227, 228
- Švorc, Peter 214
- Szabó Helga 71
- Szabó János 23, 220
- Szakolcai Árpád 103, 214
- Szalatnay Rezső 96
- Szarka László 214, 215
- Szeberinyi, Jan 33, 49, 51, 103, 131
- Szeberényi Gusztáv 144, 204, 208
- Szeberényi Lajos 114, 139
- Szeberényi Lajos Zsigmond 147, 162
- Szekeres László 70
- Szelényi Ödön 214
- Szentiványi Márton 118
- Szerb Antal 214
- Széchenyi István 58
- Székács József 30, 31, 37, 103, 117, 121, 128,
132, 133, 135
- Szigethy Lajos 220
- Sziklay László 96, 214
- Szilády Jenő 10, 11, 156
- Szladits Károly 17
- Sztehlo Aladár 159, 166
- Sztehlo Kornél 152, 166
- Szterényi József 214
- Sztraka, Ján 36
- Szűcs Sándor 158, 163, 169, 182, 183

Tablicz/Tablic, Bohuslav 36
Teleki Pál 167
Teleky József 197
Tellinger, Dušan 214
Tengely Adrienn 214
Terentius, Publius, Afer 61
Tessedik, Samuel ifj. 23
Thaisz András 22
Thun, Leo 115
Thunmann, Johann 87, 88
Tibenský, Ján 39, 214
Tisza István 167
Tisza
Kálmán 117
Tlustý, Tomáš 172, 215
Tolmár Bálint 215
Tomassich/Tommasich/Tomasics Ernő 195,
196, 200
Tóth Árpád 18, 19, 215
Tóth István 215
Tóth Zoltán 97, 98, 109, 207
Török Pál 117
Trenchard, T. F. Turczynski, Emanuel 173,
215

Varga S. Pál 215
Vas Zoltán 168
Vay Miklós 117
Vavilov, Nyikolaj Ivanovics 195
Válka János 102
Vályi János 189

Vári András 14, 15, 17
Várnai Sándor 96, 215
Várossová, Elena 215
Vincze Hanna Orsolya 215
Viršinská, Miriam 117
Viskidenský 26, 35
Víg Albert 215
Vyvíjalová, Mária 216

Walaský, Ján 51, 126
Wágner Géza 175, 176–178, 180, 181
Weingart, Miloš 72, 73, 80
Wesselényi Miklós 18
White, Hayden 100
Wimmer Ágost 10, 210
Wrchovský, Alexander 29, 35

Zakar Péter 216
Zászkaliczky Péter 13, 167, 181
Zay Károly 30, 49
Závodník, Štefan 18
Zelenka Pál 117
Zgúth, Peter Pavel 221
Zimány, Ján 36, 119, 122, 127
Zoch, Ctiboch 37, 50
Zoch, Samuel 147, 148, 149

Zsilinszky Mihály 98, 116, 118, 139, 144, 147
Žilka, F. 171

Készült a Croatica Nonprofit Kft. nyomdájában
Felelős vezető: Horváth Csaba